

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúrákról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Ferenczi Attila

Gabler Dénes

Kalla Gábor

Kárpáti András

Kendeffy Gábor

Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Böröczki Tamás

Tamás Ábel

Vámos Péter

Vér Ádám

OLVASÓSZERKESZTŐ

Götz Andrea

A SZERKESZTŐSÉG CÍME

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.

Tel.: 486-1527

e-mail: okorcikk@gmail.com

www.ookor.hu

MEGRENDELHETŐ A SZERKESZTŐSÉG CÍMÉN

VAGY AZ INTERNETEN:

www.ookor.hu/megrendeles.html

Egy szám ára 1600 Ft,

az éves előfizetés ára

2012-ben 4000 Ft

Kiadja

a Gondolat Kiadó

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.

Tel./fax: 486-1527, 486-1528

e-mail: gondolat@gondolatkiado.hu

Tördelő Lipót Éva

Nyomatás és kötészet

OOK Press Kft.

Felelős vezető Szathmáry Attila

ISSN 1589-2700

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta

Nemzeti
Kulturális
Alap

Tartalom

VALÓS ÉS IMAGINÁRIUS TEREK AZ ÓKORBAN

Tanulmányok

Kóthay Katalin Anna	Tér, társadalom és hatalom az egyiptomi Középbirodalom idején	3
Liptay Éva	Az ókori egyiptomi koporsó mint szent tér A szent tér változásai a Harmadik Átmeneti Korban	9
Németh Bori	Tér és idő a thébai nekropoliszban	17
Pálfi Zoltán	Hol volt, hol nem volt... Purushattum a mezopotámiai valós és mitikus térben	22
Simon Zsolt	Kária és Karkiša? Egy hettita kori régió lokalizálásáról	27
Stipich Béla	Zulabi – nagyhatalom a késő bronzkori Szíriában?	33
Csabai Zoltán	Babilón utcái	41
Ada Cohen	Művészet, mítosz és utazás a hellénisztikus világban	52
Takács Levente	A táj és a tájelemek szerepe a római földmérők írásaiban	74

Textus

Xeravits Géza	A kő marad... Megjegyzések a <i>Hazón Gábréel</i> irathoz	80
Grüll Tibor	<i>Expositio totius mundi et gentium</i> – egy késő antik gazdaságföldrajzi forrás	85

Régészet

Tóth Zsolt – Pozsárkó Csaba	Újabb ókeresztény sírkápolna Sopianaeből	97
--------------------------------	--	----

Múzeum

Dági Marianna – Nagy Árpád Miklós	Amulettékszerek	107
--------------------------------------	-----------------	-----

Könyvek

Simon Zsolt, <i>Vorarbeiten zu einer hethitischen Demographie I. Die Einwohnerzahl des hethitischen Reiches anhand der schriftlichen Quellen</i> (Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Vér Ádám)	110
Németh György – Kovács Péter, <i>Bevezetés a görög és a római felirattanba</i> (Fodor Krisztina)	112
Adamik Béla, <i>A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig</i> (Ittész Máté)	114

A címlapon: A 21. dinasztia korából származó antropoid koporsó belsejének részlete, Kr. e. 1000 – 900 körül. Szépművészeti Múzeum (Rázsó András felvétele) – lásd a cikket a 9. oldaltól

A címlap belső oldalán: A segestai dór templom részlete Szicíliában, Kr. e. 450 körül (Kalla Gábor felvétele)

A hátsó borító belső oldalán: Gorgófüvel díszített arany ruhatűző tű, Kr. e. 4. század második fele. Szépművészeti Múzeum (Mátyus László felvétele) – lásd a cikket a 107. oldaltól

A hátsó borítón: Falpra festett múmiaportré Egyiptomból, Kr. u. 3–4. század. Szépművészeti Múzeum (Mátyus László felvétele)

Valós és imaginárius terek az ókorban

Idei első tematikus számunk cikkei javarészt a 2011. szeptember 29-én a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékén rendezett, az ókori történeti földrajz témájának szentelt konferencián elhangzott előadásokra épülnek, melyek írott, jegyzetekkel és bibliográfiával kiegészített, valamint szerkesztett változatát közöljük. (A konferencia szervezői Csabai Zoltán, Grüll Tibor és Vér Ádám voltak. A szerkesztőség ehelyütt szeretné megköszönni Kozák Dánielnek a szám szerkesztéséhez nyújtott segítségét.)

Az első hallásra talán kissé száraznak tűnő téma meggyőződésünk szerint kifejezetten érdekes lehet az *Ókor* olvasói számára. Magyarországon még sohasem rendeztek kizárólag erre a tematikára épülő konferenciát – a szervezők kiinduló motivációja az volt, hogy ez az alkalom bizonyos alapvető kérdések átgondolására serkenthetné a résztvevő kutatókat. Ezek közül a legfontosabb az a belátás, hogy a történeti földrajz meglehetősen tág fogalomként értelmezhető, amelybe nemcsak a névről ismert ókori helynevek vagy régiók lokalizálása tartozik bele, hanem az ókori emberek térről alkotott elképzelései – megannyi „imaginárius” tér – is, amelyek jellegzetes manifesztumai egyfelől a fennmaradt ókori útleírások és térképek, másfelől a műalkotások térábrázolásai.

A téma két alapvető megközelítése közül az első – vagyis hogy a forrásokban szereplő földrajzi nevek helyét hogyan lehet minél pontosabban megállapítani, valós térképre rajzolni – jellemzi Simon Zsolt és Stipich Béla alapvetően hettita forrásokat elemző tanulmányait. Babilón fekvését már bő száz éve pontosan ismerjük: Csabai Zoltán írásában a város belső szerkezetének megrajzolására tesz kísérletet a régészeti források és az ékírásos szövegek együttes elemzésével. A valós tértől az imaginárius felé való átmenet egy jellegzetes példáját mutatja be Pálfi Zoltán cikke, amely azt a folyamatot kíséri végig, ahogyan egy, a kereskedők leveleiben felbukkanó városból (az anatóliai Purushattumból, melynek helyét nem ismerjük) az irodalmi szövegekben az oikumené mitikus határa lesz.

A mentális terekkel foglalkoznak az itt olvasható ókori egyiptomi témájú írások: Kóthay Katalin a középbiriodalmi Egyiptom térhasználatát elemzi két templom architektúráján keresztül, Lip-tay Éva az ugyancsak a középbiriodalom idejéből származó egyiptomi koporsókat szent térként, sokrétű szimbólumrendszerként látatja, Németh Bori cikke pedig az idő mozzanatával bővíti a vizsgálatot, amennyiben egyetlen helyhez kapcsolódva vet számot a különböző korok egymásra rétegződő és részben ma is egymás mellett élő mentális tereivel. Ide sorolható továbbá Takács Levente írása is, amely a táj felosztásában és felmérésében érvényesülő szempontokat a római gondolkodásmód jellegzetes példajaként mutatja be. Végül Ada Cohen fordításban olvasható átfogó tanulmánya a par excellence ókori utazó, Pausanias szemléletét vizsgálja a fennmaradt irodalmi szövegek és még inkább a képzőművészeti ábrázolások tükrében, és vet fényt az utazás mint alapvető európai kultúrjelenség történetének egy jellegzetes határpontjára az egyszerre görög és római, egyszerre az etalonnak tekintett görög múltban és a saját 2. századi jelenében élő szerző útleírásán keresztül.

A szerkesztőség

Kóthay Katalin Anna (1966) a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének munkatársa. Kutatási területei: a Középbirodalom társadalomtörténete; történeti földrajz, historiográfia és halotti művészet a Ptolemaiosz-korban.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A dísznő mint hétköznapi táplálék és nem mindennapi áldozat az ókori Egyiptomban (2008/1–2).

Tér, társadalom és hatalom az egyiptomi Középbirodalom idején

Kóthay Katalin Anna

Az ókori egyiptomi források keveset árulnak el mind a természetes földrajzi táj, mind a humán térszerveződés részleteiről. A tér vizuális megjelenítése ugyan gyakori, de az elsősorban sírok és templomok falán megjelenő térábrázolások hagyományos, évezredekken keresztül használt sztereotípiákat követnek (például a sivatagnak és a termékeny Nílus-völgynek mint a káosz és a rend birodalmának szembeállítását). A fennmaradt kevés térkép pedig mitikus vagy Egyiptom határain kívül eső, idegen területeket ábrázol.¹

A középbirodalmi táj és térszerveződés még az átlagosnál is kevésbé dokumentált. A földi tájat ábrázoló térkép nem maradt fenn ebből a korszakból, csak a túlvilágról készített rajzokat ismerünk, amelyek a korabeli elit halotti rituálékat és elképzeléseket tartalmazó, a *Koporsósövegek* gyűjteményéhez tartozó ún. *Két Út Könyvének* az illusztrációi voltak, és a halott számára nyújtottak segítséget a túlvilági utakon való eligazodásban.² Azonban a forrásokban gyakran jelennek meg a központi hatalomnak a Nílus-völgyről, illetve annak a korabeli oikumenébe való illeszkedéséről alkotott modelljei. A közelmúltban Eileen Hirsch kultikus épületek dekorációs programjának az elemzésével rekonstruált néhány ilyen modellt,³ köztük I. Szeszósztrisz (Kr. e. 1956–1911) karnaki Fehér Kápolnája és Montu isten todi temploma által megjelenített két modellt, amelyek az egyiptomi uralkodó fennhatósága alá rendelt világ hierarchikus rendjének két változatát képviselik.

A karnaki Fehér Kápolna

A Fehér Kápolna (lásd az 1. képet) falain területek és épületek neveit örökítették meg, amelyek elrendezése nem véletlenszerű:⁴

- Az építmény központi helye az oltár. Ez egyben jelképezi magát a karnaki Fehér Kápolnát, amely így értelemszerűen a modell középpontját alkotja, és amelyet koncentrikusan vesznek körbe az egyiptomi épített és természetes táj válogatott, konkrét célnak megfelelően csoportosított elemei.
- Az oltárhoz legközelebb eső szférában karnaki kultuszhelyek jelennek meg: Ipetszut, Amon isten karnaki kultuszának központja és egy Heperkaré-petri-kau nevű hely, I. Szeszósztrisz karnaki rituális palotája. Valószínű, hogy ezeken belül helyezkedett el a Fehér Kápolna.
- A következő szférában kiemelt jelentőségű egyiptomi, de Karnakon kívüli kultuszhelyek szerepelnek, köztük Héliupolisz és Hermupolisz.
- A legkülső szférában az északi falon az alsó-egyiptomi, a déli falon a felső-egyiptomi, a modern kutatásban nomoszoknak (2. kép) nevezett tartományokat jelenítették meg. A nyugati falon a Nílus-völgyben található szárazföldi helyeket és vizeket (tehát a természetes táj válogatott elemeit), a keleti falon pedig I. Szeszósztrisz által létesített építményeket és birtokokat megszemélyesítő termékenység alakokat (3. kép) örökítették meg. Vagyis a legkülső szférában már meglévő és I. Szeszósztrisz által létesített helyek szerepelnek. Mivel a no-

1. kép. I. Szeszósztisz karnaki Fehér Kápolnája (a szerző felvétele)

moszoknak, csakúgy mint a király által létesített építményeknek és birtokoknak, fontos kultikus szerepe is volt Egyiptomban, ebben a szférában is a kultikus helyek dominálnak.

A Fehér Kápolna tehát a Nílus-völgy mint kultikus tér háromdimenziós modelljeként is értelmezhető: magának a kápolnának a szempontjából rendezett és hierarchizált modellként.

I. Szeszósztisz temploma Todban

Az ugyancsak I. Szeszósztisz által alapított, Todban található Montu-templom szövegeinek elemzésével egy, a fáraó kozmikus fennhatósága alatti területeket magában foglaló modellt lehet rekonstruálni:⁵

- A modell középpontjában Montu isten todi temploma áll.
- A következő szférát maga Egyiptom képviseli.
- Majd általános – nem nevesített – földrajzi kategóriák következnek: dombok, vizek, mocsaras területek és völgyek, azaz Egyiptom határterületei, amelyek nem tartoztak a termékeny völgyhöz, de az egyiptomiak által mind kozmikus, mind kulturális szempontból Egyiptommal szembesített sivataghoz sem, hanem határt alkottak a kettő között.
- Végül a legkülső szférát az idegen népek által lakott területek foglalják el: északon az ún. *haunebu* (az Égeikum népeinek általános elnevezése) és az ázsiaiak, délen a núbiaiak és az iuntiu nomádok területei. Ez a szféra a Nílus-völgy határain túli korabeli ismert világot képviseli, annak nem valóságú megjelenítésével, hanem szimbolikus képviselőinek felsorolásával, akik itt a négy világtájat is reprezentálják.

Mindkét modell (és minden más hasonló modell) középpontjában maga a modellt a térben megjelenítő kultuszlétesítmény áll – ebből a szempontból minden modell egyedi. Az egyedi modellek azonban egy univerzális modell változatai, amelynek központi alakja maga az uralkodó: az ő nevét hirdetik az általa megalkotott épületek. A Fehér Kápolnában – azaz Karnakban, az ország egyik legjelentősebb kultuszközpontjában – a király mint az egyiptomi kultuszok feje jelenik meg. Todban, Montu istennek – egy hadistennek – a kultushelyén hódító szerepére helyezik a hangsúlyt, amikor uralma alá rendelik az egész teremtett világot, beleértve a potenciálisan meghódítandó területeket is.

A fáraó személye köré szervezett Egyiptom- és világmodellek így a királyi hivatal térbeli hatókörét is kijelölik és hierarchizálják. Azonban sem a kijelölt tér, sem annak osztályozása nem tükrözi a tényleges térszerveződést.

Nemcsak azért, mert a modellek az egyiptomi királyság ideologikus tereként a teljes teremtett világot és nem az egyiptomi király tényleges uralma alatt álló területet határozzák meg, hanem azért is, mert nem utalnak a Nílus-völgy humánföldrajzi jellegzetességeire, maga Egyiptom pedig nem úgy jelenik meg bennük, mint egy központi hatalom és adminisztráció által kormányzott és területi-igazgatási egységekre tagolt ország. A Fehér Kápolna falain is felsorolt nomoszok a modern tudományban ugyan hagyományosan igazgatási egységekként felfogott tartományok, azonban kialakulásuk és működésük pontos körülményeiről nem sokat tudunk.⁶ A középbiradalmi forrásokban a nomoszok politikai-ideológiai vagy kultikus kontextusban jelennek meg: például a fent említett esetben I. Szeszósztisz karnaki Fehér Kápolnájának falain, vagy a *Koporsósövegek* 1130. fejezetében, ahol azt olvashatjuk, hogy a teremtő isten többek között azért alkotta meg az embereket, hogy azok „áldozatokat mutassanak be a nomoszok istenei számára”.⁷ Azonban a korszak írott forrásai arra utalnak, hogy a Középbiradalom idején a nomoszrendszer nem volt igazgatási realitás. A nomoszkormányzói tisztség életrajzi feliratokban és soha nem igazgatási forrásokban jelenik meg. A magukat nomoszkormányzónak nevező tisztviselők száma elenyésző volt, működésük a korai Középbiradalom időszakára korlátozódott és csak egyes közép-egyiptomi tartományokban mutatható ki.⁸ Ennek alapján nem feltételezhetjük, hogy a nomoszok a közizgazgatás egységesen szervezett, ténylegesen működő egységei lettek volna. A forrásokból az tűnik ki, hogy az ország igazgatási szempontból egy-egy város irányítása alatt álló, a nomosznál jóval kisebb kiterjedésű egységekre tagolódott.⁹ Így a hatalom alapvető bástyái Egyiptom szerte a városok voltak. Vezetőik az állam szolgálatában álltak, és a helyi ügyek intézésben igen nagy önállóságot élveztek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a központi hatalom a helyi intézmények működését gyakorlatilag nem szabályozta és nem felügyelte,¹⁰

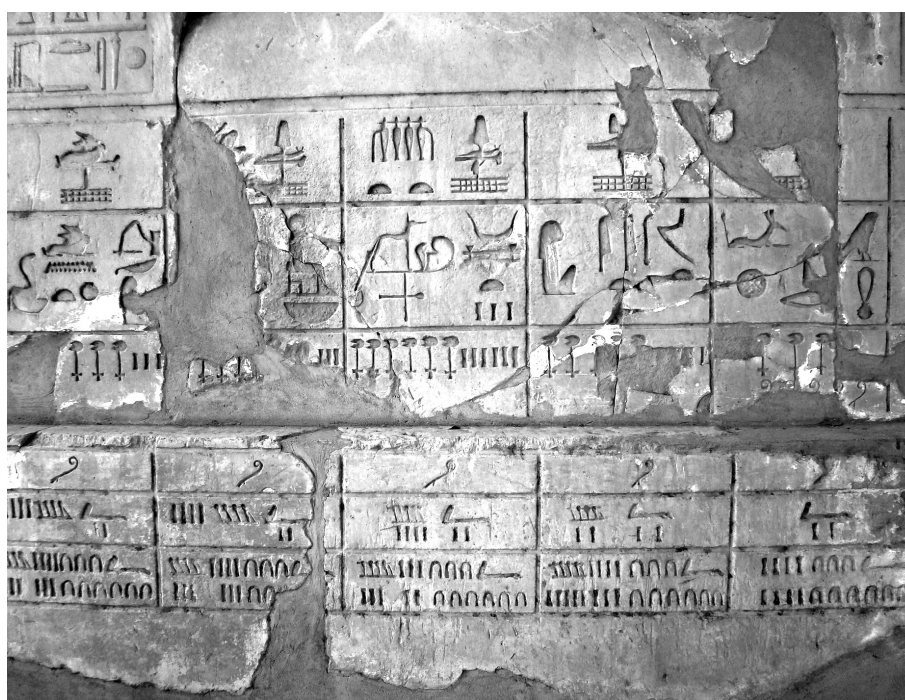
amihez nem is lett volna meg a szükséges apparátusa és infrastruktúrája (kellő számú professzionális, írástudó bürokrata, valamint központ és vidék között a korabelinél jóval intenzívebben és gyorsabban működő kommunikációs csatornák). A nagyvárosok viszont nagyjából egyenletesen elosztva helyezkedtek el a Nílus-völgy hosszában, tehát úgy tűnik, legalábbis részben tudatosan választott támaszpontjai voltak a központi hatalomnak.¹¹

A fentiekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a forrásokat létrehozó elit műveltségében – a hatalom műveltségében – és annak reprezentációjában jelentősebb hely jutott az Egyiptom határain kívül eső világnak, illetve a szimbolikus, kultikus, mitikus, fiktív tereknek, mint a Nílus-völgy tényleges földrajzi tájainak, a mindennapi élet területi szerveződésének, de még a központi igazgatás területi egységeinek is, amelyek segítségével ez a hatalom uralma alatt tartotta Egyiptom lakosságát. Mindez azonban nem jelenti

azt, hogy a tér tényleges szerveződéséről semmit sem mondhatunk. Amit az ideologikus szemlélet elfed, arra utalnak a mindennapi életet dokumentáló jogi, gazdasági, igazgatási források, és következtethetünk rá a hatalom szövegesen vagy régészetileg dokumentált térbeli jelenlétéből vagy éppen e jelenlét hiányából. Ezek a források ugyanannak az elit szemléletnek a termékei, mint az imént vizsgált modellek, ám ha együttesen vizsgáljuk őket, viszonylag árnyalt, bár így sem részletes természet- és humánföldrajzi képet rekonstruálhatunk belőlük.

Az egyiptomiak a körülöttük lévő valóságos és fiktív világot gyakran képzelték el ellentétpárokbán. Ez a dualizmus megjelent a fizikai térnek a felosztásában is. A dualista elképzelések közül az egyik legismertebb az, az ókori Egyiptom történetének során végig fenntartott fikció volt, amely Egyiptomot két országgá, Felső- és Alsó-Egyiptom egyesüléseként fogta fel. Ennek a tradíciónak azonban valószínűleg nem volt szerepe – legalábbis közvetlen szerepe – a középbiradalmi adminisztrációnak abban a gyakorlatában, amely a Nílus-völgyet legkésebb az időszak második felére igazgatásilag két nagy területi egységre bontotta: egy északi részre, amelynek központja az akkori főváros, Itj-taui volt, és egy déli részre, amelyet Dél Fejé-nek neveztek, s amelynek központja Théba, a Középbiradalom első, régi fővárosa volt.¹² Az igazgatási felosztás mögött sokkal inkább történeti és gyakorlati okok állhattak, mint a hagyományos ideológia pontos leképezése – maga a két területi egység sem felelt meg pontosan Felső- és Alsó-Egyiptom területének. A Középbiradalom kialakulásában meghatározó szerepet játszó és korai időszakában székhelyként működő Théba nyilván földrajzi elhelyezkedésénél fogva is alkalmasnak bizonyult arra, hogy – korábbi szerepét részben megtartva – a hosszasan elnyúló Nílus-völgy két nagy területi-igazgatási egysége között a délinek a központja legyen.

A forrásokban megjelenő terminológia más térbeli felosztásokra is utal. Az elit műveltség az uralma alatt álló területet az

2. kép. Nomoszok felsorolása I. Szeszósztrisz karnaki Fehér Kápolnáján (a szerző felvétele)

azt benépesítő társadalom megélhetési tevékenysége és életmódja alapján is osztályozta:

1. Különbséget tett városok/városlakók (*niut*) és a vidék (*sa*) és lakói között.
2. De a város és a hozzá tartozó vidék egysége, azaz a Nílus-völgy művelt területei szemben álltak a *szehetmek* nevezett területekkel is. Ezzel a kifejezéssel a határterületeket jelölték az egyiptomiak.¹³ Idetartoztak azok – a todi templom modelljében is megjelenő – zónák (például mocsarak, legelők), amelyek az egyiptomi gazdaságot állandó jövedelemmel látták el, s amelyeknek lakossága többnyire félnomád/nomád életmódot folytatott.

Ez a Nílus-völgyet és lakosságát szektorokra tagoló kép már egyértelműen utal a tér ökológiai, társadalmi és gazdasági jellegzetességeire és összetettségére, ám ez is csak egy olyan modell, amely egyszerűsít és uniformizál: a hatalom modellje, amely jól azonosítható egységeket feltételez, és amely az uralma alatt álló teret és annak társadalmát ellenőrizhetősége és a központi hatalom számára való hasznossága alapján osztályozza.

A valóságban a határok mind térben, mind társadalmilag átjárhatók voltak, nem pedig olyan határozottak, mint ahogyan azt az ellentétpárokbán megfogalmazott elválasztások sugallják. Például a város/szántóterület és mocsár/legelő szembeállítására letelepültek és félnomádok/nomádok közötti – nyilván valóban létező és akár ellentétben is megnyilvánuló – különbségről/megkülönböztetésről tanúskodik. Azonban a mindennapi életben a határvonal földművelők és állattenyésztők között nem volt mindig ennyire éles. A 12. dinasztia elején élt Antef életrajzi feliratában pástornak, egy pásttor dinasztia hatodik tagjának nevezi magát, büszke foglalkozására és a tulajdonában lévő nyájakra, miközben azt is említi, hogy szántóföldek tulajdonosa és városának megbecsült lakója, a városi tanács

3. kép. Perszonifikált területek I. Szeszósztisz karnaki Fehér Kápolnáján (a szerző felvétele)

tagja volt.¹⁴ Antef nyilván letelepült életet élt, gazdagsága első-sorban állattartásból származhatott, ő maga azonban nem valószínű, hogy ténylegesen foglalkozott nyájak őrzésével, inkább egy, a városban lakó tehető, nyájakat és földeket is birtokló, a helyi társadalomban fontos szerepet betöltő vállalkozó lehetett.

Egy központi hatalom nemcsak a tér felosztásával és osztályozásával, hanem saját helyeinek kiválasztásával, felépítésével és elkülönítésével is szervezi és felügyeli az uralma alatt álló területet. A középbirodalmi Egyiptomban ennek alapvető elvei – nem meglepő módon – megegyeztek az igazgatás elveivel. Vagyis a hatalom, ahogyan meghagyta a helyi intézményeket és hatalmi struktúrákat, ugyanúgy érintetlenül hagyta, de legalábbis nem alakította át a mindennapi élet fizikai színtereit: vagy egyáltalán nem volt jelen fizikailag ezekben a terekben, vagy a táj már meglévő épített elemeit használta fel saját reprezentációjára.

A reprezentatív állami vállalkozások (bányákba vezetett, kereskedelmi és katonai expedíciók) és a központi hatalom által létrehozott épített terek (a sivatag peremén létesített királyi piramiskörzetek, a királyi kultuszt ellátó személyzet számára központilag tervezett települések, vagy meghódított területeken épített erődök) tipikusan kívül estek a termékeny Nílus-völgy határain, az egyiptomiak mindennapi életének színterein.

A szűk értelemben vett Nílus-völgy épített terei közül a központi hatalom gyakorlatilag csak a városokban volt jelen fizikailag, de itt is inkább már meglévő térbeli elemeket használt fel saját jelenlétének reprezentációjára. A városi térben központi szerepet játszott a templom, amelyben a terület helyi istenének kultusza folyt, és amely a helyi identitásnak is meghatározó tényezője volt. Gyenge központi hatalom esetén a templom a helyi önállóság szimbólumaként működött. A királyság ideológiája értelmében azonban Egyiptom valamennyi templomát a király építette, ő látta el őket a működésükhöz szükséges forrásokkal és – legalábbis elméletben – ő mutatta be bennük az istenek számára az áldozatokat. Így, függetlenül attól, hogy a valóságban a templom helyi erőből vagy tényleges királyi hozzájárulással épült és működött,¹⁵ erős központi hatalom esetén a templom a királyt és a központi hatalmat is

képviselhetette a városiakok számára. Monumentális méretével az ekkor esetenként már kőből épülő városi templom¹⁶ egyértelműen elkülönülő helye lehetett nemcsak a helyi, hanem a központi hatalomnak is.

Egyelőre az igen kevés feltárt középbirodalmi városban nem sikerült azonosítani olyan objektumokat, amelyeket egyértelműen és kizárólagosan igazgatási épületnek lehetne tartani. Lehetséges azonban, hogy a legtöbb településen ilyen épületek után felesleges is lenne kutatnunk, mivel a szövegek alapján a helyi igazgatás központja tipikusan a helyi vezető házának erre a célra elkülönített hivatali része (*ha*) volt, valamint a ház kapuja (*arit*), ahol a bírászkodás zajlott.¹⁷ Ezeknek a házaknak a városi tér szimbolikájában hasonló szerepük lehetett, mint a templomoknak: egyszerre reprezentálhatták a helyi és a központi hatalmat, amely hatalomnak tulajdonosaik a tisztviselői voltak. És ugyanúgy, mint a templomok, ellenőrzött terek voltak.

Noha a mi számunkra a kőből épített monumentális sírok és templomok képviselik Egyiptomot, a korabeli egyiptomi számára a királyságnak ugyanilyen fontos épített szimbólumai lehettek az általunk kevésbé ismert királyi paloták.¹⁸ Szöveges források igazolják, hogy a Középbirodalom idején a két igazgatási székhelyen, Itj-tauiban és Thébában is volt királyi palota, továbbá tudunk ún. rituális palotákról, amelyek azonban egyes kultuszhelyeken, a templomkörzeten belül épültek. Vagyis a székhelyeket kivéve a királyi paloták sem voltak megszokott, közvetlenül látható elemei a mindennapi egyiptomi tájnak.

Az imént vázolt mintának teljesen megfelel, hogy az egyiptomiak mindennapi életének tereiben a központi hatalom nem hozott létre elkülönített helyeket a büntetés számára sem. Bár van forrásunk börtön létezésére, ez a börtön a királyi palotán belül helyezkedett el.¹⁹ Egyiptomban a súlyos büntetés egyik tipikus formája azonban a kőbányába, Egyiptom határaitól vagy azon túlra való deportálás volt,²⁰ azaz a bűnöst végérvényesen elválasztották térbeli és társadalmi környezetétől. Ezzel kitaszították mind a saját helyi közössége, mind a rendet képviselő egyiptomi királyság teréből. Vagyis nem elkülönített helyet jelöltek ki számára, hanem megszüntették addigi helyét a rendezett térben és társadalomban, miközben a felügyeletet megtartották fölötte. Kísérő büntetésként elveszthette a személyiségét is, amely addig képviselte helyét a közösségben: megfosztották a nevével,²¹ új, bűnének következményére utaló nevet adtak neki (például „Ré gyűlöli őt”);²² vagy orrának levágásával megcsonkították.²³

Azonban a Középbirodalom idején létezett egy intézmény, amelynek működése, úgy tűnik, eltért az általános mintától. A középbirodalmi központi hatalom ennek az intézménynek a segítségével felügyelte a központi munkákra behívott lakosságát. Az ún. *Nagy Heneret*, amelynek nem túl szerencsés, de elterjedt modern fordítása Nagy Börtön, a központi adminisztráció egyik hivatala volt. Irányítása alatt helyi *heneret* intézmények álltak. Ez utóbbiak tényleges fizikai helyek voltak, ahol felügyelték, elosztották, esetleg talán átmenetileg el is szállították az állami munkákra besorozottakat.²⁴ Így a *heneretek* létesítésével a központi hatalom behatolt az egyiptomiak helyi fizikai tereibe. Hogy hány *heneret* létezett, és milyen elvek alapján döntötték el, hogy hol hoznak létre ilyen intézményt, nem tudjuk. Eddig két ilyen helyet sikerült azonosítani, egyet Thébában, amelyet szöveges források igazolnak,²⁵ egy másikat pedig talán a Fajjum oázisban.²⁶

A tér osztályozása és fizikai alakítása mellett a felügyeletnek szintén fontos eszköze a hatalom reprezentatív helyeinek elkülönítése és azok belső tereinek szervezése. A templomokba, palotákba való bejutást az egyiptomiak korlátozták. Ezzel a térnek és társadalomnak egy újabb dualista felosztását teremteték meg, egy belső és egy külső világot: voltak olyanok, akik beléphettek a hatalom helyeire és voltak, akik nem. Az előbbiek csoportján belül további kategóriákat különítettek el, amivel rituálisan is hierarchizálták a külső világtól elválasztott teret és társadalmat. Mind a palotának, mind a templomnak a belső tere három nagy egységre tagolódtott:²⁷

1. A legbelső tereket a palota vagy templom lakója foglalta el: a palotában a király és a királyi család, a templomokban a kultusz központjában álló isten vagy király, akit szobra képviselt a szentélyben;
2. a templom igazgatásáért felelős tisztviselők, a kultuszt el látó papok, valamint az egyéb kultikus feladatokért felelős specialisták, illetve a palota esetében a királyi tisztviselői beléphettek az épületbe, de a legbelső terekbe való bejárásukat szabályozták;
3. az ellátó személyzet pedig melléképületekben, de az épített körzeten belül biztosította a templom vagy a palota – elsősorban élelemmel való – ellátását.

A források a térbeli restriktciókkal szembeni társadalmi viselkedésre vonatkozóan is adnak felvilágosítást. Az elzárt helyekre való bejutás kiváltsága az egyén (ön)reprezentációjának egyik gyakran hangsúlyozott eleme volt mind az elit, mind az azt kiszolgáló középső rétegek életrajzi és votív felirataiban. A középbirodalmi szépirodalom egyes darabjai viszont azt is tanúsítják, hogy az elit ugyanakkor félt attól, hogy a kirekesztettek, a be nem avatottak behatolnak az elzárt helyekre, megszerzik az ott őrzött rituális és bürokratikus tudás kiváltságát biztosító írásokat és használják vagy elpusztítják azokat.²⁸ Ez a félelem a külső világ kétféle lehetséges (nyilván az elit által ténylegesen tapasztalt) reakcióját feltételezi: voltak, akik megszerezni és élvezni kívánták az elit kiváltságait, és voltak, akik meg akarták semmisíteni azokat, ezzel megszüntetve a hatalom fölöttük gyakorolt felügyeletét.

Ezen a ponton a Középbirodalom szintén szolgál egy különlegességgel, amely konkrétabb, aktuális kontextust adhat az elit imént említett, egyébként univerzális félelmének. A 12. dinasztia közepétől jelentős változást figyelhetünk meg a kultikus terek használatának a gyakorlatában. A templomok, régi temetők elzárt, csak az elit által hozzáférhető tereiben a társa-

dalomnak a korábbinál egy nagyobb szegmense állított a maga és szűkebb társadalmi környezete számára votív emléket, amellyel biztosította a maga számára az adott helyen működő kultuszok áldozataiból való részesedést, és így a túlvilági életet.²⁹ A korábbi zárt terek megnyitása a társadalom szélesebb rétegei előtt azt az érzést kelthette az elitben, hogy kiváltságai már nem kizárólagosak, nem olyan biztosak, mint korábban. Erős központi hatalom esetén, ha a felügyelet lazul az egyik szférában (jelen esetben a kultikus kiváltságokhoz és terekhez való hozzáférésben), logikus válasz az ellenőrzés megerősítése más területeken. A Középbirodalom idején ennek a megerősítésnek az eszköze valószínűleg a feladatkörök és térbeli határok pontosabb rögzítése, valamint a lakosságnak a korábbinál fokozottabb térbeli ellenőrzése volt. A közigazgatásban egyre markánsabban igyekeztek kijelölni a hivatali, funkcióbeli hatásköröket, ami nyilvánvalóan térbeli illetékességek kijelölésével kellett, hogy együtt járjon: például a palota vagy templom mely részeibe volt jogosult belépni a hivatal/funkció viselője, vagy mely területi-igazgatási egységek tartoztak a felügyelete alá. Szintén több adatunk van arra vonatkozóan, hogy a központi hatalom ebben az időben fokozott figyelmet fordított a földrajzi határok pontos kijelölésére,³⁰ és valószínűleg az előbb említett *heneretek* létrehozását is ennek a problémának a részeként kell értelmeznünk.

A lakosság térbeli mozgásának felügyelete az egész ókori Egyiptom története során alapvető eszköze volt a hatalomnak. Ez azonban nemcsak az elzárt helyekre való bejutás korlátozását és az azon belüli mozgás szabályozását jelentette, hanem az emberek ellenőrzött mozgását is, ami együtt járt az idejük fölötti részleges de mindig visszatérő felügyelettel. A hatalom hasznára való feladatteljesítés ugyanis mindig konkrét térhez és időhöz kötött volt. Minél magasabb volt egy tisztség/feladat, annál nagyobb (azaz kevésbé ellenőrzött) mozgásteret biztosított viselője számára a térben, és annál állandóbb/rendszeresebb (azaz kiszámíthatóbb) volt a feladatteljesítés ideje.³¹ A tisztviselők folyamatosan teljesítettek királyi megbízásokat Egyiptom határain belül és kívül; a Középbirodalomtól kezdődően viszonylag magas volt azoknak a száma, akik időszakos, rotációs rendszerben léptek („hónapos”) templomi szolgálatba (és ennek fejében többnyire mentesültek más kötelezettségek alól); míg az emberek legnagyobb részét alkalmasszerűen mozgósították közmunkákra. Vagyis az ellenőrzés, a fent már többször leírt mintának megfelelően, úgy valósult meg, hogy a hatalom a lakosságot időről időre kiszakította a mindennapi életének teréből.

Jegyzetek

- 1 Jeffrey 2010, 102–118.
- 2 Pl. Gua koporsója Deir el-Berséből (British Museum EA 30839): Quirke–Spencer 2007, 122, 76. kép.
- 3 Hirsch 2009, 69–82.
- 4 Hirsch 2009, 70–76.
- 5 Hirsch 2009, 79–80.
- 6 A nomoszok ideológiai jelentőségéről lásd Eyre 2000, 21–35.
- 7 Kóthay–Gulyás 2007, 34.
- 8 Franke 1991, 51–67.
- 9 Helck 1958, 208–220; O’Connor 1972, 688; Quirke 1991, 69–70; Franke 1994, 11.

- 10 A központi hatalom és a vidék kapcsolatáról lásd Trigger 1976, 43; Eyre 1996, 179–193; Eyre 1997, 367–390; Eyre 2000, 15–39; Lehner 2000, 310–314.
- 11 O’Connor 1974, 24–25.
- 12 Quirke 1990, 3–4.
- 13 Quirke 2004, 40–41; Quirke 2004, 70–71.
- 14 Franke 2007, 149–174.
- 15 Eyre 2010, 117–138.
- 16 Arnold 1996, I, 39–54.
- 17 Van den Boorn 1985, 1–25.
- 18 Berlev 1960, 1–17.

- 19 A *Hufu és a varázslók* című elbeszélésben utalnak foglyokra, akiket valószínűleg a királyi palota börtönében tartanak fogva, de legalábbis ahhoz közel: Dobrovits 1963, 52.
- 20 Lásd pl. Neferirkaré ediktuma az abüdoszi templom számára, VI–VII: Goedicke 1967, 22–23; P UC 32204, 4. sor: Collier–Quirke 2002, 118–119.
- 21 Lásd pl. Hayes 1955, 53–58.
- 22 Posener 1946, 51–56.
- 23 Horemheb dekrétuma, 21, 23: Kruchten 1981, 48, 51, 58, 61.
- 24 Quirke 1988, 83–106.
- 25 P Brooklyn 35.1446, rt 1–24d, 55–80d: Hayes 1955, pls I–VIII.
- 26 Śliwa 2005, 477–481.
- 27 Wegner 2007, 51–54, 205–209; Quirke 1990, 36–101.
- 28 P. Leiden I 344 VI, 6–12: Helck 1995, 27–29; Kákósy 1957, 328–329.
- 29 Richards 2005, 125–172, 175, 179.
- 30 Vö. Quirke 1990, 2–4.
- 31 Kóthay 2007, 149–150.

Bibliográfia

- Arnold, Dieter 1996. „Hypostyle Halls of the Old and Middle Kingdom?": R. E. Freed – P. Der Manuelian (szerk.), *Studies in Honor of William Kelly Simpson*. Boston. I. 39–54.
- Berlev, O. D. 1960. *The King's House in the Middle Kingdom*. XXV International Congress of Orientalists, Papers Presented by the USSR Delegation. Moscow.
- Collier, M. – Quirke, S. 2002. *The UCL Lahun Papyri: Letters*. London.
- Dobrovits A. 1963. *A paraszt panasza*. Budapest.
- Eyre, C. J. 1996. „Ordre et désordre dans la campagne égyptienne": B. Menu (szerk.), *Égypte pharaonique: pouvoir, société*. Paris, 179–193.
- Eyre, C. J. 1997. „Peasants and »Modern« Leasing Strategies in Ancient Egypt": *Journal of the Economic and the Social History of the Orient* 40, 367–390.
- Eyre, C. J. 2000. „Pouvoir central et pouvoir locaux: problèmes historiographiques et méthodologiques": B. Menu (szerk.), *Égypte pharaonique: déconcentration, cosmopolitisme*. Paris, 15–39.
- Eyre, C. J. 2010. „Who Built the Great Temples of Egypt?": B. Menu (szerk.), *L'organisation du travail en Égypte ancienne et en Mésopotamie*. Cairo, 117–138.
- Franke, D. 1991. „The Career of Khnumhotep III of Beni Hasan and the So-Called »Decline of the Nomarchs«": S. Quirke (szerk.), *Middle Kingdom Studies*. New Malden, 51–67.
- Franke, D. 1994. *Das Heiligtum des Heqaib auf Elephantine. Geschichte eines Provinzheiligtums im Mittleren Reich*. Heidelberg.
- Franke, D. 2007. „The Good Shepherd Antef (Stela BM EA 1628)": *Journal of Egyptian Archaeology* 93, 149–174.
- Goedicke, H. 1967. *Königliche Dokumente aus dem Alten Reich*. Wiesbaden.
- Hayes, W. C. 1955. *A Papyrus of the Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum*. Papyrus Brooklyn 35.1446. The Brooklyn Museum.
- Helck, W. 1958. *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reich*. Leiden–Köln.
- Helck, W. 1995. *Die „Admonitions" Pap. Leiden I 344 recto*. Wiesbaden.
- Hirsch, E. 2009. „Residences in Texts of Senwosret I": R. Gundlach – J. H. Taylor (szerk.), *Egyptian Royal Residences*. Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 4/1. Wiesbaden, 69–82.
- Jeffreys, D. 2010. „Regionality, Cultural and Cultic Landscapes": W. Wendrich (szerk.), *Egyptian Archaeology*. Chichester, 102–118.
- Kákósy L. 1957. „Ipu, a főrangú intelmei": *AT* 4, 328–329.
- Kóthay K. A. – Gulyás A. 2007. *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Miskolc.
- Kóthay K. A. 2007. „Phyles of Stone-Workers in the Phyle System of the Middle Kingdom": *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 134, 138–150.
- Kruchten, J.-M. 1981. *Le décret d'Horemheb. Traduction, commentaire épigraphique, philologique et institutionnel*. Bruxelles.
- Lehner, M. 2000. „Fractal House of Pharaoh: Ancient Egypt as a Complex Adaptive System, a Trial Formulation": T. A. Kohler – G. J. Gumerman (szerk.), *Dynamics in Human and Primate Societies: Agent-Based Modeling of Social and Spatial Processes*. Oxford, 275–353.
- O'Connor, D. 1972. „The Geography of Settlement in Ancient Egypt": P. J. Ucko – R. Tringham – G. W. Dimbleby (szerk.), *Man, Settlement and Urbansim*. London, 681–698.
- O'Connor, D. 1974. „Political Systems and Archaeological Data in Egypt: 260–1780 B.C.": *World Archaeology* 6, 15–38.
- Posener, G. 1946. „Les criminels débaptisés et les morts sans noms": *Revue d'Égyptologie* 5, 51–56.
- Quirke, S. 1988. „State and Labour in the Middle Kingdom: A Reconsideration of the term *xnrt*": *RdE* 39, 83–106.
- Quirke, S. 1991. „The Egyptological Study of Placenames": *Discussions in Egyptology* 21, 59–71.
- Quirke, S. 2004. *Egyptian Literature 1800 BC: Questions and Readings*. London.
- Quirke, S. 2004. *Titles and Bureaux of Egypt 1850–1700 BC*. London.
- Quirke, S. – Spenser, J. A. (szerk.) 2007. *The British Museum Book of Ancient Egypt*. London.
- Richards, J. 2005. *Society and Death in Ancient Egypt: Mortuary Landscape of the Middle Kingdom*. Cambridge.
- Śliwa, J. 2005. „Der *hnrt* von Qasr el-Sagha": P. János (szerk.), *Structure and Significance: Thoughts on Ancient Egyptian Architecture*. Wien, 477–481.
- Trigger, B. G. 1976. „Inequality and Communication in Early Civilizations": *Anthropologica*. New Series 18/1, 27–52.
- van den Boorn, G. P. F. 1985. „Wda-ryt and Justice at the Gate": *Journal of Near Eastern Studies* 44, 1–25.
- Wegner, J. 2007. *The Mortuary Temple of Senwosret III at Abydos*. New Haven – Philadelphia.

Liptay Éva (1966) a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének vezetője. Kutatási területe az ókori egyiptomi vallási ikonográfia, illetve a Harmadik Átmeneti Kor története és kultúrája.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Kép és szöveg az egyiptomi kultúrában* (2008/1–2).

Az ókori egyiptomi koporsó mint szent tér

A szent tér változásai a Harmadik Átmeneti Korban

Liptay Éva

A koporsó szimbolikája Egyiptomban

A koporsó az ókori egyiptomi halotti kultusz és túlvilághit összetett és sokrétű szimbólumrendszerének egyik központi eleme, amelyet a temetési rituálé után elzártak a föld alatti sírkamrába, és így az élők számára megközelíthetlenné vált. A koporsó által közvetített szimbolika tehát nem a halott és az élők közötti kapcsolattartásban játszott szerepet, hanem a benne fekvő halottat szolgálta annak túlvilági életében: nem véletlen, hogy a dekorációt alkotó képeket is a halott nézőpontjából rendezték el rajta.

A föld alatti sírkamra, és ezen belül maga a koporsó lényegében egy mikrokozmosz, amelynek középpontjában a mumifikált halott helyezkedik el, aki az egyik túlvilág-elképzelés szerint a halált követő újjászületésekor Ozirisszá, a túlvilág urává vált, egy másik forgatókönyv szerint viszont a napistennel azonosult. Amennyiben a koporsóban fekvő halottat Ozirisznek tekintjük, akkor a körülötte lévő rendszer szűkséggéppen az alvilágot képezi le, ha viszont a napisten képmásának tartjuk, akkor az őt körülvevő világ az univerzumot szimbolizálja.

Az egyiptomi koporsók tulajdonképpen a halottat körülvevő mikrokozmoszt leképező kozmogramok,¹ ezért ikonográfiai szimbólumrendszerük tanulmányozása segítséget nyújthat a különböző korszakok – főleg a túlvilági élettel kapcsolatos – szenttér-elképzeléseinek megértéséhez. Ez a szent tér ugyanis korszakonként, a múmia alakú koporsók esetében pedig *fekvő és álló* helyzetben is más és más rendezőelv (és földrajzi tájolás) szerint épült fel, sőt bizonyos koporsótípusokon egyszerre több rendszer is működhetett egymással összefüggésben.

A koporsó mint szakrális tér két síkon értelmezhető:

1. kozmikus síkon az aktuális kozmológiai és túlvilág-elképzeléseket (vagyis a szent tér éppen aktuális kozmikus interpretációját) bemutató, a négy világtáj szerint elrendezett *kozmosztérkép*ként;
2. mitikus-rituális síkon pedig az Ozirisz-mítoszhoz és a halotti rituáléhoz kapcsolódó terek (balzsamozó csarnok, sírkamra, halotti kápolna stb.), háromdimenziós *modell*jeként működik. Az utóbbi esetben az adott (a koporsó által kijelölt) határokon belül olyan speciális szimbólumrendszerek lépnek működésbe,² amelyek az adott struktúrát a halotti rituálé interaktív színterévé változtatják.³

A koporsó által létrehozott szimbolikus vagy imaginárius tér középpontjában fekvő vagy álló halott helyzete kijelöli egyrészt a kozmoszban betöltött helyét, másrészt túlvilági vándorlásának útvonalát. A túlvilági vándorút egyes állomásai a rituális szinten (vagyis a halotti kultuszban) mint átmeneti rituálék vagy azokon belüli fázisok jelennek meg. Ezek szimbolikus megjelenítése a koporsón tulajdonképpen végteleníti az átmeneti rituálét, hiszen újra és újra képessé teszi a halottat az e világ és a túlvilág közötti oda-vissza való átjárásra.⁴

Változások a Harmadik Átmeneti Kor elején

A Kr. e. 12. században az Újbirodalom hanyatlásával Egyiptom gazdasági és politikai meggyengülése sok tekintetben radikális változásokat hozott az ország történetében. Az Újbirodalom után következő Harmadik Átmeneti Kort a 21. dinasztia trónra jutása vezette be, amelyet azután a líbiai uralkodók kora váltott fel. A 25. dinasztiaival pedig egy Núbiából származó, kusita uralkodó család került Egyiptom élére. A 25. dinasztia uralkodásának (és a Harmadik Átmeneti Kornak) az vetett végét, amikor Kr. e. 664-ben, az asszír hódító, Assur-bán-apli át lépte Egyiptom határát és a kusita dinasztia utolsó uralkodóját Núbiába üzte. Ezt követően egy asszír vazallus deltai uralkodócsalád tagja, I. Pszammetik került a trónra. Ő volt az, akinek – megszabadulva az asszír fennhatóság alól – az Újbirodalom óta elsőként sikerült egész Egyiptomot egyetlen erős központi kormányzat alá vonva újraegyesítenie.

A Harmadik Átmeneti Kor a túlvilághit és a temetkezési szokások terén is jelentős változásokat hozott. A Kr. e. 1. évezred első felében egymást felváltó koporsótípusok ikonográfiai programjai mögött különböző szenttér-elképzelések rejlenek, amelyeknek a segítségével következtethetünk az ideológiában bekövetkezett változásokra. A fennmaradt régészeti anyag annak ellenére jól használható, hogy csupán a társadalom felső rétegét és a legtöbb esetben csak egy-egy kulturális és vallási központ (főleg Théba) régészeti anyagát reprezentálja, hiszen „a szent terek megalkotása a sírépítészetben jellemzően elitista törekvés”.⁵

Az előző korszak, az Újbirodalom idején a sírművészet a virágkorát élte, a Harmadik Átmeneti Kor elején viszont egyértelmű hanyatlás figyelhető meg: csak elvétve akadnak új építésű magánsírok. A sírépítés visszaszorulásával egyidejűleg természetesen a halotti és őskultusznak tradicionálisan otthont adó sírfelépítmények, a halotti kápolnák használata is megszűnt.

A sírépítésben és -használatban tapasztalható mélyreható változás nyilvánvalóan nagy hatással volt a halotti kultuszra és a túlvilág-elképzelésekre is,⁶ amelyeknek középpontjában továbbra is az egyes emberek halál utáni sorsa állt, viszont ehhez mostantól hiányzott a halottat hosszú évszázadok óta körülvevő személyes mikrokozmosz, amelyet eddig a sír, illetve a sírkamra alkotott. Ennek eredményeként a halottak és élők, valamint halottak és istenek közötti, a halotti kultuszban ha-

gyományosan a sírhoz kötődő találkozási pontok sem működhetek az addig megszokott módon.⁷

A Harmadik Átmeneti Kor kezdetén a sír helyett a koporsó vette át a halottak és az élők közötti közvetítő funkciót.⁸ Az sem véletlen, hogy az általános hanyatlással párhuzamosan a mumifikálás és a balzsamozási eljárások terén soha nem látott fejlődés következett be. A cél ebben az időszakban láthatólag az volt, hogy a mumifikált test mint képmás maga is tükrözze a halott isteni lénygé válását. A 21. dinasztia kori thébai temetkezések középpontjában tehát a sír funkcióit átvevő, multifunkcionális koporsó és a benne fekvő múmia állt, amelyek – sír és sírfelszerelés híján – lényegében így önmagukban is képessé tették a halottat az „önellátásra”, vagyis a túlvilági életben való boldogulásra. Nagy különbség van azonban a 21. dinasztia első és második felének szenttér-elképzelései között.

A 21. dinasztia első fele (kb. Kr. e. 1069–1000)

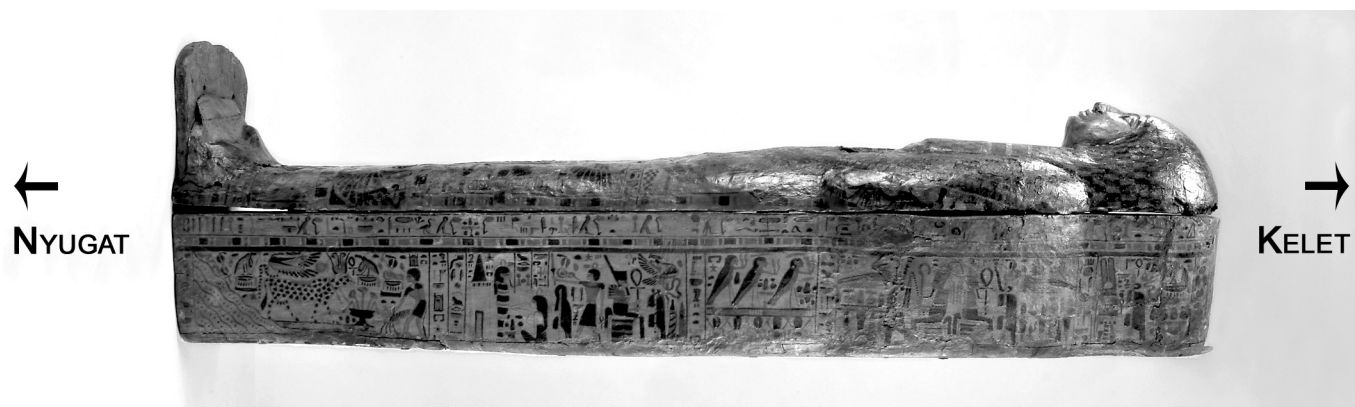
A koporsó mint a sír és a halotti kultusz hely modellje (1. kép)

A 21. dinasztia első felében zömében régi sírokba való egyéni vagy csoportos betemetkezések történtek. Sír és sírdekoráció híján az akkortájt használatos antropoid koporsó aljának külső oldalai vették át az előző korszak (a Ramesszida-kor) sírjainak tradicionális képvilágát, így az új koporsóikonográfia a túlvilágot jelképező sírkamrát, illetve a sír építményt egyszerre modellezte.

Az itt szereplő szimbólumok és jelenetek sokszor utalnak a mumifikálás, a temetés vagy a temetési rituálé egyes fázisaira is, illetve azok Ozirisz-mítoszbeli előzményére. Ebben az esetben a múmia alakú koporsóban fekvő test köré szerveződő rituális tér (balzsamozó csarnok; a temetési rituálé különböző színhelyei) szimbolikus megjelenítéséről van szó.⁹

A koporsó mint háromdimenziós kozmosztérkép

1. A koporsó fekvő állapotában az egyik végpont a keleti égtájtát kijelölő fej, ahol napfelkelte- és teremtés-szimbólumokat helyeznek el. A másik végpont a nyugati égtájjal azonosított

1. kép. A koporsó oldala mint sírfal (Szépművészeti Múzeum, Rázsó András felvétele)

2. kép. A szárnyas égistennő és a skarabeusz alakú napisten a fedélen (Szépművészeti Múzeum, Rázsó András felvétele)

lábresz, ahol tradicionálisan túlvilág-szimbólumok jelennek meg. A láb felőli vég a túlvilág és a földi világ közötti kaput jeleníti meg és az átjárást biztosítja,¹⁰ de egyben a temetési rituálé keletről nyugatra tartó útvonalára is utal. A kozmikus-mitikus és a rituális szent tér tehát ebben az esetben egyszerre működik.

A fedél, rajta a szárnyait a halott fölött védelmezően kitérő Nut égistennő ábrázolásával az égbolt. A fedélen/égbolton ábrázolják a napisten különböző, a nappali égbolthoz köthető megjelenési formáit (skarabeusz, szárnyas napkorong) is, utalva a napciklus különböző fázisaira, illetve a napisten égbolton való mozgására (2. kép).

Az alj belső dekorációja az alvilágot modellezi, egy nagyalakú túlvilági istenség képével a középpontban, amelynek szárnyai átnyúlnak az oldalakra is, mintha hátulról átölelnék a múmiát. Két oldalt múmia formájú túlvilági istenségek sorfala veszi körül és védelmezi a koporsóban fekvőt. A fedél (Ég) és a fenéklap (Alvilág) között helyezkedik el maga a mumifikált halott, mint a kozmosz középpontja. A koporsó tehát egy zárt kozmikus szent teret képez.

3. kép. A nagyméretű túlvilági istennő és a fejtetőnél leereszkedő ba-madár (Szépművészeti Múzeum, Rázsó András felvétele)

2. Az álló koporsó esetében a két végpont a talp (alvilág) és a fejtető (égbolt).¹¹ A fejtetőnél megjelenő, a mumifikált halottra éppen leszálló, vele egyesülő lélekmadár pillanatképét gyakran kíséri feliratként két ige: *ꜥ* ('belépni') és *pri* ('kimenni'). Ezek egyértelműen utalnak az égbe emelkedés, illetve az alvilágba való leereszkedés mozzanataira, és egyúttal kijelölik azt az átmeneti zónát, ahol a világok közötti átjárás történik (3. kép). A múmia álló helyzetben tulajdonképpen a Ramesszida-kor végi himnuszokban megidézett kozmikus istenség (Amon-Ré, *ntr ꜥ3*) pozíciójával azonosul, akinek „feje az ég, lába az alvilág”.¹² Ilyen módon az átmenet szimbolikája a koporsó álló és fekvő helyzetében is működik: az ég és föld közötti, valamint a föld és alvilág közötti átjárást biztosítja.

A 21. dinasztia második fele és a 22. dinasztia eleje (kb. Kr. e. 1000–900)

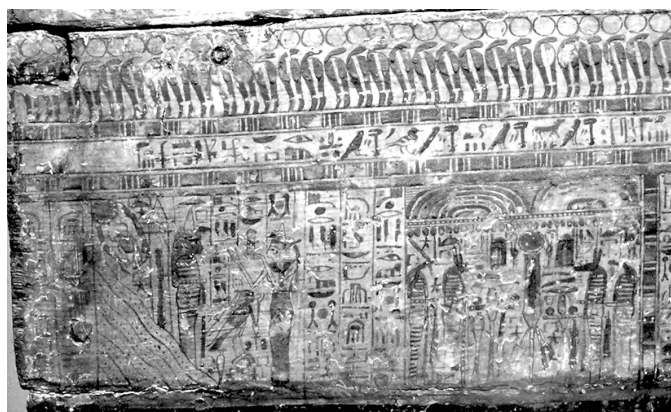
A 21. dinasztia közepétől kezdve Nyugat-Thébában a régi sírokba való betemetkezés helyett faldekoráció és kultikus felépítmény nélküli, több halottat, sőt halottak tömegeit befogadó közös rejtéksírokat, ún. *cachette*-eket kezdtek használni. A régi típusú, újrafelhasznált sírok és a halotti kultusz céljait szolgáló halotti kápolnák használata teljesen megszűnt, és helyette egyes feltételezések szerint a különböző környékbeli templomok,¹³ mások szerint talán egyes magánházak házi szentélyei¹⁴ lettek a halotti kultusz és az őskultusz központjai.¹⁵ Ezek a halotti kultuszban bekövetkezett fontos változások természetesen nyomot hagytak a 21. dinasztia második felében használt koporsók dekorációján is.

A koporsó mint a sír modellje

A kozmoszszimbolika többé-kevésbé ugyanúgy működött, mint az előző korszakban. A koporsó aljának belseje továbbra is a túlvilágot modellezte, ám a nagy alakú, a halottat védelmező/körülvevő istenség eltűnt a fenéklapról: mostantól kezdve a felületet több, egymás alatti vízszintes képregiszterre osztották fel. Ezek tartalma és elrendezése is arra utal, hogy az alj belseje az alj külső felületétől fokozatosan átvette a sírdekorációt és vele együtt a sírkamra funkciót is.

A koporsó mint a templomi kultuszhely modellje (4. kép)

Az alj külső oldalain, amelyek az előző korszakban a sírfalakat modellezték, egyre dominánsabb lett az építészeti elemek szerepeltetése és általánossá váltak a templomi rituálékat bemutató ikonográfiai elemek, pl. áldozati jelenetek.¹⁶ Ezt a templomszimbolikát a korabeli koporsók szintén az Újbirodalom végi sírokból vették át: részben a halottnak az istenekhez fűződő bensőséges kapcsolatát¹⁷ (az „istenek közelségét”) kívánták vele hangsúlyozni, részben pedig szimbolikusan (az ábrázolások segítségével) biztosították a koporsóban fekvő számára a templomi szent tér jelenlétét, valamint a fontos vallási ünnepeken való részvételt is.

4. kép. Kápolnamotívumok az alj oldalán
(Szépművészeti Múzeum, Józsa Dénes felvétele)

*A koporsó mint a halotti kultusz hely
modellje (5. kép)*

A templomokra jellemző épületelemek (pl. kápolna homlokzati frízek) használata a fedél lábat borító dekorációján is jellemző, sőt a középső axissal három részre tagolt felületet¹⁸ szentélybejárat vagy szoborfülke nyílás formájára kezdték ki-

5. kép. Kápolnabejárat a fedél lábrészén
(Szépművészeti Múzeum, Rázsó András felvétele)

képezni. A koporsó *álló helyzetében* működő átjáró-szimbolika szerepeltetése kulcsfontosságú, hiszen az egyiptomi sírban hagyományosan a földi és a spirituális világ közti határvonalat alkotja, ilyen módon tehát a halottakkal való kapcsolattartás legfontosabb eleme a halotti kultuszban.¹⁹ A fedélen megjelenő átjáró tehát szimbolikusan helyettesítheti a valóságban hiányzó sírbeli kultuszhelyet: az áljátót, illetve annak Ramesszida-kori változatát.

Líbiai kor (kb. Kr. e. 900–750)

Új koporsótípus bevezetésére a 22. dinasztia első felében került sor Thébában, minden jel szerint északi hatásra. Úgy tűnik, hogy az újítások összefüggenek a magánsírépítés tradíciójának lassú feledésével: ehhez az időszakhoz köthetőek a nyugat-thébai Ramesszeum templomának körzetében feltárt elit temetkezések.²⁰ Jól megfigyelhető, hogy a magánsírok újbóli megjelenésével egyidejűleg a koporsók által addig közvetített sírszimbolika feleslegessé válik és megszűnik.

Az általában több darabból álló, egymásba helyezhető múmia alakú koporsókészlet legfelső eleme ekkor kartonázból (gipszszel bevont vászonrétegekből) készült, amely nemcsak technikabeli újítást jelent, hanem szimbolikus jelentőséggel is bír. A kartonázs ugyanis nem elsősorban koporsókészítésre, hanem a vásznakba csavart múmia testének díszítésére szolgált. A kartonázból készült koporsó tehát részben a múmia legkülső burka, részben pedig koporsó. Más szóval szimbolikusan valamiféle átmenetet képez az isteni szférába emelkedett halott teste és az azt rejtő szarkofág között.

*A kartonázból készült koporsó mint
háromdimenziós kozmosztérkép (6. kép)*

A fedélen a szárnyas égistennő képét, amely a fedelet az égbolttal azonosította, a kosfejű, sólyomtestű, kiterjesztett szárnyú napisten alakja vette át. Ez az alak az éjszakai formájából a keleti horizonton éppen újjászülető napisten. A fedél istennő-szimbolikáját tehát egy hímnemű istenhez kötődő szimbolika váltotta fel. A koporsó (amely részben a mumifikált test legkülső burka) maga vált a *par excellence* isteni képmássá, a kor legnépszerűbb halotti istenének, Ptah–Szokarisz–Oziriszé, akit három isten tulajdonságait egyesítette egy testben.

Az átmenet-szimbolika ikonográfiája is megváltozott az új koporsótípuson: a fejtetőt ebben az időben a felkelő nap formája, a skarabeusz díszíti, a talpon pedig az ügető Ápisz-bika alakja látható. Az állat ezen a koporsótípuson a lábujjak irányába – Nyugat felé – halad. Az Ápisz-bika motívuma az életből a halálba (keletről nyugatra) való átmenet új szemantikai jelévé vált. A fejtető tehát a koporsóban fekvő halott kapcsolatát az égbolttal, a talp pedig az alvilággal biztosította. A fedélen megjelenő szárnyas kosfejű isten az égbolt egy különleges részletét, az újjászületés és a napfelkelte átmeneti színhelyét modellezte, a keleti horizontot. Ez a kozmoszelképzelés és földrajzi tájolás a koporsó *álló alakjában* működött.

A korszak kartonázs koporsóit általában egy vagy több nagyobb, fából készült koporsóba helyezték. A fából készült koporsók belsejében a túlvilág istennőjének nagyméretű képe

dominált. (A koporsó *anyaga*, a szikomorfa egyébként ugyanennek az istennőnek az egyik aspektusa és megjelenési formája.) A képi ábrázolás mellett az itt megjelenő szövegek is vele foglalkoznak: hangsúlyozzák a halottal kapcsolatos védelmező-befogadó-létrehozó anyaistennői szerepét.²¹ A kartonázs koporsót tartalmazó fából készült szarkofág belseje ilyen módon a túlvilágot jelképező isteni anyaméhvel azonosult, ahol az újjászületés végbemegy.

A koporsó mint a halotti és templomi kultushely modellje

A kartonászból készült koporsók tehát Ptah–Szokar–Ozirisz istenség (illetve a vele azonosított halott) képmását jelenítik meg. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a korszakban a halotti rituálékat Thébában minden jel szerint a templomban végezték,²² nem meglepő, hogy a halotti és templomi rituálék szimbolikája erősen összeolvadt. Jól bizonyítja ezt a koporsó álló helyzetében érvényesülő szimbolika, amely hagyományosan a temetési rituálé csúcspontját, a Szájmegnyitás szertartását idézte fel, ezen a típuson azonban gyakran helyettesítik a *dzsed*-oszlop felállításának ábrázolásával. Ez nem a halott, hanem a túlvilági isten újjászületésének – azzal nyilván szimbolikusan egyenértékűnek tartott – egyik templomi rituáléjára utal.²³

25–26. dinasztia (kb. Kr. e. 750–600)

Kr. e. 750-től a kartonázs koporsókat ismét felváltották a fából készült, festett darabok, amelyek mostantól talapzatot és hátpillért kapnak.²⁴ Ez a technikai/ikonográfiai újítás egyrészt tovább hangsúlyozza az antropoid koporsó isteni képmás/szobor jellegét, másrészt a koporsó *álló helyzetének* növekvő jelentőségére utal. Az új típusú antropoid koporsót befogadó külső szarkofág ebben az időszakban ívelt fedelű, láda alakú volt.

A koporsó mint háromdimenziós kozmosztérkép (7. kép)

Ez az új láda alakú, ún. *krsw*-koporsó kozmikus szinten a halottat/istent befogadó Nut istennőt, a túlvilági anyaméhet szimbolizálja.²⁵ A domború fedélen megjelenő nappali és éjszakai napbárka szimbolikus utalás az égbolton végighaladó napciklus örök körforgására. Az ívelt fedél teteje a napfelkelte, vagyis az átmenet helyszíne.²⁶ A *krsw*-koporsók négy sarka az egyes égtájakat szimbolizálta, amelyeket mágikus védelemmel láttak el.²⁷

A *krsw*-koporsóba helyezett antropoid koporsó mellkasáról eltűnt a kosfejű, sólyomtestű napisten, és visszatért a szárnyait kiterjesztő Nut égistennő, akinek alvilági, a halottat befogadó aspektusával a koporsó aljának és fedelének belsejében egyaránt találkozhatunk. Az istennő ilyen módon az égboltot és az alvilágot egyszerre jelképezi, ami azt mutatja, hogy védelmező és befogadó-újjászülető szerepe egyaránt fontos volt a korszak túlvilághitében.

A korszak elején az antropoid koporsó talpán ábrázolt Ápisz-bika irányt vált: mostantól nem a lábujjak irányába, hanem

6. kép. A kosfejű istenség a fedélen (Szépművészeti Múzeum, Rázsó András felvétele)

7. kép. Az antropoid koporsót tartalmazó *krsw*-típus (C. Andrews, *Egyptian Mummies*. London 1984, fig. 56 nyomán)

90 fokkal elforgatva, vízszintesen jobb felé fut, hátán pedig egy múmiát visz (8. kép). Az előző (múmia nélküli, lábujjak irányába haladó) verzióval ellentétben ez az ábrázolás és elrendezés a múmia *fekvő helyzetét felételezi*. Az új elrendezés azonnal értelmet nyer, ha megvizsgáljuk, hogy miféle változások következtek be időközben a halottat körülvevő mikrokozmoszban. Nagyon valószínű ugyanis, hogy az ívelt fedelű, láda alakú külső (*krsw*-)koporsó megjelenése és annak (fent bemutatott) újszerű kozmosz-elképzelése eredményezte a változást, lényegében kikényszerítve a benne elhelyezett antropoid koporsó földrajzi tájolásának megváltoztatását, átranzformálva a szent teret.

A múmiát a hátán vivő Ápisz-bika motívumának megjelenése másrésztől egy statikusabb túlvilág-elképzeléssel függ össze, amely a halottaknak az istenekkel való újfajta kapcsolatán alapult.²⁸ Az Újbirodalom végi és 21. dinasztia kori ábrázolásokon a halott még sokkal „aktívabb” szerepet játszott a saját túlvilági sorsának alakulásában. A 25–26. dinasztiában használatos koporsótípuson azonban a halott lényegében passzívan „tűri”, hogy átvigyék a túlvilágra, sorsa így sokkal inkább függ az isteni beavatkozástól.

8. kép. Apisz-bika a múmiával a koporsó talpán (Szépművészeti Múzeum, Józsa Dénes felvétele)

A koporsó mint a templomi kultuszhely modellje

Az új láda alakú, domború fedelű koporsó egy hasonló felépítésű, a túlvilági kontextusban jól ismert szentélyt modellezt. Ebben a szimbolikus szentélyben helyezkedett el a szobor formájában kiképzett, talapzattal és hátpillérrel ellátott múmia alakú koporsó éppúgy, mint a kápolnájában álló isteni képmás. Az antropoid koporsó fedelének a lábszárakat borító dekorációja maga is utal a szentély(bejárat)-szimbolikára: ezen a helyen ugyanis gyakran jelenik meg valamelyik túlvilági istenség (Ozirisz, Szokarisz) vagy egy őket jelképező szimbólum.

A koporsó mint a halotti kultuszhely modellje (9. kép)

Az új típusú, fából készült antropoid koporsó ikonográfiája *fekvő helyzetben* a halotti rituálé egyik kulcsjelenetének „kimerévtetésévé” vált, amely isteni védelmet nyújtott a halottnak. Ez lényegében nem más, mint a balzsamozócsarnokban végzett mumifikálási szertartásnak a *Halottak Könyve* 151. fejezetében ábrázolt jelenete, háromdimenziós modell formájában megjelenítve. A középpontban Ozirisz (a halott) fekszik, körülötte az őt védő isteni erők a rájuk vonatkozó szövegekkel.²⁹ Az előző korszak mikrokozmoszát ennek megfelelően az új típuson az istent sirató Nephthüsz (fejnél) és Izisz (lábánál),³⁰ valamint a halottat jobbról és balról körülvevő apotropaikus védőistenek figurái váltják fel, vagyis a kozmikus szent tér mitikus-rituális térré transzformálódik.

A sír mint a koporsó modellje (10. kép)

A koporsóikonográfia változása ismét egy új sirtípus megjelenésével függött össze. A 25–26. dinasztia kori Théba monumentális „templomsírijainak” vagy „palotásírijainak”³¹ e

9. kép. A *Halottak Könyve* 151. fejezetének illusztrációja (Sennefer sírja [TT96]; *Sen-nefer. Die Grabkammer des Bürgermeisters von Theben*. Stuttgart–Köln, 1986, 69 nyomán)

modern elnevezése arra utal, hogy a sír felépítménye a halotti isten (Ozirisz) kultuszhelyeként működött. A sír minden oldalról elzárt belső udvaraiban és a föld alatti részekben új típusú szent tereket kezdtek kialakítani. Ezek a szimbolikus „isteni sír” (az alvilággal azonosított mitikus Ozirisz-sír) reprodukálására szolgáltak a magánsíron belül.³² A belső udvar ikonográfiája tehát megfordította a hagyományos „koporsó mint miniatűr sír” metaforát: most a sír transzformálódott monumentális koporsóvá.³³

Összefoglalás

A Harmadik Átmeneti Kor egymást követő koporsótípusainak ikonográfiája és szimbolikája arra utal, hogy azok három különböző megoldást kínáltak a tradíciók megszűnése és a tradicionális túlvilághit elbizonytalanodása miatti kulturális sokkra. Ezek az új megoldások mindig egy-egy új sírtípushoz (vagy éppen a sírok használatának megszűnéséhez) köthetők.

1. Multifunkcionalitás: A 21. dinasztia végi – 22. dinasztia eleji antropoid koporsó fekvő helyzetben kívülről nézve szentély, álló helyzetben előlről nézve templom- vagy sírbejárat, felülről nézve (mikro)kozmosz, belülről nézve pedig túlvilág/sír. Az átmenetszimbolika ebben a korban kozmikus és rituális szinten egyaránt működött. A koporsónak mint mikrokozmosznak a földrajzi tájolása álló és fekvő állapotban is értelmezhető.
2. Új kozmikus szenttér-interpretációk: A líbiai korszak koporsószimbolikájában a legbelső kartonázs koporsó maga az isten, Ptah–Szokarisz–Ozirisz képmása volt. A kartonázs koporsó kozmikus tájolása álló helyzetben érvényesült: a fejtető az égbe való feljutás, a talp pedig az alvilágba való leszállás helyszíne. A belső koporsót befogadó fából készült darabok az újjászületésre készülő istent rejtő és regeneráló kozmikus anyaméhet szimbolizálták.
3. A régi elképzelések újrainterpretálása: A koporsóikonográfiában bekövetkezett 25. dinasztiai változások az ideológiai elbizonytalanodásnak és a hagyományos túlvilághit feladásának,³⁴ valamint a biztosan működő

10. kép. Montuemhat thébai sírjának udvara
(A. Dodson – S. Ikram, *The Tomb in Ancient Egypt*.
London, 2008, pl. XXV nyomán)

minta keresésének jelei. Az új elképzelés szerint a halott túlvilági sorsa sokkal inkább az istenektől függött, mint az élőkétől,³⁵ ami együtt járt azzal, hogy a templomok (és az azokban elhelyezett halotti szobrok) egyre növekvő szerepet töltek be a halotti kultuszban. A sír Ozirisz isteni sírjává, a koporsó pedig az isteni (mitikus) temetési szertartás időtlenné kimerevített képévé vált, amely apotropaikus védelmet nyújtott az újjászületésig fokozott veszélyben lévő halottnak.³⁶

A folyamat végén megszülető szenttér-elképzelés lett végül az, amely az elkövetkezendő ötszáz év egyiptomi koporsóinak alapvető mintául szolgált.

Jegyzetek

- 1 Taylor 2003, 112.
- 2 Willems 1996, 239–242; Robinson 2003, 158.
- 3 Laboury 2007, 31.
- 4 Willems 1988, 238–239; Robinson 2003, 152–153. Fontos hangsúlyozni, hogy ma ennek a „rituális gépezetnek” csupán egy töredéke (a régészeti anyag, vagyis a tárgyi bizonyíték egy része) áll rendelkezésünkre. A rituálé során elhangzott recitációkat és az ott bemutatott mozdulatsorokat és kultikus cselekményeket nem ismerjük, nélkülük azonban az események rekonstruálása lehetetlen: Bourriau 1991, 153.
- 5 Assmann 2003, 46.
- 6 Assmann 2003, 51.
- 7 Kikuchi 2002, 356.
- 8 Gnirs 2003, 188.
- 9 A korszak tipikus fríze, az ureusz-maat toll fríz pl. az egyik mitikus helyszínre utal: Seeber 1976, 65, Fig. 12; van Walsem 1997, 185.
- 10 A koporsó láb felőli vége mint a túlvilág kapuja: Manassa 2007, 452.
- 11 Niwiński 1989, 53–66; van Walsem 1997, 189–190.
- 12 Assmann 1973, 116 (a thébai 65. számú sírban felírt himnuszban szereplő idézet).
- 13 Niwiński 2006, 263–264.
- 14 Kikuchi 2007.
- 15 Kérdés, hogy e markáns változások következtében a szóban elhangzó rituális szövegekből és a rítus más elemeiből mennyi maradt használatban, illetve a kulturális emlékezetben, és hogy milyen mértékben szakadt meg a szóbeli hagyományozódás. A képek dominanciája a szövegekhez képest, valamint a tudatosan alkalmazott színsémák szerepének megnövekedése a korszak koporsóin (Taylor 2008, 92), mindenesetre jól láthatóan együtt jár az írásos szöveg-hagyomány időleges megszakadásával.

- 16 Azt, hogy a koporsó ebben az időben a hiányzó kultuszhely szerepét tölti be, bizonyítja a klasszikus, eredetileg halotti sztéléken szereplő áldozati formulák megjelenése a koporsófeliratok között.
- 17 Gnirs 2003.
- 18 Van Walsem 1997, 358.
- 19 A koporsófedél ajtó/átjáró-szimbolikája sem új keletű, hiszen már a 3. évezred vége felé használatos láda alakú kőszarkofágok egyikének fedelét is 'ajtó'-nak (ʿ3) nevezik, míg az alját (isteni) anyának (*mwt*): Schott 1965, 81.
- 20 Nelson 2003, 88–94; Aston 2011, 12.
- 21 Billing 2004, 138–147.
- 22 Nelson 2003, 191.
- 23 A *dzsed*-oszlop felállításának rituáléja *krsw*-típusú ládakoporsón: CG 41001 *bis* (Moret 1913, fig. 14, pl. IV, ahol *Hórusz* and *Thot* állítja fel a *dzsed*-oszlopot).
- 24 Taylor 2003, 112.
- 25 Elias 1993, 761–762.
- 26 Egy ráírt szöveg szerint: Elias 1993, 682, 65. jegyzet; Liptay 2011, 99–101.
- 27 Elias 1993, 681, 62. jegyzet.
- 28 Van Walsem 1997, 373: a halállal szembeni kreatív 21. dinasztia kori hozzáállást egy sokkal passzívabb elképzelés váltotta fel a líbiai korban.
- 29 Elias 1993, 708.
- 30 Taylor 2003, 116.
- 31 Aston 2011, 26.
- 32 Eigner 1984, 169–183; Schreiber 2008, 36–37.
- 33 Russmann 1995, 117–126.
- 34 Elias 1993, 430.
- 35 D'Auria–Lacovara–Roehrig 1992, 165.
- 36 Elias 1993, 845–859.

Bibliográfia

- Assmann, J. 1973. „Neith spricht als Mutter und Sarg”: *MDAIK* 28.2, 115–139.
- Assmann, J. 2003. „The Ramesside Tomb and the Construction of Sacred Space”: N. Strudwick – J. H. Taylor (szerk.), *The Theban Necropolis – Past, Present and Future*. London, 46–52.
- Aston, D. A. 2011. „Theban Funerary Customs ca. 950–650 BC”: Z. Hawass – Bács T. A. – Schreiber G. (szerk.), *Proceedings of the Colloquium on Theban Archaeology at the Supreme Council of Antiquities. November 5, 2009*. Cairo, 9–32.
- Billing, N. 2004. *Nut. The Goddess of Life in Text and Iconography*. Uppsala Studies in Egyptology 5. Uppsala.
- Bourriau, J. 1991. „Patterns of Change in Burial Customs”: S. Quirke (szerk.), *Middle Kingdom Studies*. New Malden, 3–20.
- D'Auria, S. – Lacovara, P. – Roehrig, C. H. 1992. *Mummies and Magic. The Funerary Arts of Ancient Egypt*. Boston (repr.).
- Eigner, D. 1984. *Die monumentalen Grabbauten der Spätzeit in der thebanischen Nekropole*. ÖAW Denkschriften VIII. Wien.
- Elias, J. P. 1993. *Coffin Inscription in Egypt after the New Kingdom: A Study of Text Production and Use in Elite Mortuary Preparation*. Diss. Univ. Chicago.
- Gnirs, A. M. 2003. „Der Tod des Selbst. Die Wandlung der Jenseitsvorstellungen in der Ramessidenzeit”: H. Guksch – E. Hofmann – M. Bommas (szerk.), *Grab und Totenkult im Alten Ägypten*. München, 175–199.
- Kikuchi, T. 2002. „Die Thebanische Nekropole der 21. Dynastie – Zum Wandel der Nekropole und zum Totenglauben der Ägypter”: *MDAIK* 58, 343–371.
- Laboury, D. 2007. „Archaeological and Textual Evidence for the Function of the »Botanical Garden« of Karnak in the Initiation Ritual”: P.F. Dorman – B.M. Bryan (szerk.), *Sacred Space and Sacred Function in Ancient Thebes*. SAOC 61. Chicago, 27–34.
- Liptay, É. 2011. „Theban Miscellanies”: Z. Hawass – Bács T. A. – Schreiber G. (szerk.), *Proceedings of the Colloquium on Theban Archaeology at the Supreme Council of Antiquities. November 5, 2009*. Cairo, 95–104.
- Manassa, C. 2007. *The Late Egyptian Underworld: Sarcophagi and Religious Texts from the Nectanebid Period*. ÄAT 72,1–2. Wiesbaden.
- Moret, A. 1913. *Sarcophages de l'époque bubastite à l'époque saïte* (CGC Nos. 41001–41041). Le Caire.
- Nelson, M. 2003. „The Ramesseum Necropolis”: N. Strudwick – J. H. Taylor (szerk.), *The Theban Necropolis – Past, Present and Future*. London, 88–94.
- Niwiński, A. 1989. „Untersuchungen zur ägyptischen religiösen Ikonographie der 21. Dynastie (3). Mummy in the Coffin as the Central Element of Iconographic Reflection of the Theology of the 21st Dynasty in Thebes”: *GM* 109, 53–66.
- Niwiński, A. 2006. „The Book of the Dead on the Coffins of the 21st Dynasty”: B. Backes – I. Munro – S. Stöhr (szerk.), *Totenbuch-Forschungen. Gesammelte Beiträge des 2. Internationalen Totenbuch-Symposiums Bonn, 25. bis 29. September 2005*. Wiesbaden, 245–264.
- Robinson, P. 2003. „»As for them who know them, they shall find their paths«: Speculations on Ritual Landscapes in the 'Book of the Two Ways'”: D. O'Connor – S. Quirke (szerk.), *Mysterious Lands (Encounters with Ancient Egypt)*. London, 139–159.
- Russmann, E. R. 1995. „The Motif of Bound Papyrus Plants and the Decorative Program in Mentuemhat's First Court (Further Remarks on the Decoration of the Tomb of Mentuemhat, 1)”: *JARCE* 32, 117–126.
- Schott, S. 1965. „Nut spricht als Mutter und Sarg”: *RdE* 17, 81–87.
- Schreiber, G. 2008. „Az isteni sír”: *Ókor* VII/2, 29–39.
- Seeber, C. 1976. *Untersuchungen zur Darstellung des Totengerichts im Alten Ägypten*. MÄS 35. München.
- Taylor, J. H. 2003. „Theban Coffins from the Twenty-second to the Twenty-sixth Dynasty: Dating and Synthesis of Development”: N. Strudwick – J. H. Taylor (szerk.), *The Theban Necropolis – Past, Present and Future*. London, 95–121.
- Taylor, J.H. 2008. „Changes in Funerary Religion in the 25–26th Dynasties”: F. Tiradritti (szerk.), *Egyptian Renaissance: Archaism and the Sense of History in Ancient Egypt*. Budapest, 91–101.
- van Walsem, R. 1997. *The Coffin of Djedmonthuiufankh in the National Museum of Antiquities at Leiden*. Leiden.
- Willems, H. 1996. *The Coffin of Heqata (Cairo JdE 36418)*. OLA 70. Leuven.
- Willems, H. 1988. *Chests of Life. The Study of the Typology of and Development of Standard Class Coffins*. Leiden.

Németh Bori (1979) egyiptológus, angol szakos bölcész, szakfordító. Kutatási területe a TT 184-es sírban és környékén dolgozó ásatás kartonázs- és kisleletanyaga, a gurnai falvak modern kori története és az oralitás-írásbeliség kérdései az ókori egyiptomi irodalomban.

Tér és idő a thébai nekropoliszban

Németh Bori

Egy ásatás helyhez kötődik. A hely egészen konkrétan meghatározható, de egy kisebb-nagyobb terület részeként is értelmezhető, amelynek számos rétege léteznek térben és időben egyaránt. A terület tágabb elemzése nemcsak a leletek halmazait hozza felszínre, hanem a különféle résztvevők egész láncolatához is kapcsolódhat: az ókori sírtulajdonosoktól, mesteremberektől a későbbi rendeltetészerű újrahajósítókon át egészen a sírablóig és kutatókig, a helyi lakosokig, munkásokig érdekes szövődéket alkotva. Mindezt különösen jól lehet nyomon követni az egyiptomi thébai nekropolisz el-Hoha dombjának déli oldalán folytatott, Fábíán Zoltán által vezetett magyar ásatáson, amelynek a kutatócsoport tagjaként a jelen cikk szerzője is állandó résztvevője. Az alábbiakban a lelőhely, a táj évszázadokon keresztül változását, jellegzetességeit szeretném érzékeltetni az ásatáshoz kapcsolódó, több korszakon átívelő jelenségek érintésével, melyek egyben erőteljesen visszahatnak az éppen aktuális ásatási szezon menetére is.

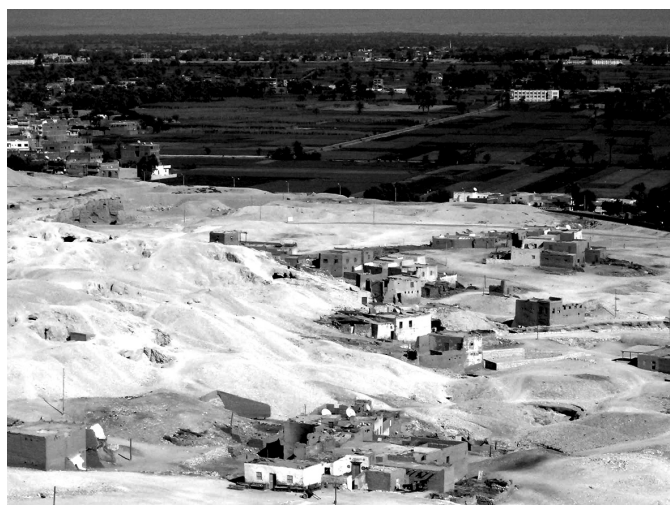
A tér, a terület, amellyel foglalkozom, az Egyiptomban található ókori thébai nekropolisz, amely természetesen összekapcsolódik az idő fogalmával, egyúttal formát is nyerve az általa meghatározott rétegektől. Ám ezekből a rétegekből igen sok van. A korszakok viszonylag könnyen, olykor ugyan fejtörést okozva, de meghatározhatóak, ha azokat például egy ásatás során vesszük sorra.

1. kép. Az el-Hoha domb déli lát képe 2011 áprilisában. A „Fehér ház” a megmaradt modern épületrész, attól balra a sötétszürke felület a TT 184-es Nefermenu-sír ismét látható homlokzata

De meddig tart egy ásatás? Mít határoz meg, és mit hagy figyelmen kívül – jobbra idő híján? Amint a következőkből kiderül, javarészt a hagyományos megközelítési módok szabják a legtöbb határt. E megállapítás bizonyításához egy a teret és időt összekapcsoló konkrét ásatást veszek alapul. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, egyes kérdések megválaszolásához általánosabb megközelítés szükséges. Az általam elemzett ásatási terület pusztán kis szegmense a vizsgált területnek, miközben az ásatás menetét is befolyásolja a területen zajló modern kori úgymond „tereprendezési folyamat”, amely az ott található falvak és lakosaik, valamint az állami szervek aktuális szempontjainak ellentétét tükrözi. Az ásatás rövid összefoglalójából kiindulva térek majd át általánosabb kérdésekre, melyek túlmutatnak a hagyományos ókori tárgyi és szellemi élet feltérképezésén, felvázolva egy sajátos thébai jelenkort.

A terület, ahonnan kiindulunk, a Nílus nyugati partján található Théba területén fekvő egyik domboldal, az el-Hoha domb déli lejtője (1. kép). Ez a kompakt kis domb

2. kép. Az el-Hoha domb északnyugatról nézve 2005-ben: karéjban a falu házcsoportjai, a háttérben pedig a termőföldek látszanak a Nílus felé

a temetőkomplexum nemesi sírjainak egyik kerülete, amely a Királyok Völgye és a Nílus között húzódó széles platón található. A magyar ásatások Thébában e domb lábainál indultak Kákósy László vezetésével 1983-ban, a Ramesszida-kori TT 32-es Dzsehutimesz-sírban.¹ Innen bővült a kutatási terület további külön feltárásokkal, melyek egyike a felsőbb szintek sírjait öleli fel. Az 1995-ben indult ásatást Fábíán Zoltán vezeti, a kiindulási pontnak számító, és az említett lenti sírral rokon TT

3. kép. Család-, egyben sírlátogatás tehénkével (2009)

184-es Nefermenu nemes sírjában.² A kezdeti sírfeltárást, valamint epigráfiai munkát követően – az Újbirodalomban jellegzetes, nemesi sírhoz tartozó kisebb piramist keresvén – a fenti hegyoldalra terelődött a hangsúly, mely további sírok feltáráshoz is vezetett. Itt található a környék egyik ritkaságszámba menő középbiriodalmi *szaft*-, azaz *sorsírja*, de lejjebb a legkorábbi sírok közül is megtalálható legalább kettő, amely korábbról már ismert, de eddig legfeljebb csak részben ásott vagy kutatott; ez utóbbiak az Óbirodalomra vagy az Első Átmeneti Korra datálhatóak.³ A sírok későkori vagy Ptolemaiosz-kori újra-felhasználására is találunk számos példát, vagy legalábbis az erre utaló leletanyagot ezekből a korszakokból.⁴

Az általam tárgyalt ásatás ezekből a konkrét kutatási egységekből tevődik össze. Azaz, sírokból és azok felépítményeiből, gyakran a sírok ókori építői által okozott összeshakadásából vagy a későbbiek során természetes úton egybeomlott, kibogozandó halmazából áll. Tovább bonyolíthatja a helyzetet a már az ókorban is jelentkező sírrablói tevékenység, amely kedvelt foglalatosság volt az évezredek során napjainkig. De ide sorolhatjuk a korai antikvárius szemlélettel közelítő, vagy éppen séggel nyereszkeskedő gyűjtőket, kutatókat is.

Mint említettem, a sírok és leletanyagaik több korszakot ölelnek fel. Természetesen ezek általában nem szépen elkülönülve kerülnek a felszínre, hanem épp a terület, a helyenként nem túl jó minőségű szikla adottságaiból is fakadóan igencsak kevert halmazzal találjuk szemben magunkat. Mindez egy thébai feltárás megszokott jellemzője.

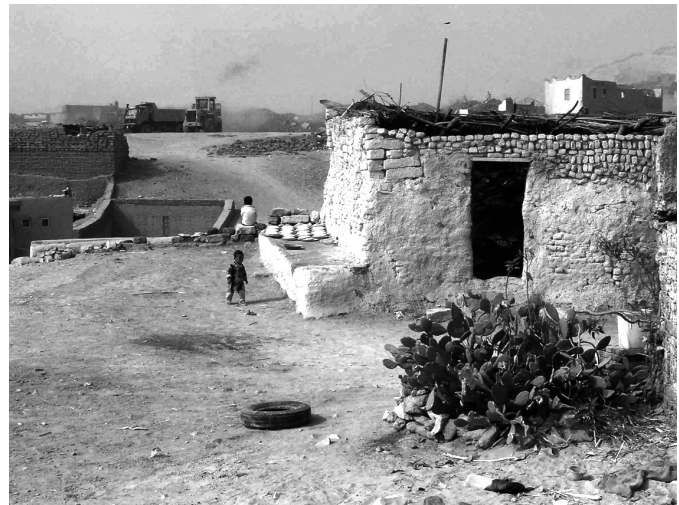
A leletanyag kevertsége tehát részint természeti úton, részint emberi tevékenység során jön létre. Ezek a folyamatok nagyjából a sírok létrejöttétől indulnak, és több évezreden keresztül jutnak el a feltárás pillanatáig, ahol valamelyest újra- vagy – jobb esetben – visszarendeződnek. Azonban elképzelhető, hogy azokat csak átrendezzük a saját mai felfogásunknak megfelelően, vagy elraktározzuk, átmeneti halmazokat gyártva.

Ugyanakkor, talán kevésbé szokványos módon, az el-Hoha dombon éppúgy, mint a vidéken általában, a modern falvak – melyek leginkább az átfogó Gurna néven ismertek – lakosai és építményei is tipikus jelenségek a thébai területen (2. kép). Legalábbis az utóbbi évekig még létező közösségek és konstrukcióik álltak a sírok közvetlen környezetében, melyek nagymértékben befolyásolták a feltárások menetét. Ez egy újabb rétege a temetőnek, illetve a saját ásatási körzetünknek is, akár a modern leletanyagot tekintve is, miközben sokkal több régészeten túli összetevőre is utalhat egyben. Nézzük meg kicsit bővebben a falvak történetét.⁵

A thébai hegyoldal és környezete valószínűleg mindig is lakott volt, legfeljebb a lakottság mértéke változhatott az ókor óta. Az egyik legjobban dokumentált ókori egyiptomi közösség, a Deir el-Medine nevezetű munkásfalva az újbirodalmi építkezések során jöhetett létre, de valószínűleg a sírok és sírkerületek vagy halotti templomok gondozói, őrei is a nyugati parton lakhattak. A 20. dinasztia idején, az i. e. 12–11. században a munkásfalva a biztonságosabb Medinet Habu-i halotti templom körzetén belülre települt át, létrehozva Dzseme falut, amely a Ptolemaiosz-korban is lakott volt, de később kopt keresztények is éltek ott. A vidék több területén, már létező templomokban és sírokban, gyakran azokra épülve kolostorok, lakhelyek, szövőműhelyek, de kiváló remetelakok is létesültek a kopt közösségek számára. A 8. századtól viszont megszüntek

4. kép. Gazdagon festett lakóház, egyben alabástrom dísztárgyakat árusító bolt Dra Abu el-Nagán (2009)

5. kép. Gurnai idill, 2007: kenyérsütés az előtérben, hátul a munkagépek

ezek a közösségek, onnantól pedig kevés leírás maradt fenn az ott élők további történetéről. Az arab hódítás viszonylag békeesen hatott az itt élőkre, a lakosság nagy része fokozatosan tért át a muszlim vallásra. Csak az adók behajtása vagy a katonai behívók érintették nehezen a lakosságot, akik emiatt is kerülhettek az állandó letelepedett életmódot, kevésbé nyilvános életvitelt kialakítva a hegyoldalban.

A szálat a korai külföldi utazók, művészek útleírásaitól, skicceitől vagy jól kidolgozott rajzaitól vehetjük fel újra a 16. századtól. Ezek rendkívül fontos információt szolgáltatnak számunkra (mivel nincs más forrás), ugyanakkor fenntartással kell fogadnunk őket, mert ezek a látogatók javarészt nem beszélték a nyelvet, és számos előítélettel érkeztek, vagy éppen tévesen fogtak fel eseményeket, így például nem ismerték a törzsek közti viszályokat, melyek az egyes falvak közt fennálltak. Ezek az ellentétek valószínűleg törzsi-családi és életmódbeli különbségekből is fakadtak, de a helybélieknek a keleti partról érkező adószedőkkel vagy a katonai toborzókkal szembeni bizalmatlansága is tükröződik az idegenekkel szemben megmutatkozó viselkedésükben.

A thébai falvak a hegyoldal mentén húzódtak, és fokozatosan terjeszkedtek felfelé. A korai faluból, amely az ókori I. Széthi templomkörzetében alakult ki, egyre inkább a domboldalakon található sírokba húzódtak be az egyes családok. Ezek eleinte időszakosnak mondható szálláshelyek voltak, melyek az áradás és az időjárás viszontagságai elől nyújtottak menedéket a részben nomád, beduin lakosságnak. Idővel hozzáépítettek a meglévő sírokhoz, egyben felhasználva a sírok által biztosított védelmet, meleget, hűsítő árnyékot, szélmentes területet. Az építkezéshez adva volt a környéken mindenütt megtalálható korábbi, az ókortól folyamatosan bővülő építkezések alapanyaga is, mely így nem csak az időnek esett áldozatul.⁶

Az itt letelepedő családok törzsek szerint alakították ki területeiket, melyeket sokan a mai fiatalok közül is ismernek még. Az idetelepedett beduinok nem mindig közösködtek a lentiekkel, ami hozzájárult az egyes törzsek, illetve a majdani közösségi terek elkülönüléséhez. De éppúgy elkülönült, és olykor akár harcban is állt a gurnaiakkal a Baiyrat nevű falu népessége, amely délebbre húzódtott.⁷ A Tarif nevezetű kerület, amely

az I. Széthi templomkörzeténél fekvő falutól északabbra található, hol egybetartozott, hol pedig elkülönült a falutól (mint ahogyan mára valóban két külön negyednek, falunak számítanak), de az új lakónegyedet is ennek távolabbi részén hozták létre néhány éve, ahová kitelepítették a hegyoldal lakosságának java részét. Meg kell említeni a 19–20. századi kutatókat is, akik szintén sírokba költöztek itt tartózkodásuk alatt, vagy éppenséggel saját házakat emeltek a környéken.⁸ A hegyoldal házaiba nem vezették be a vizet, azt hordókban szállították fel szamárkordékon a legutóbbi időkig is.

Az itt élők a völgyben a nagyobb falvakban növénytermesztéssel, állattartással foglalkoztak. A hegyoldal lakosai is tartottak állatokat, a sírokban kialakítva karámjaikat (3. kép), de a férfiak és fiúk hamar a gyűjtők és ásatók munkaerejét képezték, turistákat vezettek vagy láttak vendégül otthonukban, kézműves tárgyakat készítettek és árultak (4. kép), illetve a megmaradt kopt családoknál jellemző volt a szövés is. A 20. századtól egyre fokozódó külföldi érdeklődés pedig a családokat még inkább a hegyek közé vezette, ahol a feltárási munka és a kincsek rejtekhelyei is vonzó forrásokat takartak.⁹

Ez utóbbi mozzanat lehetett az oka annak, hogy az itteni lakosok igen rossz fényben tűnnek fel a korabeli beszámolókból, sőt ez a vélemény a mai napig tartja magát. Az itteniek kétségtelenül kihasználhatták a helyismeret vagy éppen a lakhelyük adta lehetőségeket, de mindegyre alkalmat adott a szegénység és a felvevőpiac maga.

Az egyik legjelentősebb felvevőpiac persze éppen az egyiptológia maga. A 20. század elején folytatott ásások több száz munkással taroltak végig egy-egy területen, egymás depot-halmait kerülgetve vagy újraásva, ahogy azt olvashatjuk ásatási beszámolókból, jelentésekben.¹⁰ A leletek gyűjtése, megszerzése igen fontos szempont volt a múzeumi gyűjtemények gyarapításához.

Manapság sok szempontból átalakult a helyzet. A falvak lakosságát több hullámban, de most szinte véglegesen áttelepítették a Tarif szélén létesített új lakónegyedbe (New Gurna névvel), ahol a családok barakkszerű új építésű házakat és kisebb földparcellákat kaphattak megegyezés szerint (6. kép). A régi lakóházakat ledózerolták (5. kép), vagy a nehezen elér-

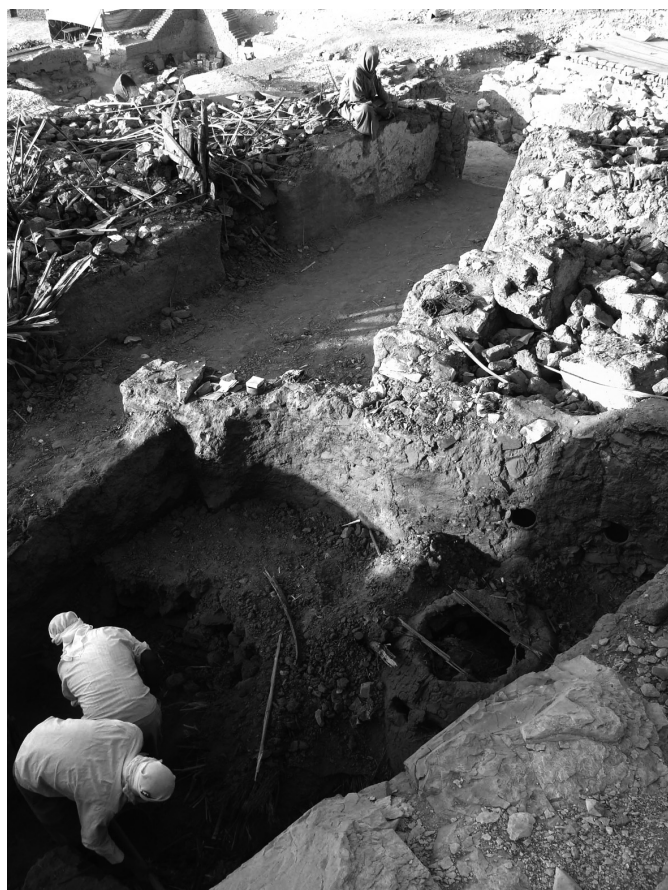

6. kép. Az új lakónegyed (2010)

hető területeken kézi erővel bontották le. Ez utóbbi történt a mi feltárási területünkön is, ahol a rajta álló ház felét lebontották a 2009-es szezon után. A másik fele valószínűleg még ma is áll, szinte egyedüli modern építményként. A ház egyik fele a TT 184-es sír előudvara fölött állt, a másik pedig a TT 185-ös, egyik legkorábbi Szennefer-sír előtt található.

Mindez arra az igen kényes viszonyrendszerre mutat rá, amelyben a hagyományos kapcsolatok folyamatos átalakulása érzékelhető. Az ásátáson velünk dolgozó munkások egy része a környéken lakott, amíg költözniük nem kellett. Az egyiptomi hivatal elvileg visszaállította a temetőt a holtak városává – egyben a turisták és kutatók paradicsomává téve azt. Viszont ez a lépés nem teljesen követi a helyszín történetét, sajátos fejlődését, sok szempontot, gyakran többek közt maguknak a síroknak az állapotát sem véve figyelembe a drasztikus bontási akciók során. Az itt épült házak közül több száz évesek is elpusztultak, komoly építészeti, kulturális antropológiai veszteséget okozva.

Ezt kissé kompenzálva, saját ásátási területünkön a bontást követő szezonok alatt a feltárást a lebontott házra is kiterjesztettük (7. kép), annak felmérése éppúgy fontos részét képezte a kutatásunknak.¹¹ Ide kapcsolódik a leletanyag modern kori része is, amelyben ottomán cseréppipák és 20. századi egyip-

7. kép. A lebontott modern házrész feltárása 2010-ben, az előtérben a kemence maradványai

tológusok levéltöredékei¹² is előkerülnek a járatok mélyéről, együtt az ókori koporsó- vagy fajansztöredékekkel.

Théba az egyik legfrekvenciáltabb terület Egyiptomban – mind régészetileg, mind turisztikailag fontos és igen kedvelt vidék. Mégis, a területet átszövő korábbi falvakról csak elvétve hallunk, habár részei voltak az ásátásoknak, érdekes szövedékét alkotva a kutatástörténetnek is egyben. Újfajta nyomozást kell végeznünk, hogy többet tudjunk meg lakosairól, épületeiről és foglalkozásaikról, mielőtt végleg eltűnnek a romok is.

Jegyzetek

Valamennyi, a cikkben közölt fotót a szerző készítette.

- 1 Erről bővebben lásd Kákosy–Bács–Bartos–Fábián–Gaál 2004; Schreiber 2008; valamint az *Ókor* hasábjain megjelent beszámolót: Schreiber 2005.
- 2 Összefoglalásképp lásd Fábián 2005, 2009, valamint az ott található további irodalmat.
- 3 Fábián 2009, 2011. A piramisról bővebben: Fábián 2006.
- 4 Az ásátási területen előkerült faanyagot kollégám, Darvas Noémi (2010) dolgozta fel, míg a *saffásír* előtérben kialakított harmadik átmeneti kori aknasír leleteihez lásd Németh 2010. A 2009-ben, Kairóban megrendezett magyar thébai ásátások anyagából rendezett kiállítás katalógusa átfogó képet nyújt a területről: Bács–Fábián–Schreiber–Török 2009; valamint a TT 32-es sír leleteiről bővebben: Schreiber 2008.

- 5 Gurna falunak és környezetének modern kori kutatásánál meg kell említeni Caroline Simpson és Kees van der Spek nevét. Simpson a falvak létrejöttét, fejlődését, ilyen jellegű változásait követi nyomon legtöbb munkájában, van der Spek pedig több évet töltött a helyszínen, miközben egy családnál lakott, és a lakosok életmódját jegyezte fel elsősorban. A következőkben leírt falutörténet Simpson kutatásain alapszik: lásd a *Qurna History Project* honlapján elérhető cikkeit, előadásait, valamint Simpson 2003-at.
- 6 Az el-Hoha domb déli lábánál fekvő Neferhotep-sírt (TT 49) feltáró argentin vezetésű kutatócsoport a terület különböző jellegű, más temetkezésekhez vagy templomokhoz tartozó kövek elemzését végezte el, melyeket a sírban fedeztek fel: Manzi–Sánchez 2007. Ugyanez a jelenség tetten érhető volt a 2010-es szezon alatt, amikor a TT 184-es sír előudvarán fekvő lebontott modern házmaradvány törmelékében előkerült a sír első termé-

- ben található szoborhoz illő faragott kötődék: Fábíán 2011, 11, 13–15. kép.
- 7 Ezt az „elkülönülést” ma is érzékeltetik munkásaink, de már csak humoros formában, különböző megjegyzésekkel ugratva egymást.
 - 8 Egy érdekes, nemrég kezdett kutatás középpontjában éppen a modern kori kutatókkal kapcsolatos épületek és lakóik állnak. Az ennek szentelt honlapot (*The t3.wy Project*) folyamatosan bővítik, amint újabb adatokhoz, képanyaghoz, tervrajzokhoz stb. jutnak: Maessen–Maessen 2009.
 - 9 A falvak lakosairól korai beszámolót nyújt Rhind (1862, 275 skk.), a legfrissebbet pedig Kees van der Spek monográfiája (2011) – bár azóta tulajdonképpen megszűntek a falvak, ezáltal fokozatosan változik, változni fog több szempontból is az ott élők helyzete, csak még nem látni a változás irányát.
 - 10 Az 1900-as évek elején Howard Carter egyiptológus az egyiptomi Régészeti Hivatal főinspektoraként eltervezte, hogy szisztematikusan feltérképezi Thébában az új és a korábban ásott sírokat, lelőhelyeket, melyeket nem dokumentáltak azelőtt megfelelően, többek közt azért, hogy elkerülje ezeket a helyzeteket: Reeves–Taylor 1992, 134.
 - 11 *A Bet Bogdady*, azaz Bogdady házról és néhai lakóiról szól Fábíán Zoltán cikke: Fábíán 2011.
 - 12 Egy ilyen, éppen Howard Carter kézírásával írt papírfecnit találtunk a *saffsír* tengelyében a 2006-os szezon alatt: Németh 2011. A modern kori leletek feldolgozása egy későbbi feladatunk lesz.

Bibliográfia

- Bács T. A. – Fábíán Z. I. – Schreiber G. – Török L. (szerk.) 2009. *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt. Catalogue for the Temporary Exhibition in the Egyptian Museum, Cairo, November 5, 2009 – January 15 2010*. Budapest.
- Darvas N. 2010. „A thébai Nefermenu sír (TT 184) körzetének feltárása során előkerült koporsótöredékek és egyéb fa tárgyak vizsgálata és értelmezése”: *Orpheus Noster* 2/1, 5–16.
- Fábíán Z. I. 2005. „Nefermenu kormányzó sziklasírja a Khokhadomb déli lejtőjén”: *Ókor* 4/4, 60–67.
- Fábíán Z. I. 2006. „Another Pyramid of El-Khokha”: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 46, 39–58.
- Fábíán Z. I. 2009. „A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2009”: *Orpheus Noster* 1/1, 5–32.
- Fábíán Z. I. 2011. „A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2010. 1. rész: Qurna egy sarka”: *Orpheus Noster* 3, 5–36.
- Kákósy L. – Bács T. A. – Bartos Z. – Fábíán Z. I. – Gaál E. 2004. *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32)*. Vol. 1–2. *Studia Aegyptiaca*, Series Maior I. Budapest.
- Maessen, M. – Maessen, M. 2009. *The t3.wy Project* [online]. Elérhető: <http://www.tawy.nl/EN_English_Intro_for_Taa-Oewie.html> (hozzáférés: 2012. január).
- Manzi, L. – Sánchez, J. 2007. „Bloques de distintas procedencias alojados en la tumba de Neferhotep (TT49), el-Khokha (Tebas occidental, Egipto)”: *I Congresso Internacional de la Sociedade de Arqueologia Brasileira*. Florianópolis, 95–107.
- Németh B. 2010. „Egy aknasír és ami benne van: egy másodlagos temetkezés története a thébai el-Hoha dombon”: *Orpheus Noster* 2/1, 17–25.
- Németh B. 2011. „Letters from Gurna. The Mix-and-Match Game of an Excavation”: Bechtold, E. – Gulyás, A. – Hasznos, A. (szerk.): *From Illahun to Djeme. Papers Presented in Honour of Ulrich Luft*. *British Archaeological Reports*. Oxford, 183–188.
- Reeves, N. – Taylor, J. H. 1992. *Howard Carter before Tutankhamun*. London.
- Rhind, A. H. 1862. *Thebes: Its Tombs and Their Tenants Ancient and Present Including a Record of Excavations in the Necropolis*. London.
- Schreiber G. 2005. „Új eredmények Dzsehutimesz thébai sírjából”: *Ókor* 4/1–2, 97–103.
- Schreiber G. 2008. *The Mortuary Monument of Djehutymes II. Finds from the New Kingdom to the Twenty-sixth Dynasty*. *Studia Aegyptiaca*, Series Maior II. Budapest.
- Simpson, C. 2003. „Modern Qurna – Pieces of an Historical Jigsaw”: Strudwick, N. – Taylor, J. H. (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*. London, 244–249.
- Simpson, C. 2008. *Qurna History Project* [online]. Elérhető: <<http://www.qurna.org/index.html>> (hozzáférés: 2012. január).
- van der Spek, K. 2011. *The Modern Neighbors of Tutankhamun. History, Life, and Work in the Villages of the Theban West Bank*. Cairo.

Pálfi Zoltán (1968) történész.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
*Marduk és Tiámat küzdelme, avagy
az istenek fegyverzete* (2010/1).

Hol volt, hol nem volt... Purushattum a mezopotámiai valós és mitikus térben

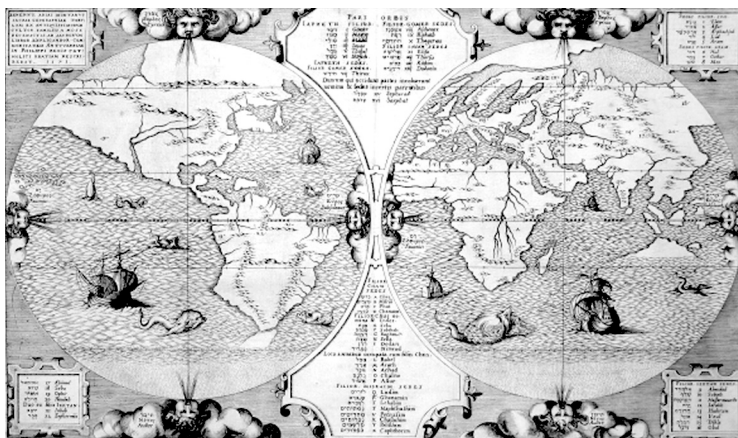
Pálfi Zoltán

Purushattum az egyik legjelentősebb önkormányzattal rendelkező óasszír kereskedőtelep (*kárum*). Jelentőségét nemcsak a fennmaradt említések rendkívül nagy számából mérhetjük le, hanem abból is, hogy neve a kereskedőtelepek közül egyedül őrződött meg a mezopotámiai történeti hagyományban. Ez a hagyomány azonban csak a nevet őrizte meg, a város pontos fekvése a múlt kódébe veszett, és a mai napig bújócskát játszik a kutatókkal. E bújócskának viszont van egy előnye: a kiemelt szerep, a történeti emlékezetben elfoglalt hely és a lokalizáció megoldatlansága alkalmassá teszi a települést arra, hogy Purushattumon keresztül vizsgálhassuk a tudati világban megjelenő különböző tereket és azok kölcsönhatását.

Valós és tudati világ

A térképről ismert teljes világ többnyire nincs összhangban az általunk felépített világ képével: befolyásolja egyes helyek ismertsége, életünkben betöltött különleges szerepe, illetve az egyes vallások kiemelt helyszínei. Ugyanakkor valamennyien tisztában vagyunk a valós távolságokkal, és azzal, hogy a tájékozódáshoz nem a tudati térképünkre van szükség. E kettős nézőpont összeegyeztetése sehol és semmikor sem okozott problémát: két 16. századi európai világtérkép jól illusztrálja, hogy a valós és a tudati világ egyaránt megjeleníthető térképen is. Az egyik térkép a korabeli tudásnak megfelelően ábrázolja a földrészeket, a másik, tíz évvel később keletkezett térképen Jeruzsálem található a világ közepén, itt található az Óvilág három kontinensének csomópontja.

Természetesen az óasszír kereskedők tudatában is két párhuzamos világ létezett. Egyfelől tisztában voltak a távolsági kereskedelem valós léptékeivel, a hathetes utazásokkal, melyek legfeljebb évi két karaván útnak indítását tették lehetővé, másfelől világgépükben mindig Assur városa állt a középpontban. Ha a levelekben egyszerűen a városról volt szó, mindig Assurt értették alatta. E világok mindegyikében jelen voltak az anatóliai kereskedőtelepek, amelyek közül Kanis (Kültepe), Hattus (Boğazköy, a későbbi hettita főváros), és nagy valószínűséggel Amkuwa (Alişar) helyét ismerjük, a többiekét, köztük Purushattumét nem.

1. kép. A világ valós térképe 1571-ből (B. Arias Montanus, Antwerpen; A Ben-Elie, *Old Maps of the Land of Israel. The National Maritime Museum, Haifa*. Wien, 1964, repr. 1984, Cat. 3 nyomán)

Amit Purushattumról tudunk

Purushattum az egyik leggyakrabban említett *kárum* (Kanis után a második, de ne feledjük, a tábláknak csak elenyésző részét találták Kanison kívül). Nevének nagyszámú előfordulása önmagában is utalna kitüntetett helyzetére, de a táblák tartalmi elemzése is megerő-

síti e szerepkört. A városban kiemelkedő jelentőségű piac működött, melyen nagy mennyiségű réz, illetve ezüst cserélt gazdát, de több más árucikk is rendszeresen megfordult itt.

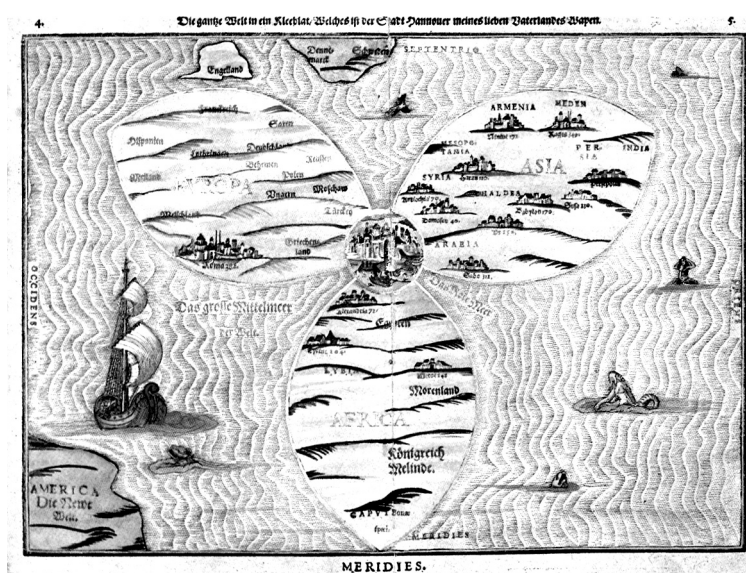
A szövegek említik a helyi uralkodót s több helyi főméltóságot is. Utóbbiak közül a fémkereskedők felügyelője épp egy illegális árucikk, a meteorvas (esetleg hematit) ügyében levelezett az asszír üzletemberekkel. Egy másik hivatalnok elsősorban a gyapjúkereskedelemben vált érdekeltté, s e ténykedése során olyan komoly összetűzésbe keveredett a helyi asszír kolóniával, hogy az önkormányzat (ezt is *kárum*nak hívták) bojkottra szólította fel tagjait, név szerint megnevezve a kezdeményezőket. Az önkormányzat működése egyéb szövegekben is megőrződött: a kanisi *kárum* kérésére különböző személyek értékeivel foglalkozott, beszedte a szükséges adókat, a más településhez hasonlóan a kereskedők itt is elhelyezték áruikat a *kárum*házán (sajnos egyetlen ilyen épületet sem találtak eddig), és az igazságszolgáltatás szerveként nagyszámú peres ügyletet is lebonyolított.

Tekintve, hogy az eddig talált óasszír tábláknak alig több mint 10%-át publikálták, a kereskedelmi hálózat teljes felrajzolására nincs esély, így csak az eddig megismert családi cégek (együtt)működése rajzolható meg. A szövegek elemzéséből kiderül, hogy a jelentős purushattumi piac miatt minden család képviseltette magát ebben a városban, s különböző üzleti stratégiákat választva igyekezett érdekeit érvényesíteni. Volt, aki saját házat tartott fenn, volt, aki szövetkezett e házak tulajdonosával, volt, ahol egy adott család különböző ágai egymással párhuzamosan tevékenykedtek. E különböző ágak gyakran generációkat is jelentettek: nemrég publikálták egy olyan kereskedőcsalád levelezésének egy részét, ahol a család eddig ismert szövegeinek mindhárom nemzedéke szerepel a várossal kapcsolatos üzenetváltásokban, peres ügyekben.

Purushattumról szóló ismereteink tehát felölelik a helyi hatóságok legalább részbeni működését, az óasszír kolónia tevékenységét, az itt alkalmazott üzleti, családi stratégiákat, az árucikkeket – csupán arra nem derült fény, hogy mindez pontosan Anatólia mely pontján történt. Mezopotámiában e tudás sírba szállt azokkal a kereskedőkkel, akik számára a település felkeresése hétköznapi rutinnak számított.

Tudják, de nem mondják – a kereskedők feljegyzései

A kereskedők természetesen tudták, hol fekszik a város, és hogyan lehet oda eljutni. Számukra azonban e tudás a mindennapi élet része volt, evidencia, melyet így szükségtelennek tartottak lejegyezni. Azt, hogy milyen útvonalakon közelítették meg a települést, a saját használatra készített útszámlásokból tudjuk. E feljegyzésekben rögzítették, hogy mely településen, illetve útszakaszon mit mire költöttek. Több ilyen feljegyzés is megőrződött, az egyik legjobban ismert, és gyakran előforduló helyneveket tartalmazó tábla a Kanisból Purushattumba tartó utat rögzíti. Az elszámlálás szerint az utazó a Kanis–Washania–Ninassa–Ulama–Purushattum útvonalat tette meg. Egy másik beszámoló lejegyzője a másik irányból közelített a városhoz,

2. kép. A tudati világ térképe 1581-ből (H. Buenting, Helmstadt; A Ben-Elie, *Old Maps of the Land of Israel. The National Maritime Museum, Haifa*. Wien, 1964, repr. 1984, Cat. 2 nyomán)

s Wahsusanából indulva Salatuwaron keresztül érkezett meg. A két település közül Wahsusanát gyakran említik levelek, perrek és más szövegek Purushattummal együtt, Salatuwar pedig a két várost összekötő úton terült el, e két helység tehát vagy a közelében feküdt, vagy rajta keresztül lehetett a legkönnyebben odáig eljutni. Wahsusana önmagában is az egyik leggyakrabban említett *kárum*. Egy harmadik feljegyzés is, mely egy északra tett utazást is rögzít, e két közeli települést említi kétszer. Az utazó Salatuwarból elment Purushattumba, majd visszatért (a visszaúton érintett egy Usbukattum nevű települést, de az is lehet, hogy e település egy kis falu volt, és bár odaúton is keresztülment rajta, csupán visszajöttében említette), utána továbbment Wahsusanába, onnan Tuhpián keresztül észak legjelentősebb *kárum*ába, Turhumitba utazott, a következő állomás Kanis volt, majd az utolsó említett helység Wahsusana. Ez utolsó magánelszámlolás jól mutatja az ilyenfajta források használhatóságának korlátait. Egyfelől nyilvánvalóan az adott útszakaszon vagy annak közvetlen közelében fekvő településeket rögzítik, még a sorrendben is meg lehet bízni, az azonban kérdéses, hogy hány közbeeső kisebb, de alkalmanként nagyobb helység marad ki. A Turhumit–Kanis-útvonal önmagában is többnapos utat jelent, a rekonstrukciók szerint nem egy település fekszik közöttük, a Kanis–Wahsusana-utazás során pedig az előző két feljegyzésből láthattuk, hogy legalább öt közbeeső falut vagy várost kellett érintenie a tábla készítőjének. Az a kényelmes rekonstrukciós kísérlet tehát, hogy minden említett helyet egynapi járóföld távolságra képzeljünk el, sajnos nem hozna helyes eredményt. Szintén félrevezető lenne egyszerűen összeszámolni a különböző telepekkel közös említések gyakoriságát, mivel a nagyobb jelentőségű városok nyilvánvalóan többször említettnek a szövegekben. Hiába szerepel tehát a leggyakrabban Wahsusana, ezt nemcsak közelsége, hanem fontossága is indokolja. A következő legtöbbször említett város Turhumit, róla azonban tudjuk, hogy az északi régió talán legnagyobb kereskedőtelepe volt, és a szövegekből az is egyértelmű, hogy nem feküdt Purushattum közelében.

A feljegyzésekből tehát kirajzolódik néhány útvonal, meg tudhatjuk, mely más települések bírtak hozzá hasonló jelentőséggel, de e táblák önmagukban kevésnek bizonyulnak. A táblákra jegyzett ismeretek nem őrződtek meg, az anatóliai asszír települések nevét is elfelejtették Mezopotámiában, s e távoli térségből mindössze egyetlen város neve őrződött meg.

Nem tudják, de mondják 1. – a mezopotámiai hagyomány

Purushattum jelentőségére az a tény utal a legjobban, hogy a mezopotámiai történeti tudatba is bekerült, mindvégig az Akkád dinasztia uralkodóinak emlékével társítva. A Sarrukínról szóló, *A csata királya* című eposz akkád és hettita szövegeiben Pursahanda/Purushanda kereskedői a király segítségét kérik Núr-Daggal/Nurdahhi ellen, aki felkerekedvén le is győzi az ellenséges uralkodót. Ugyanez a motívum megtalálható egy fiktív uri levélben is, melyben az akkád király Samas segítségét kéri egy Purushanda elleni hadjáratához. A hagyomány szívósságát mutatja, hogy a helység neve egy újbabilóni, Szipparban talált világtérképen is olvasható: a világóceán peremén fekvő hét mesés régió egyikéhez feliratot illesztettek, mely szerint e térséget csak Ut-napistim, Sarrukín, és Núr-Dagan, Bursahanda királya érte el. Az utolsó király nevében nyilvánvaló a szövegromlás (akárcsak Ut-napistim esetében, ahol a Gilgames-hagyomány keveredett Sarrukínéval, hiszen egy óbabilóni történetben Uta-rapastim, Szimurru királya az akkád uralkodó ellenfele volt).

3. kép. Újbabilóni világtérkép, 8–7. század (B. Hrouda, *Der Alte Orient*. München, 256, felső kép nyomán)

A dinasztia szerencsétlen sorsúnak tartott királyáról, Naram-Színről szóló *Kútai király legendája* egyik változatában az ellenséges seregek által elpusztított első város Purushanda. Látható tehát, hogy a legendás hagyomány összefonódott az óasszír kereskedők nagy útjainak emlékével, és egy olyan városhoz kapcsolódott, mely mind e kereskedelemben, mind a későbbiekben – a hettita őbirodalom idején – is ismert és jelentős település volt (az újbirodalom idejére már elvesztette politikai jelentőségét). Ez az emlékezet azonban nem segítette a kutatókat Purushattum megtalálásában.

Nem tudják, de mondják 2. – a modern szakirodalom

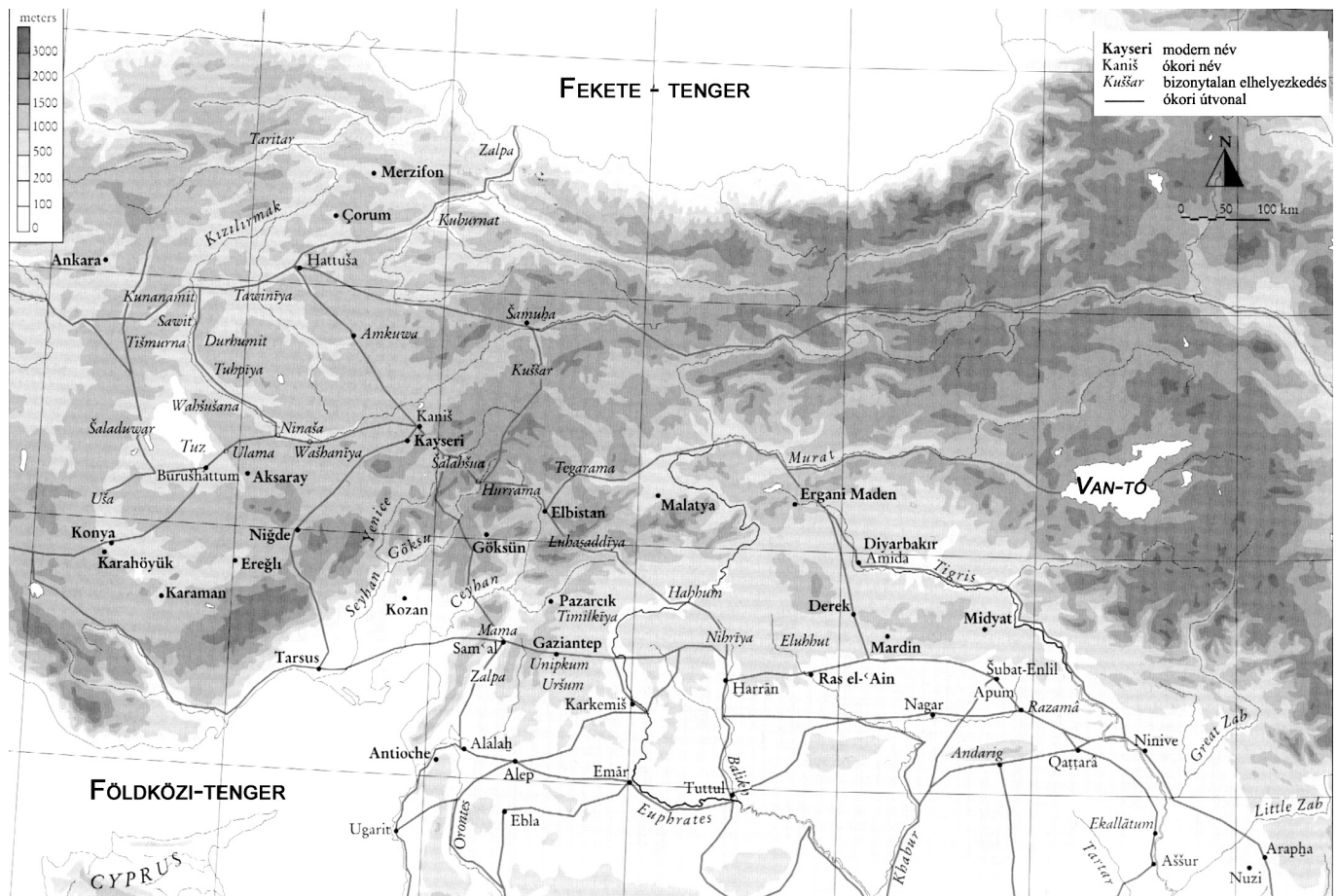
A város lokalizálása – a többi óasszír településsel együtt – a kanisi táblák előkerülése óta foglalkoztatja a szakmai közvéleményt. Korábban a fent említett útelszámolásokat vették alapul, ám az ilyen próbálkozás kockázatai egyértelművé váltak a több különböző beszámoló összevetésekor. Megpróbálták tehát a távolság arányában fizetett adókkal, illetve a rézkereskedelemben elfoglalt szereppel és a rézbányák összevetésével is megadni a települések fekvését, figyelembe véve a terepvizsnyokat is.

A legújabb, a fenti megoldásokkal alapjaiban szakító módszer lényege, hogy az említett településeket csoportosan vizsgálja, megnézve, hogy amikor egyértelműen földrajzi közelségről van szó, mely egyéb helységekkel említik együtt az adott várost, és az így felrajzolt egységbe beilleszt minden olyan utalást, mely a földrajzi környezetre vonatkozik (folyó, gázló, híd, hegyek gyakoribb említése). Mindezeket a szerző, G. Barjamovic összeveti részben az ásatások és terepbejárások eredményeivel, részben klasszikus és modern útleírásokkal, valamint saját helyszíni tapasztalataival. Rekonstrukciójának eredményeként a települések egymástól jóval távolabb helyezkednek el, így többek között Purushattum is jóval nyugatabbra került. E próbálkozásokat a hettitológia a hettita szöveganyag tanulmányozásával próbálja segíteni, egyelőre kevés eredménnyel. A különböző kísérletek gyökeresen eltérő megoldásokat kínálnak; a vitát feltehetőleg az ásatásokról előkerülő táblák fogják eldönteni.

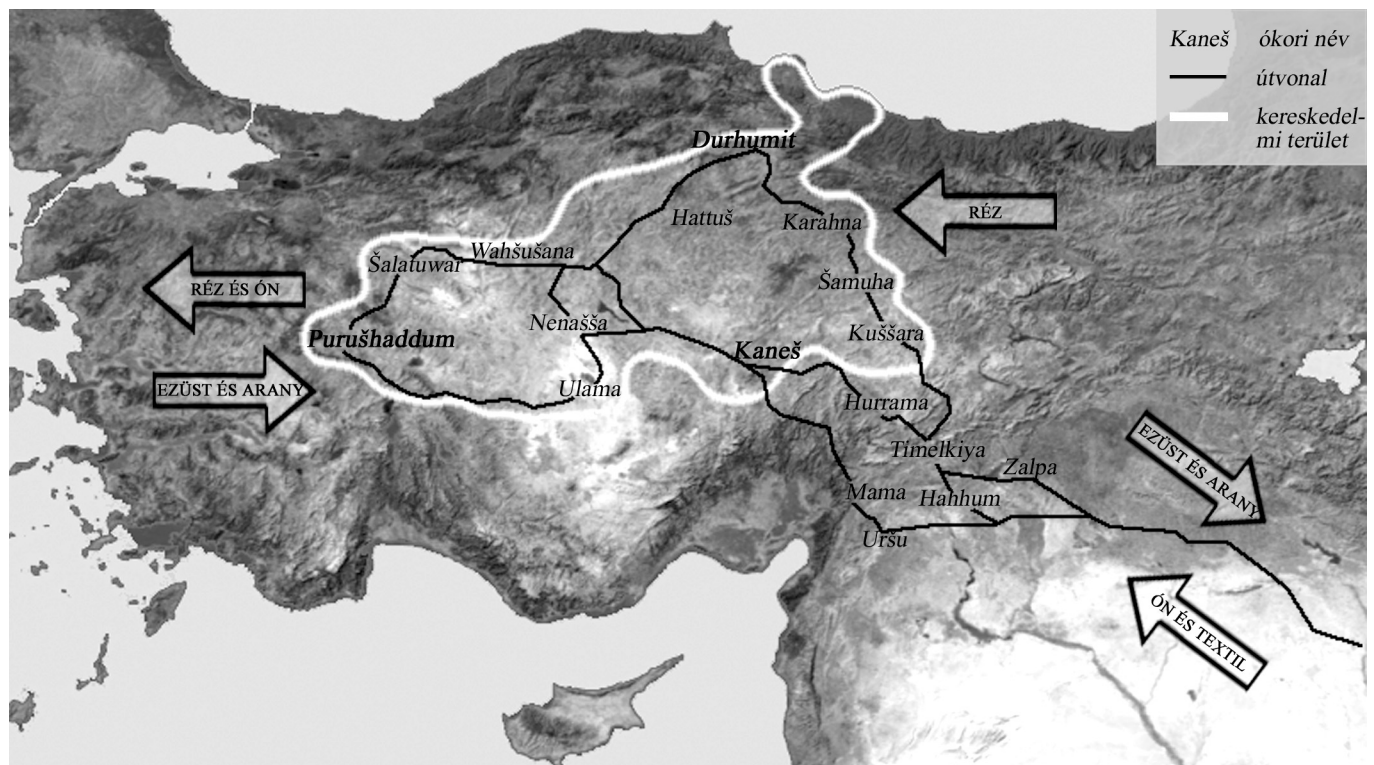
Purushattum a legelterjedtebb elképzelés szerint Acemhöyükkel azonosítható, ám e településsel kapcsolatban más elképzelések is napvilágot láttak, mely szerint e helység Zalpanak, esetleg Ulamának vagy Kussarának felelne meg. Az írott források hiánya miatt van, aki óvatosabban fogalmaz, és csak a Tuz tótól délre fekvő térségbe helyezi a várost, mások egy másik dombbal, Karahöyük-Koniával azonosítják. Acemhöyük ásatásait N. Özgüç vezette a 60-as években. E településen két nagy palotát is feltártak: a Hatipler- és a Sarıkaya-paloták ötven, illetve hetven teremből álltak, nagy homlokzattal, északi portikusokkal, folyosók és kisebb udvarok hosszú sorával. Az ásatásokon táblákat nem találtak, viszont előkerültek mind I. Samsí-Adadnak (kb. i. e. 1813–1781), mind hivatalnokainak bullái.

Acemhöyük mellett más lehetőségek is felmerültek, korábban C. Gordon Homat Kalét javasolta, egy újabb elképzelés Çatal Höyük közelébe helyezné. Barjamovic fent ismertetett elgondolása alapján a település a Kızılırmak folyótól mintegy 600

Purushattum a mezopotámiai valós és mitikus térben

4. kép. Az óasszír kereskedelem területének hagyományos rekonstrukciója (M. T. Larsen, *The Aššur-nādā Archive*. Leiden, 2002, előlap nyomán)

5. kép. G. Barjamovic új rekonstrukciója, 2008 (J. G. Dercksen [szerk.], *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*. Leiden, 93, Map 2 nyomán)

km-re nyugatra található, és a legmegfelelőbb jelölt a Bolvadin mellett fekvő Üçhöyük (ezt korábban J. D. Hawkins is felvetette). E lelőhely esetében eddig csak terepbejárások történtek.

Amit megtudhattunk

A fenti eszmefuttatás megpróbálta érzékeltetni, milyen kölcsönhatásban van/lehet a valóság és a hagyomány, és mindez hogyan hat(hat) vissza a tudomány felvetéseire. A valós tér na-

gyon gyakran sokkal kisebb jelentőséggel bír, mint a képzett tér, amely évezredekken keresztül jelenthette a realitást. Amikor a tudományos tér (teljesen érthetően) minél tökéletesebben kívánja rekonstruálni az egykori valós teret, erről sem szabad megfeledkezni. Purushattumra vonatkoztatva: nagyon fontos feladata a kutatásnak, hogy azonosítsa a várost, de tisztában kell lenni azzal is, hogy a mezopotámiai világképre a civilizált világ peremén, sőt azon is túl elterülő, az Akkád dinasztia nevezetes királyaival kapcsolatba hozható település gyakorolt maradandó hatást.

Szakirodalmi tájékoztató

Purushattum városáról:

Garelli, P. 1989. „Le marché de Burušhattum”: K. Emre – B. Hrouda – M. J. Mellink – N. Özgüç (szerk.), *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honour of Tahsin Özgüç*. Ankara, 149–152.

Hecker, K. 2006. „Puruš attum”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 11, 119–120.

Az itteni *kārum* némely tevékenységéről:

Dercksen, J. G. 2004. *Old Assyrian Institutions*. PIHANS 98. MOS Studies 4. Leiden, 120 és 140–141.

Egy helyi hivatalnok és az asszír kolónia összetűzéséről:

Larsen, M. T. 2010. *Kültepe tabletleri VI-a. The Archive of the Šalim-Aššur Family. Volume 1: The First Two Generations*. TTKY VI/33^{d-a}. Ankara, 17–23.

Purushattum a mezopotámiai hagyományban:

Westenholz, J. G. 1997. *Legends of the Kings of Akkade. The Texts*. Mesopotamian Civilizations 7. Winona Lake, Indiana, passim.

Az óasszír kereskedelmi utak, így a telepek elhelyezkedésének rekonstrukciója:

Nashef, Kh. 1987. *Rekonstruktion der Reiserouten zur Zeit der altassyrischen Handelsniederlassungen*. TAVO B 83. Wiesbaden.

A távolság arányában fizetett adó segítségül hívása:

Veenhof, K. R. 1972. *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*. Leiden, 238–243.

A rézbányák és a rézkereskedelem összevetése:

Dercksen, J. G. 1996. *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*. PIHANS 75. Leiden, 4–16.

A legújabb módszer ismertetése:

Barjamovic, G. 2011. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Period*. Copenhagen, 65–71.

Purushattum és Acemhöyük azonosításáról az újabb munkák közül: Özgüç, T. 2002. „Anatolische Fürstensitze, Von der Frühbronzezeit bis zu den assyrischen Faktoreien”: T. Özgüç (szerk.), *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Bonn, 43.

Forlanini, M. 2008. „The Historical Geography of Anatolia and the Transition from the *kārum*-period to the Early Hittite Empire”: J. G. Dercksen (szerk.), *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*. OAAS 3. PIHANS 111. Leiden, 65–67.

Egyéb azonosításokról:

Torri, G. 2009. „Sargon, Anitta, and the Hittite Kings against Puruš andā”: *Altorientalische Forschungen* 36/1, 111, 8. jegyzet.

Barjamovic, G. 2010. „Sites, Routes and Historical Geography in Central Anatolia”: I. Singer (szerk.), *ipamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*. Tel Aviv, 15–16.

Az újabb földrajzi rekonstrukció alapján a jóval nyugatabbi lokalizációról:

Barjamovic, G. 2008. „The Geography of Trade. Assyrian Colonies in Anatolia c. 1975–1725 BC and the Study of Early Interregional Networks of Exchange”: Dercksen 2008, 91 és 95, térképen: 93 és 98 (Map 2–3).

Üçhöyük megnevezése:

Barjamovic 2010, 13; Barjamovic 2011, 360–366.

Simon Zsolt (1981) régész, doktorjelölt. 2012/13-ban TÜBITAK Research Fellow az isztambuli Koç University régészeti tanszékén. Kutatási területe a hettitológia és indogermanisztika.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A kuršától az aranygyapjúig: egy hettita mágikus tárgy hihetetlen kalandjai az Égeikumban (2011/3).

Kária és Karkiša? Egy hettita kori régió lokalizálásáról

Simon Zsolt

1. A probléma

A hettitológiai kutatás a kilencvenes évek végén jutott el oda, hogy tisztázni tudta a késő bronzkori Anatólia földrajzának alapvonalait (lásd az 1. térképet).¹ Azonban maradt néhány kisebb régió, melyek elhelyezkedése továbbra is bizonytalan, s nem egy közülük delikát kérdésekhez kapcsolódik. Ilyen a jelen írás tárgya is, Karkiša, amely az általános vélekedés szerint Káriának és/vagy a károk ősei lakhelyének feleltethető meg² (a „vagy” arra utal, az elmélet egyik változata szerint Karkiša nem Káriában volt, hanem valahol Északnyugat-Anatóliában, és a károk onnan vándoroltak be Káriába a Hettita Birodalom felbomlása után).³ Az összekapcsolás alapja az a feltételezés, hogy a károk neve összefügg a Karkiša helynévvel. Azonban,

1. kép. A hettita Anatólia (Starke 1997, 449 alapján)

amint egy korábbi munkámban rámutattam, ez a feltevés bizonyíthatóan téves: a károk minden elnevezése vagy az önelnevezésükre (*kars-*), vagy annak a kár népnévképző nélküli formájára (**kar-*) megy vissza, melyek semmilyen nyelvészeti alátámasztható formában (beleértve a szabálytalan torzulásokat is) nem kapcsolhatóak össze a Karkiša helynévvel.⁴ Ebből természetesen még semmi sem következik Karkiša földrajzi helyét illetően, éppenséggel akár Káriában is lehetne. Sajnos mindaddig nem sikerült meghatározni, hogy hol is van,⁵ egyes kutatók Észak(nyugat)-Anatóliába,⁶ mások Délnyugat-Anatóliába (azaz többé-kevésbé Káriába)⁷ lokalizálják.⁸ A magyarázatok közötti ellentmondás feloldására tett kísérlet szerint nomadizáló népességről lenne szó, így bukkanna fel a nevük több helyütt,⁹ ám amíg Karkiša helye nincs meghatározva, ez a vélekedés aligha igazolható, ugyanis messze nem egész Anatólia volt alkalmas a nomadizálásra (az alkalmas területek pedig már „foglaltak” földrajzilag).¹⁰

2. A Karkišát említő szöveghelyek és a javaslatok

Kiindulópontom értelemszerűen a hettita kori Anatólia mára letisztult földrajzi képe. Itt egyedül Wiluša elhelyezkedése kapcsán mérülhetnek fel kételyek, de az alternatívaként felkínált délnyugati lokalizáció¹¹ nem kényszerítő erejű érveken alapul, szemben az északnyugattal (megjegyzendő, ha elfogadnám ezt az alternatívát, sokkal könnyebb lenne Karkiša helyét is meghatároznom). Karkišát a következő szöveghelyek említik:¹²

1. A CTH 142 (I/II. Tudhaliya évkönyvei), mely szerint Karkiša az Āššuwa-koalíció tagja (KUB 23.11 ii 13–19, ill. 23.12 ii 6–13). Amint erre Hawkins rámutat, ez azért fontos, mert megkülönbözteti Arzawától és egy északi lokalizációra utal.¹³
2. A CTH 69, II. Muršili hettita nagykirály szerződése Manapa-tarhundával, a Šeha Folyó Országának királyával, mely szerint az utóbbi Karkišába menekült egy ellene végrehajtott puccs folyományaképp (KUB 19.49+ i 10–11, lásd még II. Muršili Részletes Évkönyvei, CTH 61, KUB 14.15 iv 16, 24–25). Amint több kutató is joggal megjegyezte, ebből nem következik szükségszerűen, hogy Karkiša a Šeha Folyó Országának szomszédja lett volna, hiszen ez csak menekülése végpontja, amely között más régiók is elhelyezkedhettek.¹⁴ Azaz ez az adat nem használható fel.
3. Az ún. Tawagalawa-levél (CTH 181), amely arról tudósít, hogy a nyugat-anatóliai bajkeverő, Piyamaradu Ahhiyawából Māšába és Karkišába tervez átmenni (KUB 14.3 iii 53, iv 5). Hawkins ezt úgy kommentálja, hogy mivel Piyamaradu tevékenysége Millawandától Lukkáig terjed, ez délre utal.¹⁵ Ám a Tawagalawa-levél ugyanúgy egy utazás két végpontját jelöli, és ezért ugyanúgy nem következik belőle semmi, mint Manapa-tarhunda esetében.¹⁶ Ráadásul a szövegben egy Karkiya nevű régió szerepel, s mint mindjárt látni fogjuk, ez nem azonos Karkišával.
4. A CTH 483 egy rítusszöveg, amelyben Karkiša ugyan együtt említetik az imént idézett Māšával (KUB 15.38

I 8’), de egyúttal sok más országgal is (rendre: Arzawa, Karkiša, Māša, Talawa, Kuntara, Iyalanda, Wiluša), melyből semmi sem következik, mivel a leírásnak láthatóan nincs földrajzi rendje (Arzawa > Lukka > Arzawa > Wiluša).

5. Karkiša szerepel a qádesi csata egyiptomi leírásában is (ráadásul Māšával, Wilušával és Lukkával együtt), ám minthogy a felsorolások nem követnek (érdemi) rendező elvet, csak annyi derül ki belőlük, hogy Anatóliában található.¹⁷
6. Utolsó forrásunk a Wiluša királya és a hettita nagykirály által megkötött nevezetes Alakšandu-szerződés (CTH 76), ahol szintén Māša, Wiluša és Lukka társaságában bukkan fel, s amelyre még részletesen visszatérek.¹⁸

E szövegek alapján a leggyakoribb érv, melyet mindkét típusú lokalizációra felhoztak a kutatók, hogy Karkiša gyakorta együtt szerepel Māšával és Lukkával, s az aki utóbbiakat északon lokalizálta, az Karkišát is északra tette,¹⁹ aki délre, az pedig délre.²⁰ Láttuk azonban, hogy az együtt szereplés mögött az eddig tárgyalt szövegekben nem szükségszerűen húzódtak meg földrajzi érvek. Még visszatérek arra, hol is lokalizálандóak ezen régiók.

Az északi elhelyezkedés mellett még egy nyelvészeti és egy geopolitikai érvet hoztak fel: Strobel szerint ugyanis a toponima töve, a /kark-/ északon is megjelenik, mégpedig Pergamontól keletre, a Kaikos egyik mellékfolyója a Karkasos formájában (ill. az Amorgos-szigeti Minoa városának régi nevében, ti. Karkésia), ezért ott helyezendő el Karkiša.²¹ Ezzel az a probléma, hogy a tő azonossága önmagában még semmit sem bizonyít a földrajzi közelséget illetően (Lyon (<*Lugdunum) és a Leiden melletti Lugdunum neve is azonos), ráadásul a tövek nem is azonosak, mivel a hettita tő hangalakja helyesen /karg-/,²² sőt, még pontosabban /kargis-/.²³

A geopolitikai érvre fentebb már utaltam, vagyis hogy Karkiša az Āššuwa-koalíció része volt, amelyet hagyományosan északra lokalizálnak.²⁴ Az Āššuwa-koalíció pontos földrajza nem ismert, ám akár Assosra, akár Asiára magára (amely itt a Kaystros folyó vidéke, lásd *Ilias* 2.461) utal Āššuwa neve (a kettő nem zárja ki egymást), mindenképp északon – északnyugaton kell keresnünk a tagállamokat (ezt tovább támogatja a koalíció két másik tagja, Taruiša és Wilušiya, amennyiben összefüggnek Trója különféle neveivel). A probléma abból áll, hogy az egyik, töredékesen fennmaradt nevű tagállam, [...] ukka, valójában Lukka lehet – sőt, ez valószínű is, mivel az alternatíva, Arduka, voltaképp csak Arduk[...] formában ismeretes, ám ennél még meggyőzőbb az Āššuwa-tagállamok és az egykori tagállam, Wiluša királya által kötött Alakšandu-szerződés államnév-listáinak párhuzamossága: [...]ukka, Waršiya, Karkiša, Wilušiya, Taruiša; ill. Lukka, Waršiyalla, Karkiša, Wiluša.²⁵ Ha viszont ez valóban Lukka volt, akkor az Āššuwa-koalíciónak, amely valójában Āššuwa *állam* (volt saját királya is),²⁶ Északnyugat-Kis-Ázsiától Délnyugat-Kis-Ázsiáig (Lykiáig) kellett volna terjednie,²⁷ csak hogy akkor kettévágná a Közép-Nyugat-Kis-Ázsiát magába foglaló Arzawa – ami viszont nem döntő ellenérv, mivel a világtörténelemből számos nem összefüggő területű országot ismerünk.²⁸ Ezt a bizonytalan helyzetet némely kutató azzal próbálta feloldani, hogy délre, Lykia vidékére helyezte Āššuwát (újabb támpontot nyerve

Wiluša déli lokalizálásához), megoldatlanul hagyva azonban az Assos és Asia toponimákkal való összefüggés kérdését.²⁹ Amint lentebb látni fogjuk, a problémát az oldja meg, hogy erről a Lukkárról kiderül, hogy nem a déli, hanem egy északi Lukkára utal.

Összegezve az érvrendszereket, mindössze annyi marad, hogy a Lukkával (azaz Lykiával) való társítás egyértelműen délre, míg az Āššuwa-koalíciós tagság valószínűleg északra mutat.

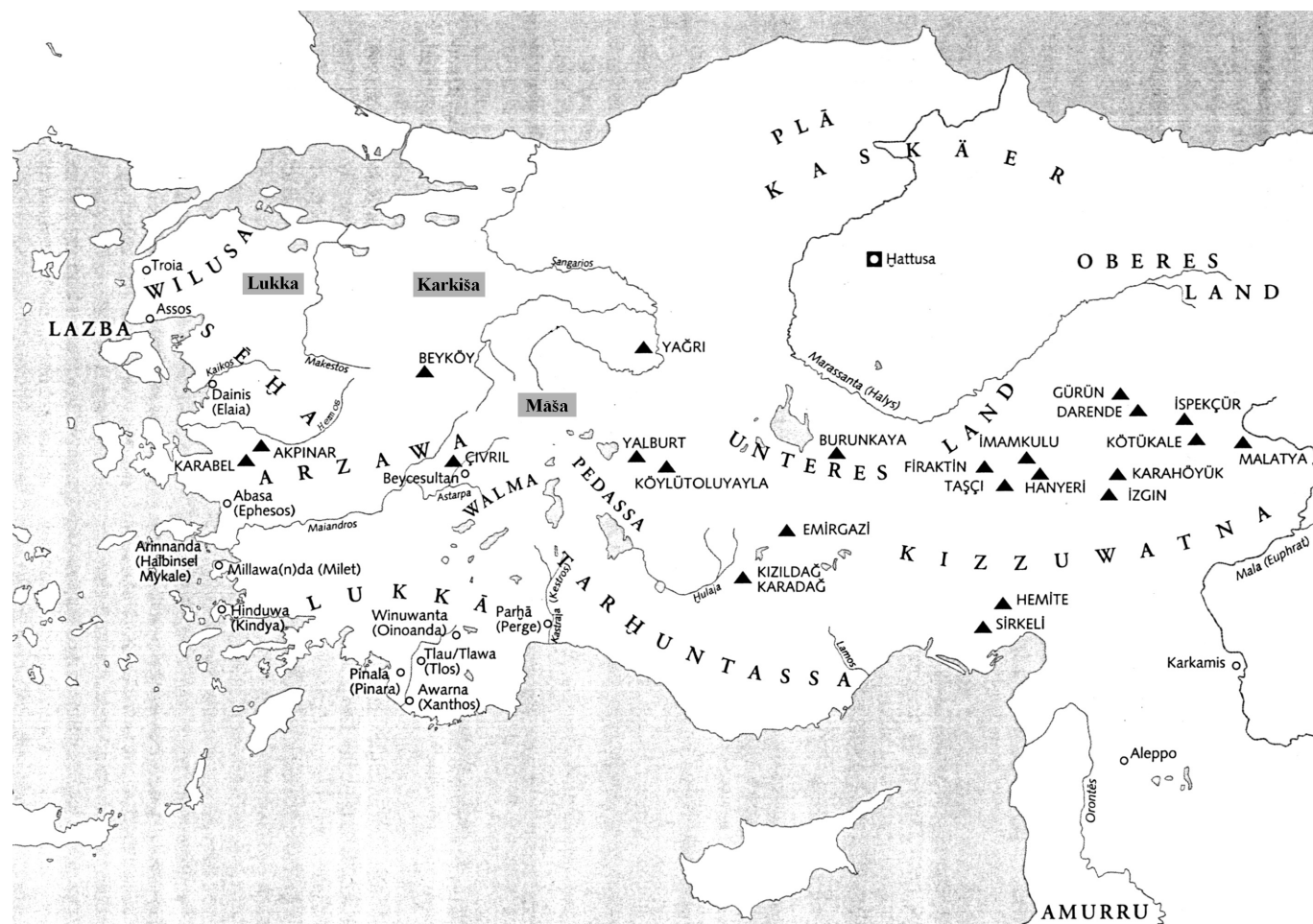
3. Ami a szöveghelyekből következik

Mielőtt továbblépünk, előbb tisztáznunk kell a Karkiya-problémát. A fentebb idézett Tawagalawa-levélen túl Karkiya nevű város két helyen szerepel a hettita szövegkorpuszban: a ninivei Istár egyik rítusában (CTH 716: KUB 15.35+KBo 2.9 i 36) és egy jóslatkérésben (CTH 577: KUB 49.79 i 14'). Az általános feltevés szerint, az eltérő alak ellenére Karkiya azonos Karkišával, mégpedig azért mert ugyanazon szöveg különböző kézírataiban jelennek meg.³⁰ Ez azonban téves: a CTH 716-hoz párhuzamul felhozott KUB 15.38 i 8' a CTH 483-hoz tartozik, amelyik egy másik rítus (lásd mint fent). Lehetne azzal érvelni azonban, hogy azonos földrajzi környezetben, Māšával együtt jelennek meg a Tawagalawa-levélben és az Istár-rítusban is (a CTH 577 töredékes, információt nem nyújt). Csakhogy amíg a

Tawagalawa-levél esetén felvethető lenne Karkiya szomszéd-sága Māšával (bár ez egyáltalán nem szükségszerű), addig a rítusban semmi nem utal közelségre, a sorrend ugyanis Kumma-ha, Hayaša, (kitört), Karkiya, Arzawa, (kitört), Māša, Kuntara, (kitört), stb.³¹ S mivel semmilyen nyelvészeti módszerrel nem oldható fel a Karkiša/Karkiya alakok közötti különbség,³² így azt kell mondani, hogy fel sem merül a két régió azonossága.

Mi marad tehát? Először is, az Āššuwa-koalícióbéli tagság. A második az eddig nem tárgyalt szerződés, amely II. Muwattalli hettita nagykirály és Alakšandu, Wiluša fejedelme között kötött, s amelyben a következő, meglehetősen furcsa megfogalmazás található Alakšandu katonai köteleit illetően: „§15. A gyalogságod és a harci szekereid kötele-sége pedig a következőképp legyen meghatározva: Ha én a Nap abból az országból – akár Karkišából akár Māšából akár Lukkárból akár Waršiyallából – hadba indulok, te mindig hadba vonulsz velem, gyalogsággal és harci szekerekkel; vagy ha ebből az országból küldök hadba bármilyen urat, te mindig hadba vonulsz vele. Hattušából (indulva) ez a katonai kötele-zettséged: (...)”³³

Ahhoz, hogy megértsük ezt a szöveghelyet, először meg kell határoznunk az emlegetett országok helyét. Waršiyalla csak itt fordul elő, hacsak nem azonos Waršiyával, amely (figyelemreméltó módon) szintén az Āššuwa-koalíció tagja (és csak ott említik). Az azonosítás elméletben lehetséges, ha az *°alla-* végződést felfoghatjuk a nagyon gyakori luvi *-al-*

2. kép. A hettita Anatólia – a javasolt módosításokkal

la-képzőnek (mely főnevekből képez mellékneveket).³⁴ Ebből ugyan még nem következik, hogy a két helynév földrajzilag is azonos,³⁵ de a roppant hasonló kontextus (lásd mint fent) emellett szól. Ehhez az kellene, hogy a név luvi vagy luvikus közvetítését feltételezzük (a luvikus a luvi és a vele közelebbi rokon nyelvek összefoglaló neve). Ez történhetett úgy, hogy Északnyugat-Kis-Ázsiában is egy luvi(kus) nyelvjárást beszéltek: ezt sok kutató feltételezi, bár a bizonyítástól még messze vagyunk,³⁶ de közvetíthette a szomszédos Sakarya-folyó vidéke is, ahol tényleg luviul beszéltek,³⁷ sőt, maga Waršiy(all)a is elterülhetett a Sakarya-folyó vidékén.

Māša szintén egy olyan régió, amelynek lokalizálásában alapvető véleménykülönbségek vannak. Egyes kutatók északra, mások délre teszik³⁸ – csak hogy döntő bizonyítékok vannak a viszonylag déli fekvés mellett: Hartapu, a tarhuntaššai (ellen)nagykirály egyik felirata szerint meghódította Māšát (KI-ZILDAĞ 4), amely aligha lett volna kivitelezhető, ha északon lett volna. Ugyanebbe az irányba mutat a SÜDBURG felirat, amely II. Šuppiluliuma hadjáratát mutatja be, amely Wiyana-wandán (Oinoanda), Māšán, Lukkán (Lykia) és Ikonán (Konya) át vezetett. I. Šuppiluliumának is van egy hadjárata (még apjával közösen) Māša és az ismeretlen fekvésű Kammala ellen, amiért azok folyamatosan támadták az északi fekvésű Hulana Folyó Országát és az ismeretlen fekvésű Kaššiyát (Šuppiluliuma tettei, 13. töredék, CTH 40, KUB 19.10 i 7–14).³⁹ Ezek alapján, minthogy Tarhuntaššától északra, ill. nyugatra nincs hely, ezért tőle északnyugatra határozhatjuk meg Māšát, vagyis „félúton” az északi és a déli javaslatok között, ahonnan megátamadhattak északi régiókat is.

Most térhetünk vissza a fentebb már jelzett Lukka-problémára: jó érvek szólnak ugyanis amellett, hogy ez a Lukka nem a Lykiának megfelelő Lukka. Nevezetesen II. Muwatalli nem indulhat hadjáratra Lukkából, hiszen nem hódította meg (ahogy voltaképp a többi hettita király sem)! Ha viszont nem hódította meg, akkor ennek egy másik Lukkának kell lennie. Egy olyan Lukkának, amely Wiluša, Karkiša és Waršiyalla közelében van. Wilušáról és Karkišáról tudjuk, hogy az Aššuwa-koalíció tagjai voltak (feltehetőleg Waršiyalla is). Akkor pedig az Aššuwa-tagállam Lukka nem azonos a déli Lukkával, és az Aššuwa-koalíció Assos/Asia alapján történt északi lokalizálása ellen nem marad ellenérv (s megoldódnak a vele kapcsolatban jelzett földrajzi problémák is). Azaz lett egy Lukkánk északon is. Sőt, erre az északi Lukkára van független bizonyítékunk is.

Magam már korábban felvettem, hogy van egy északi Lukka is, mert egy hettita inventárszövegben szerepel egy

Lukka nevű város más északi városok között (KUB 14.3 i 3/CTH 181); továbbá klasszikus szerzőktől tudjuk, hogy voltak északon is lykők, és itt most nem is Homéros Pandarosának északi lykjeiről van szó, (ők az Ída hegységnél laktak s hazájukat Lykiának nevezik (E 101, 105, 169–170, 173), de őket olykor trósoknak hívják / trósokként említik (B 824–827)), hiszen ők egy költemény szereplői, s ekképp nem szükségszerűen történetiek, hanem a Strabón által idézett Kallisthenésről (FGrH 124 F 29; 12.8.4, vö. még 12.4.6, 13.1.7).⁴⁰ A kutatás az északi lykők felvetését egyelőre nem találta meggyőzőnek, mondván, hogy az inventárszövegek nem területi alapon szerveződnek, ezért az auctoradatokat a Hettita Birodalom felbomlása után északra vándorolt lykőkkel magyarázza⁴¹ – egy ilyen vándorlásra viszont nincsen bizonyíték. Míg az inventárszövegekből valóban nem szükségszerűen következik egy északi Lukka, a hettita uralom alatt álló, északi Lukkát csak a klasszikus auctork északi lykjeivel lehet azonosítani.

A következő kérdés, hogy miért indulna ezekből az országokból hadjáratra a hettita nagykirály, amikor ő alapesetben Hattušából indul? Egyáltalán, hova indulna ezekből az országokból? Vegyük észre, hogy az északi Wiluša, az északi Lukka, a vélelmezhetően északi Waršiyalla és a Tarhuntaššától nagyjából északnyugatra levő Māša országok északról és keletről (vagyis a hettiták által uralt terület felől) körbezárják Mirāt és Šéhát, az egykori, frissen, Muwatalli apja, II. Muršili által végleg meghódított Arzawát. Vagyis itt egy jól megtervezett stratégiát látunk arra a helyzetre, ha az Arzawa-államokat illetően katonai beavatkozásra kerülne a sor (megjegyzendő, ha a feltételezett északi Lukka helyett mégis a déli Lukkával kellene számolnunk, akkor csak a hettita harapófogó mérete nőne meg, a következtetésen nem változtatna).⁴²

Az Aššuwa-koalíció és az Alakšandu-szerződés alapján tehát Karkišát Északnyugat-Anatóliában kell keresnünk, mégpedig Wilušától és Lukkától keletre, de még a Sakarya-folyótól nyugatra, Māšától pedig északnyugatra. Ez természetesen még így is igen tág meghatározás, ezért a 2. térkép lokalizációi csak jelképesek. Ezen ponton fel lehetne ugyan támasztani azt az elméletet, miszerint a károk Északnyugat-Anatóliából vándoroltak volna be Káriába, de mint említettem, ez azon a téves elképzelésen alapszik, hogy a Karkiša név összefügg a károk nevével. A kör tehát bezárult: a károk és Karkiša között sem nyelvi, sem földrajzi kapcsolat nem volt, kapcsolatuk nem több, mint véletlen (és távoli) hasonlóság. Ezzel egybeesik az a megfigyelés is, hogy nyelvészeti adatok alapján a hettita kori őskárok Arzawában, vagyis későbbi lakhelyükön éltek.⁴³

Jegyzetek

- 1 Erről magyarul lásd Simon 2004, 24–25 (irodalommal, kül. Starke 1997 (itt az ő térképe szerepel) és Hawkins 1998).
- 2 Például Goetze 1957, térkép (de vö. 180); Smith *apud* Garstang–Gurney 1959, 108, 8. jegyzet; Carruba 1964, 291–294; Carruba 2000, 49; Forlanini 1992; Popko 2008, 103; Herda 2009, 49–51. Néhány kutató azért óvatosabban fogalmazott, például: Hawkins 1998, 29; Melchert 2003a: 7; Bryce 2003, 33, Uő. 2006, 143–144, Uő. 2009, 151.
- 3 Macqueen 1968, 178, 77. jegyzet; Košak 1981: 15*; Bryce 2003, 33; Bryce 2006, 144. Ezt Melchert 2003b, 14 tagadta, de érvek nélkül.

4 Részletes bizonyításhoz lásd Simon s. a.

5 Schmitt 1976–1980, 424; Hawkins 1998, 30, de vö. 29; Kaletsch 1999, col. 272; Melchert 2003a, 7; Adiego 2007, 1; Frei *apud* Marek 2010, 144.

6 Garstang 1943, 43 és a térkép, valamint Ünal 2002, térkép a 104–105. oldalak között (a Hermos-folyó völgye, illetve forrásvidéke); Garstang–Gurney 1959, 107–108 és I. térkép (a Kaikos-folyótól északra?), hasonlóan Cornelius 1973, 266 (Teuthránia, Balikeşir körül); Macqueen 1968, 173–178 (a Fekete-tenger és az izmiti öböl partján, Adapazari körül és a várostól délkeletre); Mellaart 1982, 375, térkép a 376–377. oldalak között (a Bosporushoz ve-

- zető földnyelv); Heinhold-Krahmer 1976–1980, 447; Heinhold-Krahmer 1977, 344; Košak 1981, 12* (térkép), 15*; Starke 2002, 304 és Klinger 2007, térkép a belső borítón (Trójától keletre); Bryce 2003, 33; Strobel 2008, 22–23 (Középső-Aiolis vagy Torbali és az Elaiiai-öböl között, Phókaiát is beleértve; bár ennek ellenére a károkkal köti őket össze, 20 és 22). Gander 2010, 33, 145. jegyzet szkeptikus az északi lokalizációt illetően, Māša és Āššuwa helyének bizonytalansága miatt, lásd lentebb.
- 7 Bryce 1974, 402–403; Steiner 2007; Pantazis 2009, 299–300, 307 (Karoura (Beycesultan környéke)); Gander 2010, 23, 30.
- 8 Teljes kutatástörténeti bibliográfiához lásd Simon s. a.
- 9 Hawkins 1998, 30, 196. jegyzet.
- 10 A kérdéshez magyarul lásd Simon 2009 (irodalommal).
- 11 Steiner 2007, Pantazis 2009 és Gander 2010 javaslatai.
- 12 Melyekhez lásd RGTC 6/1–2 s.vv.
- 13 Hawkins 1998, 29 (ő csak az 1–3. szövegeket tartja informatívnak a lokalizálás szempontjából). Ugyanígy Garstang–Gurney 1959, 108.
- 14 Macqueen 1968, 173; Hawkins 1998, 29. Szemben Garstang–Gurney 1959, 108 véleményével.
- 15 Hawkins 1998, 29; hasonlóan Huxley 1960, 20–21; Pantazis 2009, 299.
- 16 Strobel 2008, 23 szintén felhívta arra a figyelmet, hogy a Tawagalawa-levél nem utal a Māša melletti közelségre. Vö. még Garstang–Gurney 1959, 108.
- 17 A hettita szövetségek listáját öt változatban ismerjük az egyiptomi forrásokból, ebből egyben (Amenemope onomasztikonjában) Karkiša nem jelenik meg. A fennmaradó négy esetből kettőben a felsorolás nélkülöz minden földrajzi alapot, a másik két esetben pedig mindössze annyi rajzolódik ki, hogy Hattit és Naharinát követően külön csoportosította a szerző az anatóliai és a szíriai államokat (vö. Simon 2011a, 250–251, irodalommal). Gander véleményével szemben (2010, 26) Karkiša nem mindig Lukka mellett jelenik meg, a két alkalommal megjelenő „Lukka Karkišával együtt” (P4, B45) kifejezés pedig túl általános ahhoz, hogy szomszédságra lehessen belőle következtetni.
- 18 A fennmaradó szöveghelyek vonatkozó részei (I. Arnuwanda évkönyvei (CTH 143: KUB 23.21 Rs. 30); Madduwatta-szöveg (CTH 147: KUB 14.1 Rs. 81) túl töredékesek ahhoz, hogy értelmezhetőek legyenek.
- 19 Így Garstang 1943, 43; Macqueen 1968, 173. Utóbbi hozzáteszi, hogy Piyamaradu állítása, hogy megtámadja Māšát és Karkišát, bizonyítja, hogy a tengerparton feküdtek. Ám egyrészt Piyamaradu csak átmenetelről beszél (amely nem szükségszerűen jelent támadást – a szöveghely maga a kitört részek miatt amúgy is nehezen értelmezhető), másfelől Piyamaradu a vele szövetséges Millawandán keresztül bármilyen szárazföldi akciót képes lett volna levezényelni délen is.
- 20 Így Bryce 1974, 402; Steiner 2007, col. 595; Herda 2009, 50, 123. jegyzet; Pantazis 2009, 299–300. Pantazis 2009, 299, 47. jegyzet szerint Māša és Karkiša közelsége abból is látszik, hogy együtt szerepelnek a SÜDBURG §§1, 4 feliraton a legyőzött országok között, de Karkiša nem szerepel ezen a feliraton.
- 21 Strobel 2008, 23; 52, 63. jegyzet.
- 22 Ezt a szokásos *Kar-ki-^o* íráskép mellett megjelenő KUR^{URU}*Ka-ra-ki-ša-an* (KUB 14.1 Rs. 81), *K[*a-ra-ki-ša** (KUB 23.12 ii 8°) és KUR^{URU}*Ga-ra-ki-ša* (KUB 15.38 i 8°) írásképek nem geminált *k*-ja bizonyítja.
- 23 Minthogy semmilyen szuffixum nem fedezhető fel benne (mivel Karkiyával nem függ össze, lásd lentebb). Karkésia legfeljebb egy *<Kar(ak)kās(iy)a> alakra mehetne vissza.
- 24 Vö. RGTC 6/1 s.v. irodalommal.
- 25 Gander 2010, 29, 34–35, irodalommal. Az Alakšandu-szerződés magyar fordítása: Simon 2011b.
- 26 Amint azt Starke 1997, 455; Alparslan 2002, 29–30; Pantazis 2009, 300–301 joggal hangsúlyozzák.
- 27 S így pl. Herda 2009, 51, 126. jegyzet.
- 28 Döntő ellenérvek Pantazis 2009, 300–301 tekinti, kritikáját Vér Ádámnak köszönhetem. Heinhold-Krahmer (1976–1980, 447, 1977, 344) eredetileg épp azért lokalizálta északra Karkišát, mert Lukkát nem vélte azonosnak Lykiával, de ez mára megdőlt.
- 29 Pantazis 2009, 300–302.
- 30 A nézet még Forrerre megy vissza (1926, 81), s expliciten ismétli Sommer 1932, 157, 2. jegyzet; Carruba 1964, 291 (megemlítve, hogy a nyelvi kapcsolat nem tisztázott); Strobel 2008, 22; Cornelius 1973, 335, 53. jegyzet azonban a két azonosnak vélt szöveghely szerkezetét összevetve nem fogadta el az azonosítást.
- 31 Vö. Fuscagni 2011.
- 32 Legfőképpen mivel *-iš(š)a- ~ -iya-* képzőváltakozás nem ismert, részletes kritikához l. Simon s.a.
- 33 A szerződés teljes magyar fordításához, rövid kommentárokkal lásd Simon 2011b. Steiner 2007, col. 595–596 és Marino *apud* Gander 2010, 22 (és egyszer Gander maga is, 2010, 21) félreértik a szöveget és a felsorolt államokat a hadjárat célpontjainak tekintik.
- 34 Gander 2010, 31, irodalommal.
- 35 Gander 2010, 31, ellenpéldával.
- 36 A kérdés magyar nyelvű áttekintéséhez lásd Simon 2006a, irodalommal, vö. még Yakubovich 2009, 117–140.
- 37 Yakubovich 2009, 22–23.
- 38 A kutatástörténethez lásd RGTC 6 s.v. (vö. még Hawkins 1998, 29–30). Māša kérdése természetesen önálló tanulmányt kíván, ezért most csak egy vázlatot adhatok a problematikájáról. Az biztos, hogy a panaceaként itt is felbukkanó nomadizmus (Poetto 1998, 473; Hawkins 1998, 30, 196. jegyzet) nem állja meg a helyét, mert a szóba jövő területek nem voltak alkalmasak nomadizálásra (vö. Simon 2009).
- 39 A Māšát említő többi szöveg nem tartalmaz földrajzi információkat (listájukhoz lásd RGTC 6 s.v., Mašhuluwa, Mirā királyának Māšába szökéséből nem következik a szomszédosság (II. Muršili és Kupanta-Kuruntiya szerződése, CTH 68, KUB 6.41 i 41–44); a Tawagalawa-levélhez és a qádesi csatához pedig lásd fentebb).
- 40 Simon 2006b, 321–322.
- 41 Yakubovich 2009, 133–134, 137–140. Az inventárszövegekre vonatkozó kritikát Gander 2010, 24, 99. jegyzet is átveszi, de mivel a homérosi lyköket kitalációnak tartja (irodalommal), Yakubovich javaslatát sem fogadja el – sajnos a Kallisthenésre vonatkozó érveket figyelmen kívül hagyta.
- 42 Így nem értek egyet Strobellel (2008, 23), aki szerint semmi sem következik abból, hogy egymás mellett sorolódnak fel.
- 43 Schür 2001; Yakubovich 2009, 86–92.

Bibliográfia

- Adiego, Ignacio J. 2007. *The Carian Language*. HdO 86. Leiden–Boston.
- Alparslan, Metin 2002. „Artukka. Das Land Assuwa und seine Lokalisation”: *Anadolu Araştırmaları* 16, 28–34.
- Bryce, Trevor 1974. „The Lukka Problem – and a Possible Solution”: *JNES* 33, 395–404.
- Bryce, Trevor 2003. „History”: Melchert 2003c, 27–127.
- Bryce, Trevor 2006. *The Trojans and their Neighbours*. London – New York.
- Bryce, Trevor 2009. *The Routledge Handbook of the Peoples and Places in the Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*. London – New York.
- Carruba, Onofrio 1964. „Ahhijawa e altri nomi di popoli e di paesi dell'Anatolia occidentale”: *Athenaeum* 42, 269–298.
- Carruba, Onofrio 2000. „Der Name der Karer”: *Athenaeum* 88, 49–57.
- Cornelius, Friedrich 1973. *Geschichte der Hethiter. Mit besonderer Berücksichtigung der geographischen Verhältnisse und der Rechtsgeschichte*. Darmstadt.
- Forlanini, Massimo 1992. *Kleinasien. Das Hethitische Reich im 14.–13. Jahrhundert v. Chr.* TAVO B III 6. Wiesbaden.
- Forrer, Emil 1926. *Forschungen I.1. Die Arzaova-Länder*. Berlin.
- Fuscagni, Francesco 2011. CTH 716.1. *hethiter.net*, http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_besrit/intro.php?xst=CTH%20716.1&prgr=&lg=IT&ed=F.%20Fuscagni. Hozzáférés: 2012. február 24.
- Gander, Max 2010. *Die geographischen Beziehungen der Lukka-Länder*. THeth 27. Heidelberg.
- Garstang, John 1943. „Hittite Military Roads in Asia Minor. A Study in Imperial Strategy with a Map”: *AJA* 47, 35–62.
- Garstang, John – Gurney, Oliver R. 1959. *The Geography of the Hittite Empire*. London.
- Goetze, Albrecht 1957². *Kleinasien*. München.
- Hawkins, J. David 1998. „Tarkasnawa King of Mira. 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel”: *AnSt* 48, 1–31.
- Heinhold-Krahmer 1976–1980. Susanne, „Karkiša”: *RIA* 5, 446–447.
- Heinhold-Krahmer, Susanne 1977. *Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*. THeth 8. Heidelberg.
- Herda, Alexander 2009. „Karkiša-Karien und die sogenannte Ionische Migration”: Frank Rumscheid (szerk.), *Die Karer und die Anderen. Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13. bis 15. Oktober 2005*. Bonn, 27–108.
- Huxley, G. L. 1960. *Achaean and Hittites*. Belfast.
- Kaletsch, H. 1999. „Kares, Karia”: *DNP* 6, cols. 271–277.
- Klinger, Jörg 2007. *Die Hethiter*, München.
- Košak, Silvin 1981. „Western Neighbours of the Hittites”: *Eretz-Israel* 15, 12*–16*.
- Macqueen, J. G. 1968. „Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium B.C.”: *AnSt* 18, 169–185.
- Marek, Christian 2010. *Geschichte Kleinasien in der Antike*. München.
- Melchert, H. Craig 2003a. „Introduction”: H. Craig Melchert (szerk.), *The Luwians*. HdO 68. Leiden–Boston, 1–7.
- Melchert, H. Craig 2003b. „Prehistory”: H. Craig Melchert (szerk.), *The Luwians*. HdO 68. Leiden–Boston, 8–26.
- Mellaart, James 1981. „The Political Geography of Western Anatolia during the Late Bronze Age – Who Lived Where?”: H. Hirsch – H. Hunger (szerk.), *Vorträge gehalten auf der 28. Rencontre Assyriologique Internationale in Wien, 6.–10. Juli 1981*. AfO Beiheft 19. Wien, 372–376.
- Pantazis, Vangelis D. 2009. „Wilusa: Reconsidering the Evidence”: *Klio* 91, 291–310.
- Poetto, Massimo 1998. „Traces of Geography in Hieroglyphic Luwian Documents of the Late Empire and Early Post-Empire Period (BOĞAZKÖY-SÜDBURG and KIZILDAĞ IV): the Case of Masa”: Aygül Süel (szerk.), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri. Çorum, 16–22 Eylül 1996*. Ankara, 469–479.
- Popko, Maciej 2008. *Völker und Sprachen Altanatoliens*. Wiesbaden.
- RGTC 6 = del Monte, Giuseppe F. – Tischler, Johann 1978. *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*. Répertoire géographique des textes cunéiformes 6. Wiesbaden és del Monte, Giuseppe F. 1992. *Supplement. Répertoire géographique des textes cunéiformes 6/2*. Wiesbaden.
- Schmitt, Rüdiger 1976–1980. „Karer”: *RIA* 5, 423–425.
- Schürr, Diether 2001. „Karische Parallelen zu zwei Arzawa-Namen”: *Kadmos* 41, 163–177.
- Simon Zsolt 2004. „Trója, azaz Wiluša. Az *Íliász* történeti hátteréről”: *Ókor* 2004/3, 22–31.
- Simon Zsolt 2006a. „Milyen nyelven beszéltek Trója VI. városában, azaz Wilušában?”: Gárgyán Gabriella – Sinkovics Balázs (szerk.), *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, 155–179.
- Simon Zsolt 2006b. „H. C. Melchert (ed.), *The Luwians*”: *Acta Antiqua* 46, 313–322.
- Simon Zsolt 2009. „Nomádok voltak-e a lukkik?»: *Ókor* 2009/2, 15–20.
- Simon Zsolt 2011a. „The Identification of Qode. Reconsidering the Evidence”: Jana Mynářová (szerk.), *Egypt and the Near East – the Crossroads. Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age. Prague, September 1–3., 2010*. Prága, 249–269.
- Simon Zsolt 2011b. „Trója egy hettita forrásban: Az Alaksandusz szerződés”: Németh György (szerk.), *Görög-római szövegyűjtemény. A görög és római történelem forrásai*. Budapest, 21–31.
- Simon Zsolt s. a. „Against the Identification of Karkiša with Carians”: Nicholas Stampolidis – Çiğdem Maner – Konstantinos Kopanias (szerk.), *Proceedings of the Conference „Nostoi – Indigenous Culture, Migration & Integration in the Aegean Islands & Western Anatolia during the Late Bronze & Early Iron Age”*. Istanbul.
- Sommer, Ferdinand 1932. *Die Ahhijavā-Urkunden*. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Abteilung N.F. 6. München.
- Starke, Frank 1997. „Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasien im 2. Jahrtausend”: *StTroica* 7, 447–487.
- Starke, Frank 2002. „Das Hethitische Reich und seine Nachbarn im 15.–14. Jh. V. Chr. (Karte)”: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Bonn–Stuttgart, 304–305.
- Steiner, Gerd 2007. „The Case of Wiluša and Ahhiyawa”: *BiOr* 64, cols. 590–611.
- Strobel, Karl 2008. „Neues zur Geographie und Geschichte des alten Anatolien. Eine Einführung mit einem Beitrag zur hethitischen Geographie des westlichen Anatolien”: Karl Strobel (szerk.), *New Perspectives on the Historical Geography and Topography of Anatolia in the II and I Millennium B.C.* Eothen 16. Firenze, 9–61.
- Ünal, Ahmet 2002. *Hititler devrinde Anadolu I.*, İstanbul.
- Yakubovich, Ilya 2009. *Sociolinguistics of the Luwian Language*. Leiden–Boston.

Stipich Béla (1977) az ELTE BTK történelem, német és assziriológia szakán végzett, jelenleg a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Ókortörténet Programjának hallgatója.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
„Így szól a felség...” *Helyi archívumok Anatóliában a Hettita Birodalom idejéből* (2006/3–4).

Zulabi – nagyhatalom a késő bronzkori Szíriában?

Stipich Béla

1

Puduhepa királynő, III. Hattušili hettita nagykirály felesége II. Ramszesz fáraóhoz írt egyik levelében (KUB 21.38, CTH 176)¹ az alábbi, első olvasatra eléggé érdekesnek tűnő sorokat írta (Rs. 12–13):

A-NA ṛŠEŠṛ-[IA] ku-ṛinṛ DUMU.SAL ne-pi₂-ša-aš KI-aš-[ša] /pi₂-ih-hi na-an-kan₂ ku-e-da-ni ha-an-da-mi *A-NA* DUMU.SAL KUR URUKa-ra-^dDU-ni-ia-[aš KUR] URUZu-la-pi₂ KUR URUA-aš-šur ha-an-ṛda-miṛ

Testvéremnek, az égnek és földnek amelyik lányát adom, kihez hasonlítsam?² Babilón országának lányához, Zulapi ország lányához, Assur ország lányához hasonlítsam?

A hosszú levél (több mint 90 sor maradt meg többé-kevésbé épen) a hettita és az egyiptomi udvar közötti ún. „házassági levelezés” (*Heiratskorrespondenz*) részét képezi – feltehetőleg egy válaszlevél tervezetéről van szó, amelyet jóváhagyás után lefordítottak akkád nyelvre (amely a korabeli diplomácia *lingua franca*-ja volt), és átadták a diplomáciai küldöncnek, aki kézbesítette azt.³

Az idézett levél sok szempontból érdekes, ennek megfelelően a szakirodalomban is sokat foglalkoztak vele.⁴ Számunkra leginkább azoknak a nagyhatalmaknak a felsorolása fontos, amelyeket a hettita királynő egyenrangúnak tekintett: Karduniaš/Babilón, Aššur és érdekes módon Zulapi/Zulabi – egy olyan ország, amelyet általában nem sorolunk a késő bronzkori Elő-Ázsia nagyhatalmai közé. Mivel azonban Zulabi több hettita szövegben is felbukkan, továbbá más forrásokban is megjelenik, felvetődik a kérdés: ki kell egészítenünk a késő bronzkori Elő-Ázsia geopolitikai térképét egy új, eddig ismeretlen nagyhatalommal? Jelen rövid írás ennek a kérdésnek a megválaszolására tesz kísérletet.

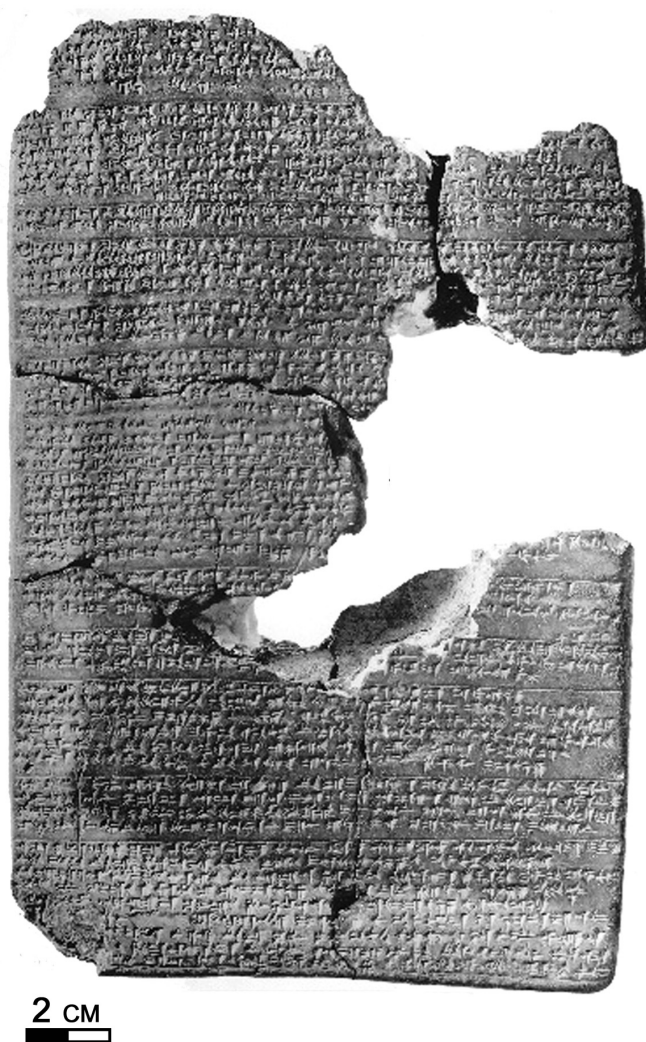
2

Elsőként azokat a forrásokat soroljuk elő és elemezzük, amelyekben Zulabi (a fent már említett válaszlevéltől eltekintve) megjelenik.

a) *Levelek Hattušából, a hettita fővárosból*

KUB 21.35 (CTH 209.4) egy apró levéltöredék (?), ahol a 8. sorban, sajnos mindenmű kontextus nélkül, ez olvasható: ṛLUGALṛ KUR URUZu-la-ṛpaṛ⁵. A töredék sajnos olyan kicsi, hogy egyéb értékelhető információ nem nyerhető ki belőle.

KUB 21.36 (CTH 209.4) egy hettita nyelvű, szintén házassággal kapcsolatos kérdéseket feszegető levél töredéke. A 9. sorban, a KUB 21.38-hoz hasonlóan, szintén Zulapi országból való lányt emleget, ráadásul ugyanazzal az igével (*handai-*): [DU-MU].ṛSALṛ LUGAL KUR URUZu-la-pi₂ ha-an-da-a-mi. Sajnos a szöveggörnyezet itt sem világos, így ismételtelen nem jutunk újabb adatokhoz.

1. kép. Puduhepa hettita királynő II. Ramszesz fáraóhoz írt hettita nyelvű levele (http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=176 nyomán)

KUB 21.39 (CTH 98) egy hettita nyelvű levéltöredék, amely feltehetőleg diplomáciai kérdéseket tárgyal, hiszen a 9. sor említi Amurru uralkodóját, Bentešinát, a 10. sor „Egyiptom királyának ügyé”-t (INIM LUGAL KUR Mi-iš-ri-wa [...]), a 12. sor Niyát. A 8. sorban olvassuk: ...LUGAL KUR Zu-la-ṛaṛ-[...].

A kutatók többsége ebben a szöveghelyben ismét Zulabi királyának említését véli felfedezni – ez azonban távolról sem biztos, hiszen hiányzik az országot jelölő determinatívum, illetőleg az ortográfia is eltér a korábban megismerttől, nem is beszélve a hiányzó jelekről a szó végén. Ezen okok miatt ezt a szöveghelyet kiemelt óvatossággal kell kezelni.

KUB 3.37 + KBo 1.17 (CTH 159) és KUB 3.56 (CTH 208) akkád nyelvű levéltöredékek, amelyeket szintén a hettita fővárosban találtak. KUB 3.37 + KBo 1.17 ugyancsak házassági ügyekkel foglalkozik, hiszen hozományt említenek benne;⁶ a 11. sorban sokan ismét a zulabi hercegnő említését vélik felfedezni: [ša] ṛDUMUṛ.MUNUS ša LUGAL KUR ṛZuṛ-[...]. Mivel a folytatás kitört, ildomos lenne ezt a szö-

veghelyet egyelőre törölni Zulabi említései közül – legalábbis addig, amíg nem sikerül az összekapcsolás újabb töredékekkel.

KUB 3.56 egy akkád nyelvű levél töredéke, amelyet egy hettita nagykirály egy szíriai fejedelemhez (talán a fent már említett Bentešinához?) intézett. Zulapa királyát két (?) helyen említik: Vs. 2. (LUGAL URUZu-ṛlaṛ-[paṛ]) és Vs. 5. (LUGAL URUZu-la-pa) – Vs. 2. kiegészítése Vs. 5. alapján valószínűsíthető. A levélben diplomáciai ügyekről van szó: Egyiptomot és Egyiptom királyát több helyen említik (Rs. 5., 6., Vs. 4., 10.), aranyat és ezüstöt emlegetnek (Vs. 4.), és Vs. 9. LÚKUR ša DUTUŠI „Felségem/Napom ellenségé”-re utal, aki talán Egyiptomban, vagy legalábbis a címzett felségterületén tartózkodik (Vs. 10–11). Ennek alapján egyes kutatók felvetették annak lehetőségét, hogy a szöveg a Hettita Birodalomból többszörösen száműzött Urhi-Tešubra utal.⁸

A hattusaí levelek alapján eddig elért eredményeket táblázatos formában összefoglalva:

Szöveghely	Nyelv	Említés
KUB 21.35 (CTH 209.4) Vs. 8.	hettita	ṛLUGALṛ KUR URUZu-la-ṛpaṛ
KUB 21.36 (CTH 209.4) Vs. 9.	hettita	LUGAL KUR URUZu-la-pi ₂
KUB 21.38 (CTH 176) Vs. 13.	hettita	KUR] URUZu-la-pi ₂
KUB 21.39 (CTH 98) Vs. 8.	hettita	LUGAL KUR Zu-la-ṛaṛ-[...]
KUB 3.37 + KBo 1.17 (CTH 159) Vs. 11.	akkád	LUGAL KUR ṛZuṛ-[...]
KUB 3.56 (CTH 208) Rs. 2. Rs. 5.	akkád	LUGAL URUZu-ṛlaṛ-[paṛ] LUGAL URUZu-la-pa

A táblázatból egyértelműen kiderül, hogy a szöveghelyek sok esetben hiányosak vagy annyira töredékesek, hogy a Zulabival történő azonosítás kérdésessé válik. Ezt tetézi, hogy (ugyan-ezen okokból) a szöveggörnyezet is hiányos, ezért nem szolgáltat további támpontokat.⁹

Egyértelműségről csak KUB 21.36 és KUB 21.38 esetében beszélhetünk – ez a két szöveg tematikailag annyira összekapcsolódik, hogy gyakorlatilag egy említésként kezelhetjük őket. Hettita nyelvű szövegtervezetekről van szó – a hangsúly a *tervezet* szón van; ahogyan már utaltunk rá, a hettita nyelvű szövegek mindössze előzetes verziók vagy tervezetek,¹⁰ nem ismerjük viszont a jóváhagyott és valóban el is küldött, minden valószínűség szerint akkád nyelvű változatokat.¹¹ Ez a körülmény (sajnos ismeretlen mértékben) csökkenti a felsorolt szövegek történeti forrásértékét – ha pedig ráadásul olyannyira töredékesek, mint a KUB 21.25 vagy a KUB 21.39, különösen óvatosan kell velük bánni.

Szintén egyértelmű szöveghely (ugyan eltérő végződéssel)¹² KUB 3.56 Vs. 5. – a diplomáciai ügyek adnak némi támpontot Zulabi szerepét illetően, de sajnos itt sem tudunk meg túl sokat. Az azonban eléggé bizonyos, hogy olyan nagyhatalmi státuszt, amit KUB 21.36 és KUB 21.38 alapján sejteni lehetne, a többi szöveg alapján nem rekonstruálhatunk.

b) III. Thotmesz helynévlistája, Karnak, Amon-templom, 7. pylon, északkeleti oldal

III. Thotmesz 8. hadjáratáról¹³ (33. uralkodási év) készült helynév-listájában,¹⁴ Tunipot követően egy nagyobb kihagyás következik, majd a 130. pozícióban¹⁵ a következő bejegyzés szerepel: *š-la-b* (az idegen országokat jelölő determinatívummal). A *š-la-b* helynevet általában Zulabival azonosítják a kutatók, noha a mai településekkel való megfeleltetésben eltérő álláspontokat képviselnek.¹⁶ Két pozícióval később, a 132-es számú helynév *n-j-j* (szintén az idegen országokat jelölő determinatívummal) – feltehetőleg Niya.¹⁷

Anélkül hogy Niya azonosítását kétségbe vonnánk, nyomtalanul fel kell hívni a figyelmet azokra a bizonytalanságokra, amelyek a *š-la-b* helynév azonosításával kapcsolatban felmerülnek.¹⁸ Sajnos nincs arra mód, hogy részletesen taglaljuk a helynevek (és személynevek) kölcsönös visszaadásának problematikáját az ókori Elő-Ázsia egyes nyelvei és írásrendszerei között; *š-la-b* esetében megállapíthatjuk, hogy legalábbis nem kizárt az azonosítás Zulabival.¹⁹

c) RS 34.165 – egy (asszír?) király levele (Ugarit?) királyának diplomáciai és katonai ügyekről

Az Ugaritból előkerült levél számos érdekes részlettel gazdagítja ismereteinket a Hettita Birodalom és a felemelkedő Asszír-Ázsia kapcsolatairól, a nihriai csatáról és talán Urḫi-Tešub szerepéről.²⁰ Terjedelmi okokból nem tudunk részletesebben foglalkozni a levél kapcsán felmerülő kérdésekkel²¹ – ki kell térnünk azonban Zulabi említésére a levélben: Vs. 44. ugyanis egy király (Zulabi királyának?) holttestére (*PAG-RU ŠA LU-GAL Zu-la-[...]*) céloz. Sajnos újfent töredékes szöveggel és hiányos szövegkörnyezettel állunk szemben.²² Bányai feltételezi, hogy IV. Tudhaliya ünnepélyes temetést kívánt volna rendezni az elhunyt király számára²³ – ez illik azon koncepciójába, hogy Zulabi királya azonos Urḫi-Tešubbal. Később megjegyzi, hogy Urḫi-Tešubot a nihriai csata előestéjén meggyilkolták, és az asszír szövetséges Urḫi-Tešub ünnepélyes gyászceremoniájával a hettita uralkodó a támadó asszírokat próbálta volna megengyhíteni.²⁴ Bányai feltételezései igen fantáziadúsak, sajnos azonban bizonyítani nemigen lehet őket; azon megjegyzése, miszerint „minden kijelentés, amely Urḫi-Tešubról, illetve Zulabi királyáról az Egyiptommal való levelezésben megtalálható, szabadon behelyettesíthető egymással”,²⁵ aligha tekinthető bizonyító erejűnek.

3

Eddigi vizsgálódásaink összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy azon szöveghelyek közül, amelyek Zulabit (állítólagosan) említik, alig néhány tekinthető megbízhatónak. A Hettita Birodalom diplomáciai levelezéséből csak KUB 3.56 (CTH 208) Vs. 5 fogadható el hitelt érdemlőnek, de Zulabira vonatkozó történeti és/vagy földrajzi adatot nem nyerünk a szöveghelyből. Sajnos ugyanez mondható el az ugariti levélről is. Az egyiptomi lista, amennyiben valóban Zulabi említésével állunk szemben, legfeljebb a körülbelüli elhelyezkedés tekintetében ad támpontot.

Az eddigi sokszorosán negatív eredmények ellenére más forrásokat is be kell vonni a vizsgálatokba, hogy pontosabb képet kapjunk. Szerencsére forrásokban viszonylag gazdag korszakban vagyunk, tehát könnyedén találunk más forráscsoportokat, amelyek esetleg adatokkal szolgálhatnak Zulabival kapcsolatban. A következőkben ezeket a forráscsoportokat tekintjük át röviden.

a) Hettita államszerződések

A hettita Újbirodalom²⁶ és szíriai szövetségeseik, valamint vazallusaik között létrejött szerződések történeti bevezetőjében gyakran olvashatunk a szerződő felek közti korábbi történeti eseményekről, említve más, környező hatalmi tényezőket is. Amennyiben Zulabi tényleg (nagy)hatalmi tényező volt ebben a térségben, elvárható lenne, hogy említse a szerződések vonatkozó (főleg történeti) részeiben. A szóba jöhető szerződés-szövegek²⁷ áttanulmányozása azonban nem vezet eredményre, Zulabit sehol sem említik.

b) Šuppiluliuma „férfias tettei”

A Šuppiluliuma „férfias tettei” (CTH 40²⁸) néven ismert szöveg(csoport), a műfaj szabályainak megfelelően,²⁹ évről évre elősorolja a hettita nagykirály katonai teljesítményeit. A szöveg részletesen beszámol I. Šuppiluliuma anatóliai és észak-szíriai hadjáratairól, amelyek már (erőszakos) trónra lépése előtt megkezdődtek. Témánk szempontjából természetesen az észak-szíriai térségben folytatott katonai cselekmények bírnak jelentőséggel. A szöveg ugyan helyenként eléggé töredékes, ennek ellenére számos földrajzi név található benne,³⁰ amelyeket a nagykirály hadjáratai érintettek – Zulabi nincs köztük.

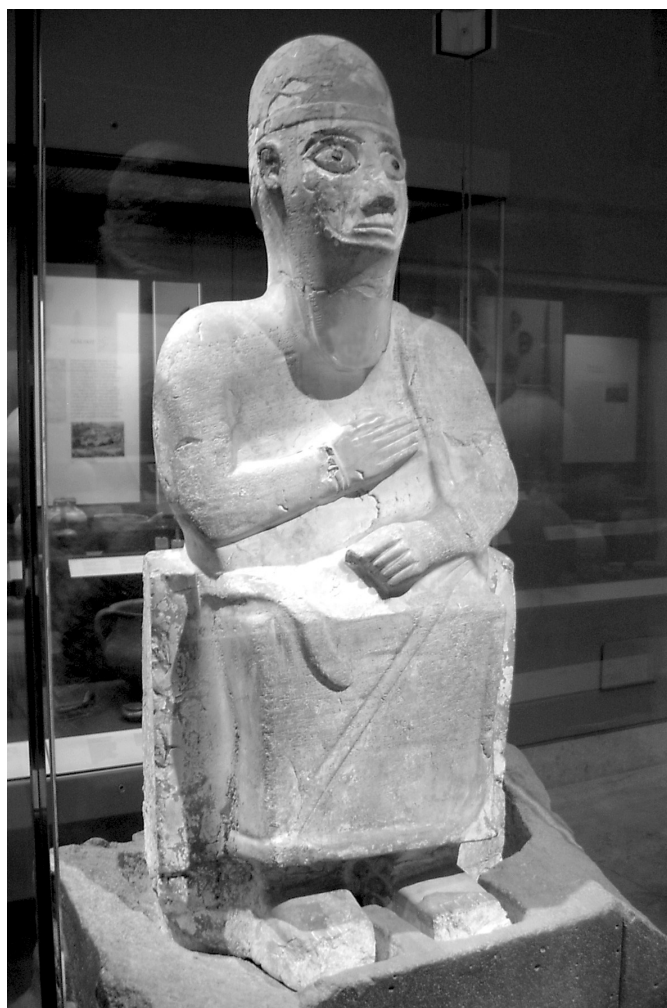
c) II. Ramszesz Qadeš-szövegei

II. Ramszesz fáraó szövegei, amelyek a híres qadeši csata körülményeit taglalják,³¹ felsorolják II. Muwattalli hettita nagykirály szövetségeseit, akik vele együtt vonultak a csatába. Ha Zulabi valóban a térség egyik hatalmi tényezője volt, királya felvonulhatott a hettiták oldalán a fáraó csapatai ellen – azonban II. Ramszesz Qadeš-szövegei mind az öt változatának felsorolásából hiányzik Zulabi.

d) A késő bronzkori archívumok diplomáciai szövegei

A kérdés felvetéséhez nagyban hozzájáruló hettita leveleket már részletesen tárgyaltunk – a fent ismertetett eredménnyel. Ehhez még gyorsan hozzátehetjük az Asszíriával folytatott levélváltás adatait: a kevés fennmaradt levél(tervezet) egyikében sem említik Zulabit. Más, a Hettita Birodalom területén előkerült archívumból³² csak kevés olyan szöveg bukkant elő, amely diplomáciai ügyekről szól – Zulabi említése nélkül.

Ha késő bronzkori diplomáciai ügyekről van szó, természetesen az Amarna-levelek³³ jönnek szóba elsőként, ha források

2. kép. Alalah uralkodójának, Idriminek a szobra, rajta a király akkád nyelvű életrajzával. Kr. e. 15. század (British Museum, a szerző felvétele)

után kutatunk. Az Amarna-levelek képezik a késői bronzkor legfontosabb diplomáciai szövegkorpuszát; a levelekben felvonnak és megszólalnak a legfontosabb regionális és nagyhatalmi tényezők – Zulabi azonban továbbra is hallgat. Az ún. „Amarna-levelezőpartnerek”³⁴ (*Amarna correspondents*) csekély mennyiségű szövegeiben szintén hiába keresgélünk.

A szíriai térségből több kisebb-nagyobb archívum maradt ránk a különböző városi központokból.³⁵ Kérdésfelvetésünk szempontjából az Alalahból, Emarból és Ugaritból előkerült szövegeket érdemes tüzetesebben átvizsgálunk – mindhárom város komoly hatalmi tényező volt a térségében, és mindhárom helyről jelentős mennyiségű ékírásos agyagtábla került elő, amelyek nagyszámú földrajzi nevet tartalmaznak. Ha ezek között rábukkannánk Zulabi említésére, azt az eddigi eredmények fényében kisebbfajta szenzációnak számítana.

Sajnos ezúttal sincs szerencsénk. Sem az alalahi szövegekben (az Idrimi-szobron található önéletrajzi feliratot is beleértve),³⁶ sem az ugariti archívumokból előkerült táblákon,³⁷ sem pedig az emari szöveges leletekben³⁸ nem találkoztunk Zulabi említésével. Sietve hozzátesszük: jelentős számú alalahi és emari szöveg még kiadatlan,³⁹ ám az eddig közzétett több száz tábla is elegendő alapot szolgáltat a következtetésekhez.

Külön figyelmet érdemel az a 67 ékírásos agyagtábla, amelyet német, olasz és szíriai régészek egy csoportja talált 2002-ben Qatna ásatásai során. „Idanda archívumának”⁴⁰ felfedezése régészeti szenzációként körbejárta a világot, és szakmai körökben is igen nagy várakozás övezi a szövegeket mind filológiai,⁴¹ mind pedig történeti szempontból.⁴² Qatna abban a térségben fekszik, amelyben Zulabi is elhelyezkedhetett, ezért kézenfekvő feltételezés, hogy a qatnai szövegek egy közel eső királyságot (nagyhatalmat?) feltétlenül említenek. Ugyan a qatnai szövegek publikálása még várat magára,⁴³ a kiadatlan szövegek földrajzi szempontú kiértékelése⁴⁴ újabb csalódást hoz: Zulabit a qatnai táblák sem ismerik.

4

Szinte lesújtó az a sok negatív eredmény, amit az eddigi vizsgálódások során kaptunk – már-már az a benyomás alakulhat ki bennünk, hogy egy Zulabi nevű királyság (nem is beszélve nagyhatalomról) nem is létezett, a forráshelyzet szűkös és homályos, Zulabi említései vagy értékelhető kontextus nélkül állnak, vagy pedig tervezetekben, amelyeknek nem ismerjük a végleges változatát. Mégsem zárhatjuk ki kategorikusan, hogy forrásaink egy valóban létező királyságot emlegetnek – lehetséges, hogy Zulabi egy szerencsétlen véletlen áldozata: a szövegek olyan rossz állapotban maradtak fent, hogy nem kapunk belőlük világos képet jelentőségéről és földrajzi elhelyezkedéséről. A következőkben néhány gondolat erejéig szeretném felvázolni a kiutat ebből a látszólagos zsákutcából.

a) Zulabi – a Nuhašše-országok egyike?

A III. Thotmes helynév-listájából adódó, megközelítőleg lokalizáció alapján feltételezhetjük, hogy Zulabi (legalábbis időlegesen) a Nuhašše-országok egyike lehetett.

Már régebb óta ismeretes, hogy Nuhašše (legalábbis időlegesen) több országból álló államszövetséget/koalíciót alkotott – ezt több forrás egyhangzóan állítja, vagy legalábbis utal rá. Ugariti szövegek Nuhašše-ország királyairól (LUGAL.MEŠ KUR NU-ĦAŠ vagy LUGAL.MEŠ KUR NU-ĦA-AŠ-ŠI⁴⁵) beszélnek, hasonlóképpen néhány Amarna-levél, amelyek nem csak Nuhašše-királyokról (EA 160, 24, 161, 36, 169, 17), hanem Nuhašše-országokról (EA 55, 21) számolnak be. II. Ramses egyenesen a „Nuhašše-országok összességéről” beszél, amikor a hettita király szövetségeseit sorolja fel a qadeši csata leírásánál.⁴⁶ Hettita adatok is alátámasztják ezt a képet.⁴⁷

Sajnos nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy milyen politikai és földrajzi entitást jelölt a „Nuhašše-országok összessége”, illetve a „Nuhašše-országok” kifejezés⁴⁸ – az viszont valószínűnek tűnik, hogy a koalíció összetétele az aktuális politikai és/vagy katonai helyzettől függően gyakorta változott.⁴⁹ Még Bányainak is be kell látnia, hogy „...alapvetően nem marad hely Egyiptom és Ħatti között, ahol a 13. században egy ilyen birodalom [Zulabi] létrejöhett volna.”⁵⁰ Semmi sem szól az ellen a feltételezés ellen, hogy Zulabi, amelynek akár önálló királyi dinasztiája is lehetett, amelyik hercegnőt küldhetett a fáraó háremébe, a Nuhašše-koalíció része volt – konkrét bizonyíték azonban nincs.

b) Zulabi – az észak-szíriai Zalpa emléke?

További lehetőség, hogy Zulabi a késői bronzkor (és főleg a hettiták) kollektív történelmi emlékezetében egy hajdan volt nagy hatalom, az/egyik észak-szíriai Zalpa emléke tükröződik vissza (enyhén módosult formában), amely a bronzkor korábbi időszakában regionális nagy hatalomként jelentős befolyásra és tekintélyre tett szert (akármelyik Zalpáról is legyen szó).

Jelen rövid írás nem térhet ki arra az igen összetett problémakörre, amely Zalpa várossal/városokkal kapcsolatosan a kutatást jó pár évtizede foglalkoztatja.⁵¹ A mi kérdésfelvetésünk szempontjából annyi a lényeges, hogy Észak-Szíriában több város is létezett ilyen (vagy hasonló) néven,⁵² mind befolyásos központjai az adott térségnek. A korábbi nézetekkel (jelen sorok szerzőjét is beleértve) ellentétben feltételezzük, hogy három észak-szíriai városról is szó lehet, igen hasonló (és ezért egymástól elég nehezen elkülöníthető) névalakkal – nem is beszélve az anatóliai, Hattušától északra fekvő Zalpáról.⁵³ Az észak-szíriai városok közül Zalpah a Balih folyónál, Tell Bi'a/Tuttul környékén,⁵⁴ Zalwar az Amanus-hegységben (talán

Tilmen Höyük?),⁵⁵ az óasszír kereskedelmi telepnek (*kārum*) otthont adó Zalpa pedig az Euphratés mentén helyezkedett el.⁵⁶

Már az eblai szövegekben (Kr. e. 24. század) is említenek egy *sal-ba*^{ki} vagy *sal-ba-u*²^{ki} nevű várost,⁵⁷ amelynek ugyan nem volt túl nagy politikai jelentősége, annál inkább gazdasági.⁵⁸ A későbbi időszakban több várost tudunk azonosítani, amelyek politikai hatalomra is szert tettek térségükben. A Hettita Birodalom korai időszakából ismerünk Zalpa/Zalwar/Zalbar nevű városokat, amelyek kapcsolatba kerültek a hettitákkal: Anum-Hirwe, I. Šamši-Adad egyik kortársának „birodalmához” tartozott Uršu és Haššum szíriai városok mellett Zalwar is,⁵⁹ később pedig I. Hattušili (évkönyveinek tanúsága szerint)⁶⁰ elfoglalta Zalpát/Zalpah-t, és valamivel később harcolt Zalwar ellen is.⁶¹

Az észak-szíriai térségben volt tehát nem is egy dicsőséges és jelentős város, amelyik még a hettita Újbirodalom időszákáig is megmaradhatott az emlékezetben. Ez már csak azért is elképzelhető, mert III. Hattušili korában, nyilvánvalóan legitímációs okokból, sokszor fordultak a múlt felé.⁶² III. Hattušili apológiájában például hivatkozik I. Hattušilire, ráadásul a régi királyi címmel (Kuššar királya).⁶³

Ha valóban (valamelyik) Zalpa kollektív emlékezetben való továbbélésével is állunk szemben – köszönhetően III. Hattušili tudatosan archaizáló törekvéseinek vagy sem – bizonyítani ezt az elképzelést sem tudjuk.

5

3. kép. Észak-Szíria a késői bronzkorban

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a jelenlegi forráshelyzet mellett Zulabi földrajzi elhelyezkedéséről és politikai jelentőségéről nem tudunk teljességgel megalapozott és támadhatatlan megállapításokat tenni. A konkrét említések túlságosan töredékesek és/vagy kontextus nélkül állnak, továbbá azokban a forráscsoportokban, amelyekben Zulabinak nagy valószínűséggel meg kellene jelennie, sajnos egyáltalán nem bukkann fel, így további támpontokat hiába keresünk.

Ennek alapján nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy a késői bronzkorban nem létezett egy olyan, Zulabi nevű nagy hatalom, amely Asszíriával, Babilóniával vagy a Hettita Birodalommal egyenrangú lett volna.⁶⁴ Ha egyáltalán létezett egy ilyen város/ország, akkor legfeljebb lokális vagy regionális jelentőségű hatalmi tényező lehetett, földrajzi elhelyezkedését tekintve pedig valahol a Nuhasše-országok környékén kell keresnünk.

A fent elmondottak viszont azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy új források felbukkanásával megállapításaink felülvizsgálatra, adott esetben akár módosításra szorulnak majd.

Jegyzetek

E tanulmány összeállításakor sokat gondoltam azokra a beszélgetésekre, amelyeket Dr. Gaál Ernő professzor úrral nem tudtam lefolytatni (többek között) ebben a témában. Írásomat az ő emlékének ajánlom.

- 1 Legújabb kiadása: Hoffner 2009 (Nr. 98).
- 2 A *handai* ige jelentéseihez, különös tekintettel a történeti szövegekre, lásd HW Bd. III. Lieferung 13. 165.
- 3 Helck 1963, 94 sk.; Hoffner 2009, 21.
- 4 Lásd a hettita szövegek online adatbázisának a vonatkozó bejegyzését: S. Košak, Konkordanz der hethitischen Texte. www.hethport.uni-wuerzburg.de. http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=176. Hozzáférés: 2012. február 24.
- 5 Az utolsó jel, noha töredékesen maradt meg, egyértelműen PA.
- 6 Edel 1994, 140 skk. kiegészítése.
- 7 Hagenbuchner 1989, II, 381.
- 8 Lásd Singer 2006, 33.
- 9 Bányai 2010 sok ponton túl messze megy, amikor a problematikus szöveghelyek és kontextus ellenére analógiákat állít fel és helytelenül kapcsol össze bizonyos szövegeket.
- 10 A Hettita Birodalomban alkalmazott „információmenedzsment”-módszerek részletes bemutatását lásd van den Hout 2005.
- 11 A Qantir/Pi-Ramesse ásatásai során előkerült apró ékirásos, akkád nyelvű táblatöredék (lásd Pusch–Jakob 2003) ellenére aligha remélhetünk nagyobb számú ékirásostábla-leletet Egyiptomnak ebből a térségéből.
- 12 Az eltérő végződések talán magyarázhatóak az ún. i-mutációval – ehhez a jelenséghez lásd Rieken 1994; Hoffner–Melchert 2008, 86. Yakubovich 2009, 334 skk. Köszönöm Simon Zsoltnak, hogy felhívta figyelmemet erre a jelenségre.
- 13 Ehhez lásd Redford 2003, 220 skk.
- 14 Helck 1971, 140.
- 15 Sethe 1927 (1961R) kiadásában.
- 16 Helck 1971, 140; átveszi RGTC VI. 517. Vö. Astour 1963, 223; Klengel 1970, 77.
- 17 Astour 1963, 223; Helck 1971, 140.
- 18 Vö. általánosságban Redford 2003, 44 skk.
- 19 Patri 2009, 95, 111; lásd még Simon 2011, 254, 4. jegyzet.
- 20 Bányai 2010, 8 skk.
- 21 A bőséges szakirodalomból lásd pl. Singer 1985; Harrak 1987, 140 skk.; Dietrich 2003; Bányai 2011 sajnos nem volt elérhető számomra a kézirat lezárásáig.
- 22 Schwemer (in TUAT NF Band 2 [2006] 256) nem is tartja érdemesnek a levél ezen töredékes részeit (Vs. 38-tól) lefordítani.
- 23 Bányai 2010, 7.
- 24 Bányai 2010, 11.
- 25 Bányai 2010, 4.
- 26 A Hettita Birodalom korszakaihoz lásd Simon 2010, 67.
- 27 Weidner 1923; Korošec 1931; Beckman 1996 (részleteket közöl TUAT NF Band 2 [2005] 95 skk.); lásd még a szerződések online adatbázisát: Staatsverträge der Hethiter. www.hethport.uni-wuerzburg.de. http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_svh/textindex.php?g=svh&x=x. Hozzáférés: 2012. február 24.
- 28 Első kiadása: Güterbock 1956, legújabb kiadása: Del Monte 2009. Lásd még Hoffner in CoS I. 185 skk.
- 29 Ehhez lásd Roszkowska–Mutschler 2002; Gilan 2005.
- 30 Lásd Güterbock 1956, 124 skk. összeállítását.
- 31 Von der Way 1984; Davies 1997, 55 skk. Vö. még Helck 1971, 195 sk. összeállítását.
- 32 Ezek felsorolását lásd Weeden 2011, 118.
- 33 Könnyen fellelhető és kezelhető kiadásuk: Moran 1992.
- 34 Belmonte Marín 2001, xiv–xv. Vö. még Edzard 1985, 249 skk.
- 35 Lásd Pedersén 1998, 2.1 és 2.2 fejezet összeállítását.
- 36 Az alalahi táblák legfontosabb kiadása: Wiseman 1953. Az Idrimi-felirathoz lásd Smith 1949; Dietrich–Loretz 1981; Mayer 1995. Az Alalah-kutatás korábbi eredményeinek kivonatos bibliográfiája az új Alalah-projekt honlapján: Selected Bibliography. www.alalakh.org. <http://www.alalakh.org/bibliography.asp>. Hozzáférés: 2012. február 24.
- 37 Az ugariti szövegek földrajzi szempontú értékelése: van Soldt 1994.
- 38 Lásd Adamthwaite 2001.
- 39 Belmonte Marín 2011, xi, xxiii.
- 40 Richter 2003, 167.
- 41 Richter 2005, 112 skk.
- 42 Richter 2002, 608 skk.
- 43 Lásd <http://web.uni-frankfurt.de/fb09/vorderasarch/richter.htm>. Hozzáférés: 2012. február 24.
- 44 Richter 2007.
- 45 Belmonte–Marín 2001, 213.
- 46 Von der Way 1984, 295 kiadása alapján. Talán ezért nem említi külön Zulabit?
- 47 A szöveghelyek összegyűjtése: del Monte–Tischler 1978, 291–292, lásd különösen KBo 4.4 Rs. I. 45 (II. Muršili évkönyvei).
- 48 Devecchi–Miller 2011, 140.
- 49 Vö. Astour 1969.
- 50 Bányai 2010, 5.
- 51 Rövid összefoglalás, főleg az óasszír kutatások szemszögéből: Barjamovic 2011, 107 skk. A hettitológiai vonatkozásokhoz vö. Miller 2001.
- 52 Lásd az RGTC-kötetekben felsorolt szöveghelyeket. Ehhez vö. Barjamovic 2011, 113, irodalommal.
- 53 Ezt a várost/országot jelen vizsgálódásainkból nyugodt szívvel kihagyhatjuk. A hettita Zalpa-hagyományhoz lásd Holland–Zorman 2007 és (apróbb fenntartásokkal) Gilan 2007.
- 54 Röllig 1978. Lásd még Zalpah említéseit a tuttuli szövegekben: Krebernik 2001, 70, 154–155.
- 55 Miller 2001, 77.
- 56 Barjamovic 2011, 120.
- 57 Lásd RGTC 12/1 287 sk.
- 58 Davidović 1989, 9.
- 59 Lásd Guichard 1993, 46; vö. Miller 2001, 99 sk.
- 60 CTH 4; az akkád változat kiadása: Devecchi 2005, a hettita változat kiadása: de Martino 2003, 30 skk.
- 61 Lásd az Uršu ostromát elbeszélő akkád nyelvű szöveg (CTH 7.) Vs. 25 skk. Kiadása: Beckman 1995. Vö. Barjamovic 2011, 115.
- 62 Lásd szerény kísérletemet: Stipich 2007.
- 63 CTH 81. §1. (genealógia). Lásd Otten 1981, 5.
- 64 A nagyhatalmak közé sorolható még Mittani is; vö. pl. Jakob 2006.

Rövidítések

CoS	Hallo, W. (szerk.), <i>The Context of Scripture</i> . Leiden, Brill, 1997–	KBo	Keilschrifttexte aus Boghazköy
CTH	Catalogue des textes hittites http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/	KUB	Keilschrifturkunden aus Boghazköy
HW	Friedrich, J. – Kammenhuber, A., <i>Hethitisches Wörterbuch</i> . Zweite, völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte	RGTC	Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes
		RS	Ras Shamra (Ugarit)
		TUAT NF	Janowski, B. – Wilhelm, G. (szerk.), <i>Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. Neue Folge</i> . Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2004–

Bibliográfia

- Adamthwaite, M. R. 2001. *Late Hittite Emar. The Chronology, Synchronisms, and Socio-Political Aspects of a Late Bronze Age Fortress Town*. Louvain.
- Astour, M. C. 1963. „Place-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syria List of Thutmose III.: A Study in Historical Topography”: *Journal of Near Eastern Studies* 22, 220–241.
- Astour, M. C. 1969. „The Partition of the Confederacy of Mukiš-Nuḫašše-Nii by Šuppiluliuma. A Study in Political Geography of the Amarna Age”: *Orientalia* 38, 381–414.
- Barjamovic, G. 2011. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Copenhagen.
- Bányai, M. 2010. „Ist Urḫi-Tešup König von Zulapa?”: *Anatolica* 36, 1–16.
- Bányai, M. 2011. „Die Nihriya-Schlacht. Vorher und danach”: *Anatolica* 37, 207–237.
- Beckman, G. 1995. „The Siege of Uršu Text (CTH 7) and Old Hittite Historiography”: *Journal of Cuneiform Studies* 47, 23–34.
- Beckman, G. 1996. *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta.
- Belmonte Marín, J. A. 2001. *Die Orts- und Gewässernamen der Texte aus Syrien im 2. Jt. v. Chr.* RGTC XII/2. Wiesbaden.
- Davidović, V. 1989. „Trade Routes between Northern Syria and Central Anatolia in the Middle of the III Millennium B.C.”: *Acta Sumerologica* 11, 1–26.
- Davies, B.G. 1997. *Egyptian Historical Inscriptions of the Nineteenth Dynasty*. Jousered.
- Del Monte, G. 2009. *L'opera storiografica di Mursili II re di Hattusa. Volume I: Le gesta di Suppiluliuma*. Pisa.
- Del Monte, G. – Tischler, J. 1978. *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*. RGTC VI/1. Wiesbaden.
- Devecchi, E. 2005. *Gli Annali Hattušili I nella versione accadica*. Pavia.
- Devecchi, E. – Miller, J. L. 2011. „Egyptian Synchronisms and their Consequences for Ancient Near Eastern Chronology”: J. Minářová (szerk.), *Egypt and the Near East – the Crossroads. Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age, Prague, September 1–3, 2010*. Prague, 139–176.
- Dietrich, M. 2003. „Salmanassar I. von Assyrien, Ibirānu (VI.) von Ugarit und Tudhaliya IV. von Hatti. RS 34.165 und die Schlacht von Nihriya zwischen den Hethitern und Assyrern”: *Ugarit-Forschungen* 35, 103–139.
- Dietrich, M. – Loretz, O. 1981. „Die Inschrift der Statue des Königs Idrimi von Alalah”: *Ugarit-Forschungen* 13, 201–269.
- Edel, E. 2001. *Die ägyptisch-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi in babylonischer Sprache*. Opladen.
- Edzard, D. O. 1985. „Amarna und die Archive seiner Korrespondenten zwischen Ugarit und Gaza”: *Biblical Archaeology Today. Proceedings of the International Congress on Biblical Archaeology Jerusalem, 1984*. Jerusalem, 248–259.
- Gilan, A. 2005. „Die hethitischen ‘Mannestaten’ und ihre Adressanten”: Y. Hazlirlayan – A. Süel (szerk.), *Acts of the Vth International Congress of Hittitology Çorum, September 02–08, 2002*. Ankara, 359–369.
- Gilan, A. 2007. „How Many Princes Can the Land Bear? – Some Thoughts on the Zalpa Text (CTH 3)”: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 49, 305–318.
- Guichard, M. 1993. „La conquête de Haššum par le roi de Zarwar”: *N.A.B.U.* 1993/2, 46–47.
- Güterbock, H. G. 1956. „The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II.”: *Journal of Cuneiform Studies* 10, 41–68, 75–98, 107–130.
- Hagenbuchner, A. 1989. *Die Korrespondenz der Hethiter I–II*. Heidelberg.
- Harrak, A. 1987. *Assyria and Hanigalbat. A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B. C.* Hildesheim.
- Helck, W. 1963. „Urhi-Tešub in Ägypten”: *Journal of Cuneiform Studies* 17, 87–97.
- Helck, W. 1971². *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* Wiesbaden.
- Hoffner, H. A. Jr. 2009. *Letters from the Hittite Kingdom*. Atlanta.
- Hoffner, H. A. Jr. – Melchert, H. C. 2008. *A Grammar of the Hittite Language*. Winona Lake.
- Holland, G. B. – Zorman, M. 2007. *The Tale of Zalpa. Myth, Morality, and Coherence in a Hittite Narrative*. Pavia.
- van den Hout, Th. 2005. „On the Nature of the Tablet Collections of Hattuša”: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 47, 277–289.
- Jakob, S. 2006. „Pharao and his Brothers”: *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 6, 12–30.
- Klengel, H. 1970. *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v.u.Z. Band III*. Berlin.
- Korošec, V. 1931. *Hethitische Staatsverträge. Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung*. Leipzig.
- Krebernik, M. 2001. *Tall Bi'a / Tuttul – II. Die altorientalischen Schriftfunde*. Saarbrücken.
- de Martino, S. 2003. *Annali e Res Gestae antico ittiti*. Pavia.
- Mayer, W. 1995. „Die historische Einordnung der ‚Autobiographie‘ des Idrimi von Alalah”: *Ugarit-Forschungen* 27, 333–350.
- Miller, J. 2001. „Anum-Ḫirbi and His Kingdom”: *Altorientalische Forschungen* 28, 65–101.
- Moran, W. L. 1992. *The Amarna Letters*. Baltimore.
- Otten, H. 1981. *Die Apologie Hattusilis III. Das Bild der Überlieferung*. Wiesbaden.
- Patri, S. 2009. „La perception des consonnes hittites des langues étrangères au XIIIe siècle”: *Zeitschrift für Assyriologie* 99, 87–126.
- Pedersén, O. 1998. *Archives and Libraries of the Ancient Near East 1500–300 B.C.* Bethesda.
- Pusch, E. B. – Jakob, S. 2003. „Der Zipfel des diplomatischen Archivs Ramses' II.”: *Ägypten und Levante* 13, 143–153.
- Redford, D. B. 2003. *The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III*. Leiden.

- Richter, Th. 2002. „Der „Einjährige Feldzug“ Šuppiluliumas I. von Hatti in Syrien nach Textfunden des Jahres 2002 in Mišrife/Qatna”: *Ugarit-Forschungen* 34, 603–618.
- Richter, Th. 2003. „Das „Archiv des Idanda“. Bericht über die Inschriftenfunde der Grabungskampagne 2002 in Mišrife/Qatna”: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 135, 167–188.
- Richter, Th. 2005. „Qatna in the Late Bronze Age. Preliminary Remarks”: *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians* 15, 109–126.
- Richter, Th. 2007. „Topographical Names in Late Bronze Age Texts Unearthed in Mišrife/Qatna”: D. Morandi Bonacossi (szerk.), *Urban and Natural Landscapes of an Ancient Syrian Capital. Settlement and Environment at Tell Mishrifeh/Qatna and in Central-Western Syria*. Udine, 305–310.
- Rieken, E. 1994. „Der Wechsel -a-/-i- in der Stammbildung des hethitischen Nomens”: *Historische Sprachforschung* 107, 42–53.
- Roszkowska-Mutschler, H. 2002. „Zu den Mannestaten der hethitischen Könige und ihrem Sitz im Leben”: P. Taracha (szerk.), *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*. Warsaw, 289–300.
- Röllig, W. 1978. „Zalpa”: S. Şahin – E. Schwertheim – J. Wagner (szerk.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*. Leiden, 763–770.
- Sethe, K. 1927. (1961^R). *Urkunden der 18. Dynastie. Historisch-biographische Urkunden*. 3. Band, Heft 11. Berlin.
- Simon Zs. 2010. „A hettita királylista”: *Ókor* 2010/1, 66–69.
- Simon Zs. 2011. „The Identification of Qode. Reconsidering the Evidence”: J. Mynářová (szerk.), *Egypt and the Near East – the Crossroads. Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age, Prague, September 1–3, 2010*. Prague, 249–269.
- Singer, I. 1985. „The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire”: *Zeitschrift für Assyriologie* 75, 100–123.
- Singer, I. 2006. „The Urḫi-Teššub affair in the Hittite-Egyptian Correspondence”: Th. P. J. van den Hout – C. H. van Zoest (szerk.), *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV. Proceedings of a Symposium Held in Honour of J. de Roos, 12–13 December 2003, Leiden*. Leiden, 27–38.
- Smith, S. 1949. *The Statue of Idri-mi*. London.
- van Soldt, W. H. 1993. „The Topography and the Geographical Horizon of the City-State of Ugarit”: G. J. Brooke – A. W. H. Curtis – J. F. Healey (szerk.), *Ugarit and the Bible. Proceedings of the International Symposium on Ugarit and the Bible Manchester, September 1992*. Münster, 363–382.
- Stipich B. 2007. „Legitimációs stratégiák a Hettita Birodalomban III. Hattušili és IV. Tudhaliya uralkodása (Kr. e. 1267–1209) idején”: Rab Virág – Dévényi Anna – Sarlós István (szerk.), *A 4. Országos Grastyán Konferencia előadásai*. Pécs, 183–197.
- von der Way, Th. 1984. *Die Textüberlieferung Ramses' II. zur Qadeš-Schlacht. Analyse und Struktur*. Hildesheim.
- Weeden, M. 2011. „Hittite Scribal Schools Outside of Hattusa?": *Alt-orientalische Forschungen* 38, 116–134.
- Weidner, E. F. 1923. *Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi I–II*. Leipzig.
- Wiseman, D. J. 1953. *The Alalakh Tablets*. London.
- Yakubovich, I. 2009. *Sociolinguistics of the Luvian Language*. Leiden.

Csabai Zoltán (1978) a PTE Ókortörténeti Tanszékének oktatója. Kutatási területe az Újbabilóni és az Óperzsa Birodalom korának története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Babilónia gazdaságtörténete a kölcsönszerződések tükrében, Kr. e. 1. évezred (2006/3–4).

Babilón utcái

Csabai Zoltán

Mezopotámia ókori történelmére a ma emberének elsősorban a városok nyújtanak rálátást. A kutatás természetszerűen szinte kizárólag a lakott településekre, jelentős városokra koncentrál. A 2011 szeptemberében tartott *Ókori Történeti Földrajz* konferencia előadásainak többsége is városok, távolsági utak, egyéb tájelemek helyét vizsgálták, míg a most következő írás a városon belüli földrajzi térrel, az utcákkal foglalkozik. Az ókori Mezopotámiáról származó ismereteink is leginkább a városokra összpontosulnak – királyi székhelyekre, tartományokra, vazallus királyokra, kereskedelmi központokra, a birodalmi, városi elit életére, a kultúrára –, és ez napjaink kutatásai irányait is gyakran meghatározza.¹ A rendelkezésre álló hatalmas adatmennyiség eddig is lehetőséget biztosított a legfontosabb politika- és kultúrtörténeti kutatások mellett egyes városok topográfiai jellemzőinek rekonstruálására is. A városok topográfiájában a legfontosabb eredményeket a régészeti feltárások biztosítják, a szövegszintű ismereteink pedig csak kiegészítésként szolgálhatnak abban az esetben, amikor a régészet már nem adhat újabb információkat. Ez utóbbit kísérli meg jelen tanulmány az utcanévek esetében pár új gondolatot felvetve.

Az alábbiakban az írásos források kapnak majd kitüntetett figyelmet. Forrásaink három szövegcsoporthoz adódnak össze: a szépirodalmi, a topográfiai-irodalmi és a hétköznapok gazdasági tevékenységéből származó szövegekből. Természeténél fogva az első, irodalmi szövegcsoporthoz inkább csak anekdotikus jellegű, számunkra fontosabbak lesznek a topográfiai-irodalmi szövegek és a kutatásban kevésbé figyelembe vett gazdasági források.

Babilón sajátosságai

Az itt bemutatott ismeretek között Babilón város topográfiája kiemelt szerepet kap, amit több tényező is különösen indokoltá tesz. Egyrészt a rendelkezésre álló információk szerteágazó voltának köszönhetően lehetőségünk van arra, hogy ebben a tanulmányban csak az utcákkal, az utcák neveivel foglalkozzunk. Ezek a források is három fő pillérré támaszkodnak: kultikus-irodalmi forrásokra, királyfeliratokra és gazdasági iratokra. Babilón városszerkezetéről beszélve ugyanakkor szembeötlő néhány sajátosság. Napjainkban már kétségbe vonják, hogy a mezopotámiai városok struktúrája sajátos fejlődést mutat, és inkább elfogadottnak számít a nézet, miszerint nem lehet biztos tipológiai mintákat meghatározni.² Mégis, több dél-mezopotámiai városnak hasonló alaprajza van: a kultikus és palotai központot koncentrikus vagy ovális formában fogja közre a város és agglomerációja. Kitérő példa erre Uruk városa (1. kép). Észak-Mezopotámia fővárosként is szolgáló városainak ezzel szemben sajátossága, hogy a város kultikus és királyi központja – a fellegvár – a város szélén (gyakran egy külön dombon) helyezkedik el. Klasszikus példa erre Kár-Tukulti-Ninurta és Kalhu városa (2. kép), két királyi rezidencia a Kr. e. 12. és 9–8. századból.

Házvásárlás I. Dareiosz korából, Babilón, Kr. e. 520/519

5 nád és 10 ujj (= kb. 62 m²), épített ház és (egy nád)kunyhó, **Babilón Suanna kerületében,**

1 GAR 2 könyök 4 ujj (= kb. 8,08 m), a felső oldal: Nyugaton, Táb-szilli-Marduk (...) háza mellett

1 GAR 2 könyök 4 ujj (= kb. 8,08 m), az alsó oldalon: Keleten, a **kijárat** (rendelkező) **keskeny utca** mellett

1 GAR 1 könyök 6 ujj (= kb. 7,62 m), a felső oldal: Északon, Táb-szilli-Marduk (...) átjárója (szó szerint: **kijárata**) mellett

1 GAR 1 könyök 6 ujj (= kb. 7,62 m), az alsó oldal: Délen, Assur-eriba háza és Lú-baltat (...) telke, hozománya mellett helyezkedik el (...)

Baker 2003, no. 80, 1–5. sorok

Történelmének évszázadai során Babilón városa valószínűleg mindkét típust megjeleníthette, amennyiben helyes George feltételezése Babilón óbabilóni korabeli, nagyjából ovális városalaprázáról a belső város – később épített, téglalap alakú (1. 3. kép) – városfalai között, amelynek nagyjából a középpontjában az Eszagila, Marduk isten szentélykörzete állhatott.³ Ez pedig azt jelenti, hogy Babilón később – a Kr. e. 2. évezred végén és az Kr. e. 1. évezredben⁴ – kialakult szerkezeti képe az átépítések ellenére tartalmazott olyan elemeket, amelyek a korábbi város-szerkezetre utaltak. Ilyen Babilón utcahálózata, amely nem a város északi részén lévő palotanegyed irányába halad, hanem – még ha kicsit szögletesen is – sugaras formában a szentélykörzethez vezet. Az alábbiakban azonban nem magával az utcahálózattal, hanem a forrásokból megismerhető utcanevekkel foglalkozunk.

Utcanevek a szépirodalomban: „Miért átkozol engem?”

Az utcák elnevezésére vonatkozó irodalmi forrás a Kr. e. 1. évezredből egy humoros, rövid anekdota a sumer nyelv elsajátításának fontosságáról és Nippur városához kapcsolódóan.⁵ A rövid történet szerint egy nippuri férfit, *Ninurta-páqidát*-ot (vagy *Ninurta-szagentarbi-zaemen-t*)⁶ megharapott egy kutya és emiatt a gyógyításáról híres Iszin városba utazott (1–5. sorok). Itt Gula istennő egyik orvosa gyógyította. *Ninurta-páqidát* az orvosnak azt ígérte, hogy a fizetségét majd Nippurban fogja odaadni. Ezután az orvosnak elmagyarázta, hogyan juthat el a házához, amikor Nippur városába ér. Ezen a ponton olvashatjuk az utcák elnevezéseit is (10–12. sorok), amelyek így szólnak: *Amikor eljössz városomba, Nippurba, és belépsz a Nagy Kapun, bal oldalról elhagysz egy utcát, a széles utat, elmész a Jobb (oldali) utca, Nuszku és Nin-imma utcája mellett balról...*⁷ – és utána folytatódik a történet.

Az utcák elnevezésében az az érdekes, hogy bár mindössze két utcáról van szó,⁸ elnevezésükben mégis négy – igaz, magukat az elnevezéseket tekintve tulajdonképpen csak három – különböző típust ismerhetünk fel: a meghatározás nélküli utcát, 1) a fizikai jellegzetessége alapján megnevezett utcát, 2) az egyedi névvel jelölt utcát, végül pedig 3) az istenekről elnevezett utcát (ezt esetleg egy utca ceremoniális nevéként is értelmezhetjük).⁹ Ennél többet azonban ez a szépirodalmi forrás ezen a ponton nem árul el nekünk. A négy típusból az utolsó az utca ceremoniális nevére utalhat, de hogy mi lehet egy utca ceremoniális neve, azt az ún. (irodalmi-)topográfiai források nevezik meg.

A babilóniai topográfiai szövegek és Babilón városstruktúrája

A „babilóniai topográfiai szövegek”¹⁰ egy ókori forrascsoport modern elnevezése: az ókori Babilóniában ezek a források kultikus céllal íródtak és az irodalmi hagyomány részét képezték. Ezért hívhatjuk az itt olvasható utcaneveket irodalmi-topográfiai, vagy ceremoniális jellegűeknek. Ezekből elsősorban dél-mezopotámiai városok ismerhetők meg: Babilón, Nippur, Kis, Uruk és Ur, de egyedüli észak-mezopotámiai városként Assur városáról szintén rendelkezésre áll egy topográfiai leírás. A legtöbb forrás Babilón város leírását tartalmazza, és részletességével is a Babilónról szóló szövegkorpusz tűnik ki. A Babilón városára vonatkozó szövegnek maguk a babilóniak a szöveg első sora alapján a *TIN.TIR*^(ki) = *Bābilu* (Babilón) nevet adták.¹¹ A város topográfiai leírása valószínűleg a Kr. e. 2. évezred második felében

1. kép. Uruk városának alaprajza (Liverani 2006, 87 nyomán)

keletkezett,¹² talán I. Nabú-kudurri-uszur (Kr. e. 1125–1104) uralkodása idején.¹³ A szöveg alapvetően egy tudományos célzatú mű, mely Babilónt dicsőíti, mint a (Marduk-)kultusz központját. Az öt táblából¹⁴ álló szöveget az írnokképzés során másolták újból és újból. A szövegkorpusznak kettős célja volt: egyrészt Babilón városát helyezte a (dél-)mezopotámiai kultúra középpontjába, másrészt gyakorlati ismereteket közvetített a városról a leendő írnokoknak. A szöveg Babilón ötvenegy sumer nevével kezdődik (I. tábla), amelyek közül több korábban más, jelentős babilóniai város elnevezése volt. Ezek közül is kiemelkednek a 3–2. évezredben kultikus szempontból központi jelentőségű Nippur városának sumer nevei. Babilónnal való összekapcsolásuk Babilón központi szerepére utal az új teológiában és ideológiában.¹⁵ A város neveinek felsorolása után két külön részben a babilóni templomok neveit és jelzőit sorolja a szöveg, majd a templomokban és a város különböző pontjain található Marduk-kegyhelyeket nevezi meg (ez utóbbi már az ötödik táblán: V. 1–48. sorok). Szintén az ötödik táblán olvasható sorok foglalkoztatják oly sokszor a kutatókat Babilón topográfiájának rekonstruálásakor. Itt olvashatók a város kapuinak (V. 49–56), falainak (V. 57–58), csatornáinak (V. 59–61) és legfontosabb utcáinak (V. 62–81) ceremonális nevei. Ezután az előző öt táblán felsoroltak rövid összegzése következik (V. 82–88): *Összesen: a nagy Istenek 43 temploma¹⁶ Babilónban. Marduk 55 kegyhelye. 2 városfal,¹⁷ 3 csatorna, 8 városkapu és 24 utca Babilónban (TIN.TIR = Bābilu V. tábla 82–84. sorok).*

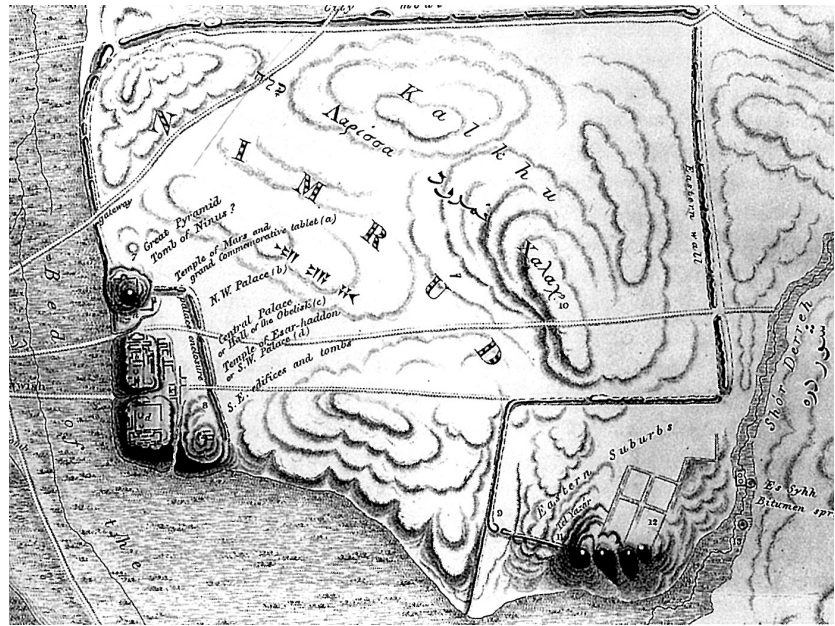
Ezek a topográfiai elnevezések ideológiai és teológiai szempontokat helyeznek előtérbe: a városfalak isteni védelemmel bírtak, a csatornák bőséget hoztak a városba, az utcák pedig az istenek felvonulását szolgálták. A szöveg végül Babilón tíz kerületének a megnevezésével zárul, melyek közül hat a keleti, négy a nyugati városrészben található (1. 5. kép):

- A Piac-kaputól a Nagy-kapuig (a kerület) neve Eridu,*
- A Piac-kaputól az Uras-kapuig (a kerület) neve Suamma,*
- A Nagy-kaputól az Istar-kapuig (a kerület) neve Ka-dingirra,¹⁸*
- Az Istar-kaputól a Bélet-Eanna templomig a csatorna partján (a kerület) neve Újváros,*
- A Bélet-Eanna templomtól a csatorna partján a Marduk-kapuig (a kerület) neve Kullab,*
- A Zababa-kaputól a „Az istenek tisztelik Mardukot” kegyhelyig (a kerület) neve TE.E^{ki}¹⁹ (vagy Kasīri),²⁰*
- (Ezek a Napkelte (= Kelet) partjának 6 város(kerületei).*
- Az Adad-kaputól az Akusūtum-kapuig (a kerület) neve nu-[...],*
- Az Akusūtum-kaputól az E-namtila-(templom)-ig, ahol az Eš-mah felépült, (a kerület) neve Kumar,*
- A Bélet-Ninua templom ivének középpontjától a folyó partjáig (a kerület) neve Báb-lugalirra (=Lugalirra-kapu),*
- A Samas-kaputól a folyóig (a kerület) neve Tuba.*

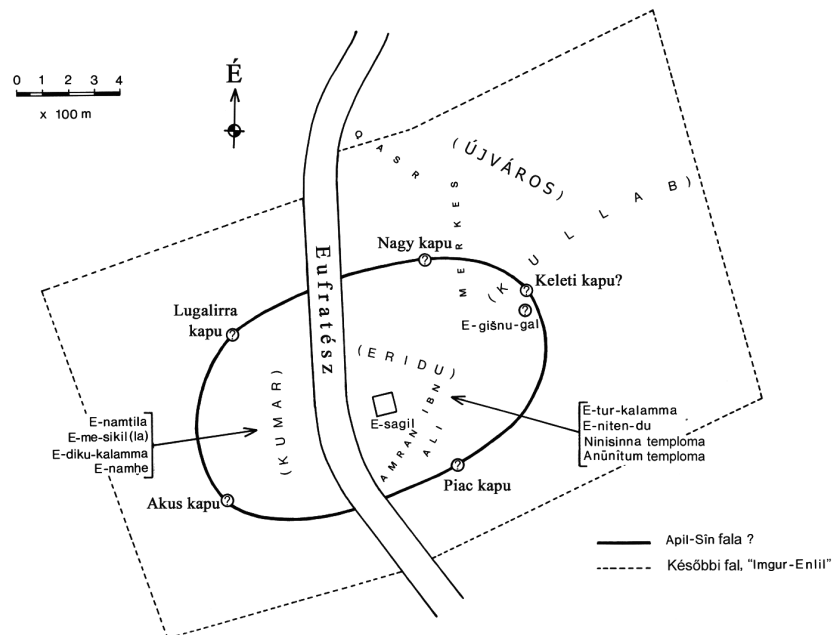
Házbérlet I. Dareiosz korából, Babilón, Kr. e. 518

A házat, mely Iddina-Nabú, Nabú-báni-zéri fiáé, a kovács leszármazottjáé, amely a kijárat nélküli utca, Nabú és Nanáya isten útja mellett van, évente 18 sékel ezüstért, melyben 1/8 az ötvözet, 5 évre Bél-étir-Nabúnak, Marduk-idri fiának házbérletbe kiadta (...)

VS 5, no. 64, 1–6. sorok

2. kép. Kalhu városának alaprajza Layard térképén (Oates–Oates 2001, 28 nyomán)

3. kép. Babilón városának feltételezett óbabilóni korabeli alakja (George, 1992, 20 nyomán)

Kölcsönszerződés ingatlanzáloggal

114 sékel ezüst, melyben egynyolcad az ötvözet, és nem lepecsételt, Nabú-balásszu-iqbi (...) Marduk-nászir-aplinak (...) adott.

Szimanu hónapban azt az ezüstöt, 114 sékelt, amelyben egy sékelben egynyolcad az ötvözet, tőkájében megad. A háza, amely a (sörös)korsó utcájában,

Nergal-zér-ibni fiainak háza mellett van, zálog (lesz)

mindaddig, amíg Nabú-balásszu-iqbi [az ezüstöt megkapja].

A háznak bérlete nincsen, az ezüstnek kamata nincsen (...)

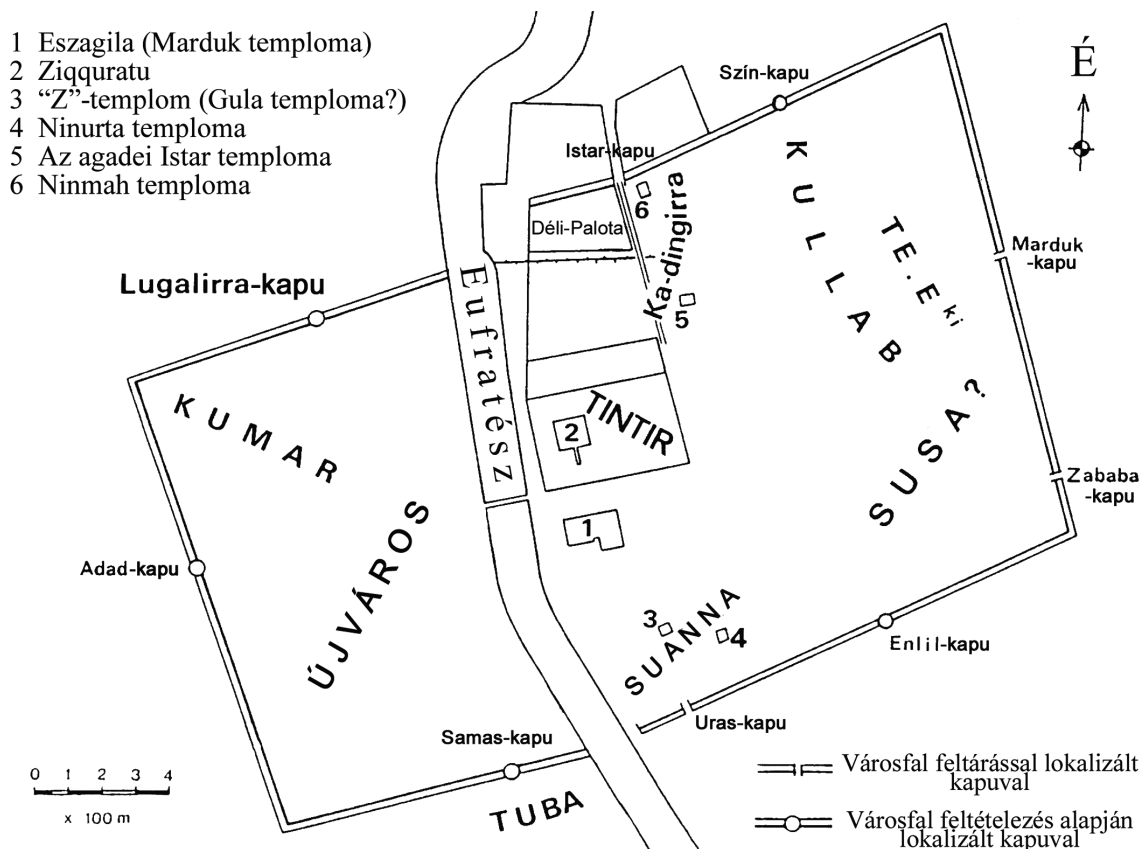
Dar. no. 464

(Ezek) a Napnyugta (= Nyugat) partjának 4 város(kerületei). 10 város(kerület), területeik bőségesek.²¹

TIN.TIR = Bābilu V. tábla 92–104. sorok

A TIN.TIR = Bābilu korai kiadásai után (akkor még jóval kevesebb ismert fragmentum segítségével) már egészen korán elkezdtek Babilón topográfiai rekonstrukcióját elvégezni,²² de a források legújabb kiadása nyomán ezeket felül kellett vizsgálni. A szöveg legújabb kiadója, Andrew George szenvedélyesen írt arról, hogy a régi topográfiát mielőbb a szemétkosárba kell hajítani.²³ Ez egyébként a magyar nyelven megjelent munkákra is teljes mértékben igaz. George rekonstrukciója immár több mint húsz éves, de magyar kiadásokban még mindig az 1931-es kiadás alapján készült térképek tűnnek fel (4. kép).²⁴ Éppen ezért különösen indokolt egy olyan új Babilón-térkép bemutatása, ami a jelenleg elismert interpretáció szerint készült (5. kép).²⁵ A babilóni topográfiai szövegeket kiadó Andrew George kutatásai alapján Babilón város kerületei új helyre kerültek, és Babilón kapuinak rekonstrukciója is más képet mutat. Látható, hogy nemcsak a kapuk elhelyezkedése változott (pl. az Enlil-kapu a keleti városrész délkeleti pozíciójából a nyugati városrész északi kapuja lett), hanem a kapuk feltételezett száma is kevesebb lett (kilenc helyett nyolc kapu). Míg Unger 1931-es rekonstrukciójában a Lugalirra-kapu ténylegesen kapuként lett ábrázolva, addig az új szövegkiadás nyomán ez már a nyugati városrész egyik kerülete.²⁶ A legfontosabb változás azonban mindenképpen a kerületek értelmezésében fedezhető fel: Suanna negyeden kívül nincs olyan kerület, amelynek területe megegyezne a korábbi elképzeléssel.

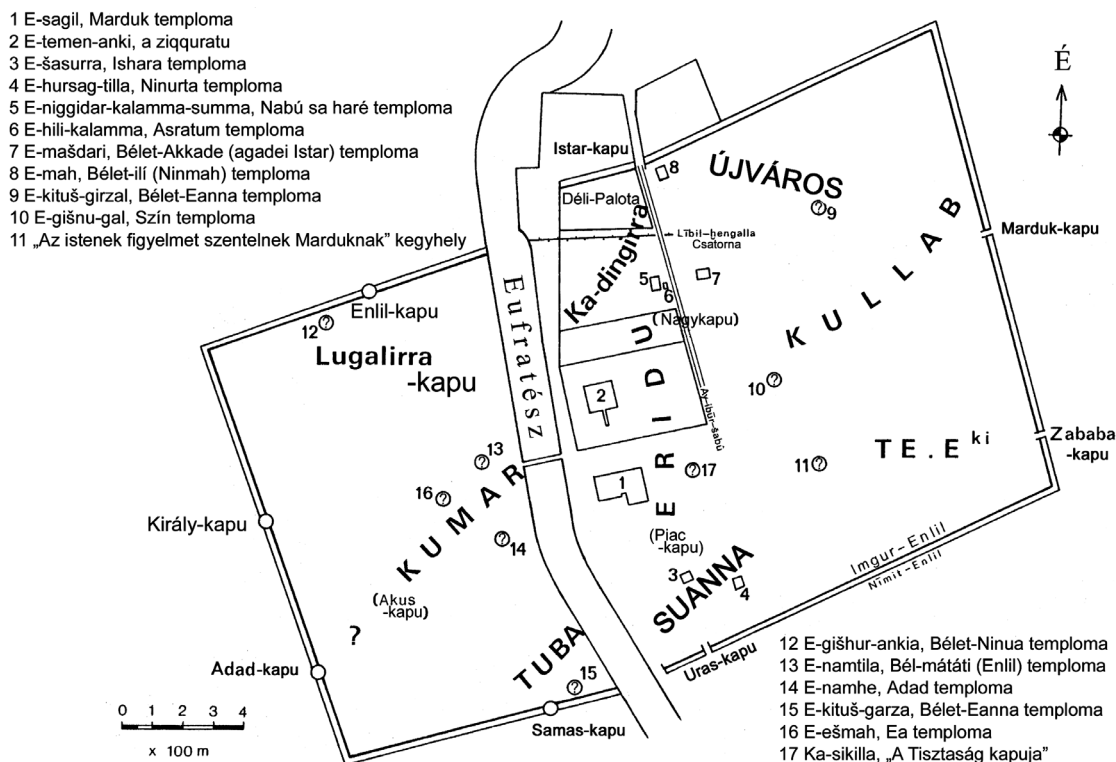
Mindkét, lent látható térképen Babilón utcái közül egyedül a híres felvonulási utat, az Ay-ibūr-šabû-t (jelentése: „az ellenség ne gyarapodjék”) rajzolták fel,

4. kép. Babilón alaprajza, legfontosabb templomai, kerületei és városkapui Unger 1931, xviii, Tafel 2 alapján rajzolva. Napjainkra már meghaladott alaprajz (George 1993b, 738 nyomán)

ahogyan az ún. Déli-Palota és az Eszagila keleti oldalán halad észak-déli irányba. Annak ellenére, hogy a feltárások során a neves felvonulási út mellett néhány – minden bizonnyal – jelentéktelen kis utca is felrajzolható volt Babilón régészeti térképére az ún. Merkesz területén,²⁷ ezek szövegszerű beazonosítása jelenleg nem várható, így a régészet és a filológia a város főutcáját leszámítva nem tud közös eredmény felmutatni, legalábbis ami Babilón utcáinak azonosítását illeti. Ezért a továbbiakban kizárólag az írott források által tükrözött képet vizsgáljuk. George forráskiadása szerint a *TIN.TIR* = *Bābilu* húsz utcát említ (V. 62–81). Már a szöveg legkorábbi elemzősekor megpróbálták ezeket az utcákat megjeleníteni Babilón topográfiai vázlatán. Abban mindegyik kutató egyetért, hogy *TIN.TIR* = *Bābilu*-ban megnevezett utcák Babilón városának legfontosabb, legjelentősebb utcáit jelölik, talán többször is egyfajta „sugárútként”, amelyek a város szívébe, Marduk központjához, az Eszagilához vezetnek. Ebben az – alább ismertetésre kerülő – utcák ceremoniális nevei nagy segítségünkre vannak, mivel több utca is a város kapuihoz kötődik. Amennyiben pedig elfogadottnak tekintjük a kapuk elhelyezkedését, akkor a kapukhoz köthető utcaneveket is felrajzolhatjuk Babilón térképére. A *TIN.TIR* = *Bābilu* topográfiai adataival foglalkozók közül Unger és Wiseman meg is próbálták ezeket az utcákat a maguk által készített térképeken ábrázolni.²⁸ Novák azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a szöveg a közép-babilóni korban íródott, és az akkori állapotot tükrözheti.²⁹ Ezzel szemben George úgy véli, hogy a

szövegben felsorolt utcák közül egyedül a felvonulási út lokalizációját lehet pontosan alátámasztani a régészeti és írásos forrásokkal.³⁰ Bár ezt szöveghűen nem írja le, vélhetően éppen ezért nem ábrázolja az utcákat egyik, általa szerkesztett térképen sem.³¹ Babilón utcaszerkezetéről végül is Wiseman térképe lett ismertebb a szélesebb közönség számára. Wiseman két helyen is foglalkozik Babilón utcáival. A *TIN.TIR* = *Bābilu* forrás bemutatása során közli az utcák ceremoniális neveit, és itt látható a térkép is,³² majd később tárgyalja az utcák neveit, viszonylag szűkszavúan.³³ A fentebb látható forrásrészletben olvasható, hogy az összegzés szerint (V. tábla 82–84) 24 utca volt Babilónban. Wiseman térképén pontosan ugyanennyit láthatunk berajzolva és megjelölve. A gond azonban az, hogy maga a *TIN.TIR* = *Bābilu* csak húsz utcát nevez meg, és bár a probléma a szöveg kiadója számára is egyértelmű,³⁴ különösebb magyarázatot nem fűzött hozzá. és így e kérdés nyitott marad az olvasó számára. Wiseman – Ungerrel és George-dzal szemben – 24 utcát nevez meg a forrást idézve, és ugyanennyit ábrázol térképén is (itt: 6. kép). Indoklást itt is hiába keresünk. Ez az értelmezés csak úgy lenne lehetséges, ha a forrásszöveg egy-egy sorát nem egy-egy utca leírásának vélnénk, hanem egyes esetekben – tehát tetszőleges választás alapján – a sorokban olvasható leírásokat két külön utcára vonatkoztatnánk. Ez a koncepció – a mű általános szerkezeti adottságai miatt – nem támogatható, és ezért George kiadását követjük. Mivel azonban az utcákat is tartalmazó térkép Wisemantól származik, szükségszerűen

5. kép. Babilón alaprajza, legfontosabb templomai, kerületei és városkapui (George 1992, 24 nyomán)

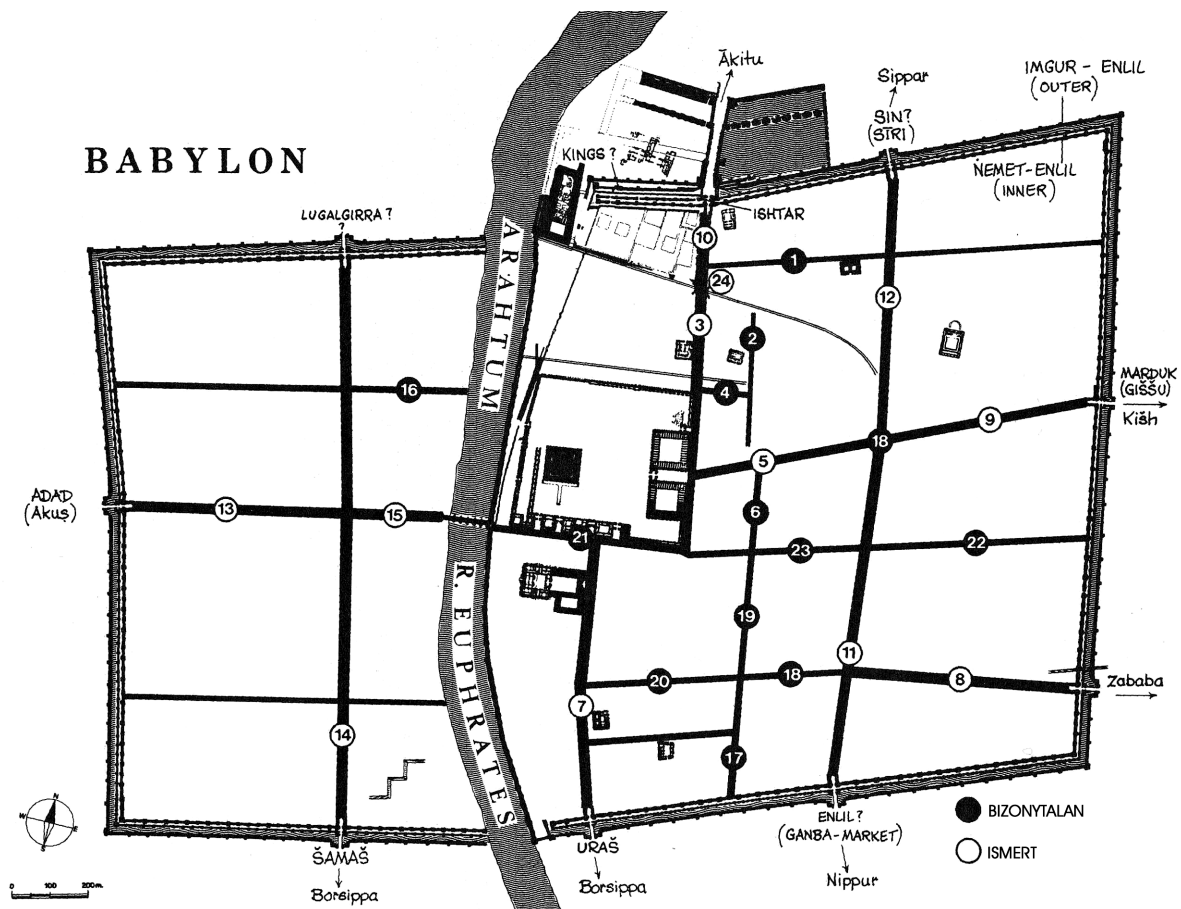
mutatkoznak majd bizonyos eltérések a forrás és az itt következő térkép egybevetésénél. Az alábbiakban Babilón utcáinak ceremoniális nevei következnek a *TIN.TIR = Bābilu* nyomán és térképen ábrázolva:

- 62) „Hallja, ki keresi őt” – a széles utca (térképen: 1?)
- 63) „Kumus-kadru utca” – a keskeny utca (térképen: 2?)³⁵
- 64) *Ay-ibūr-šabū* = „Az ellenség ne gyarapodjék” – Babilón utcája (térképen: 10, 24 és 3 együttesen)
- 65) „Árnyéka kellemes alváshoz”³⁶
- 66) „Mely isten hasonló Mardukhoz?” – Ne [...]
- 67) „Nabū, az emberek bírāja” – az Uras-kapu utcája (térképen: 7)
- 68) „Zababa, az ellenségének elpusztítója” – a Zababa-kapu utcája (térképen: 8)
- 69) „Marduk, országának pásztora” – a Marduk-kapu utcája (térképen: 9)
- 70) „Istar, seregének oltalmazója” – az Istar-kapu utcája (az *Ay-ibūr-šabū* része, a térképen: 10)
- 71) „Enlil, királyságának megerősítője” – az Enlil-kapu utcája (térképen: 14. utca északi fele?)
- 72) „Szín, uralma koronájának megerősítője” – a király kapujának utcája (térképen: 13)
- 73) „Adad, népének gondoskodója” – az Adad-kapu utcája (térképen: 13. utcától délre helyezkedő)

- 74) „Samas, csapatainak őrzője” – a Samas-kapu utcája (térképen: 14)
- 75) „Imádkozz, hogy meghallja!” (térképen: 15? vagy 16?)
- 76) „Damiq-ilisu utcája” (térképen: 17?)
- 77) „A négy utcája”³⁷ (térképen: 18?)
- 78) „A „Hetek” utcája”³⁸ (térképen: 19?)
- 79) „Az Ikrék utcája”³⁹ (térképen: 20?)
- 80) „Örvendeztessétek meg országát! Imádjátok ajándékát!”
- 81) „Meghallgatja, ki távol van” – Marduk utcája (az *Ay-ibūr-šabū* része, a térképen: 24)

TIN.TIR = Bābilu V. tábla 62–81. sorok

A fent olvasható ceremoniális utcanevek többsége nemcsak a *TIN.TIR = Bābilu* szövegben, hanem az Újbabilóni Birodalom további „hivatalos” forrásaiban – elsősorban királyfeliratokban – is megjelenik.⁴⁰ A *TIN.TIR = Bābilu* és a királyfeliratok anyaga azonban a király ideológiát, az irodalmi hagyományokat és főleg az új teológia legfontosabb mondanivalóját közvetíti felénk, nem feltétlenül a hétköznapi valóságot. Babilón városáról írt könyvében Unger a *TIN.TIR = Bābilu* nyomán húsz utcát sorol fel.⁴¹ Ezek után – minden különösebb jelzés nélkül – további tizenkét utcanevet ismertet, ezek a nevek azonban már nem a topográfiai szövegekből, hanem a gazdasági forrásokból származnak.

6. kép. Babilón alaprajza, városkapui és a topográfiai-irodalmi szövegekben megnevezett utcák Donald J. Wiseman rekonstrukciója szerint (Wiseman 1985, 46). A források új kiadása alapján vélhetően több helyen pontatlan

A gazdasági források

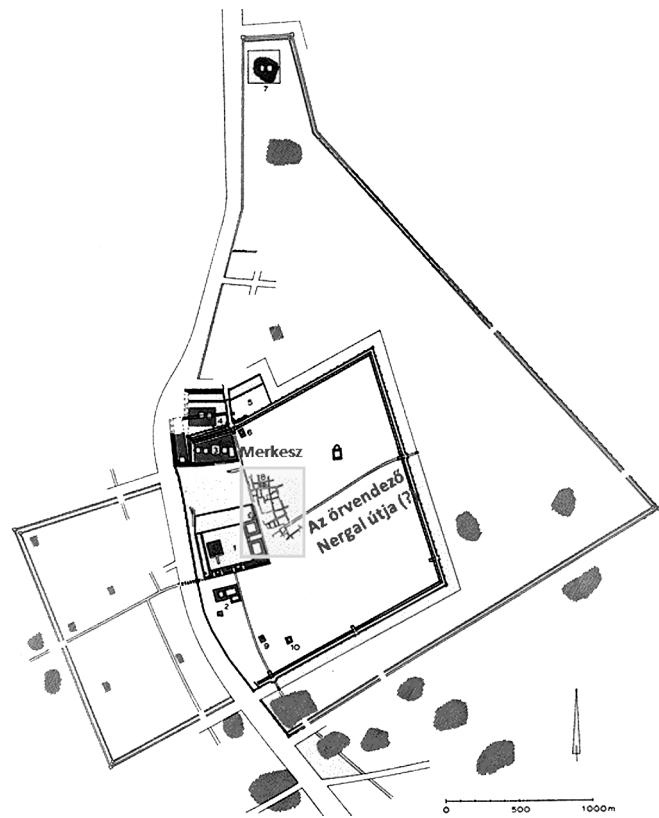
A babilóniai ékírásos forrásanyag jelentős részét teszik ki azok a források, amelyeket a gazdaság hétköznapi működése hívott életre. Mivel ezek források nem a királyi udvarból származnak, alkalmasnak tűnnek arra, hogy segítségükkel megismerjük az ókori Babilónia világát „alulnézetből”.⁴² Ezek a források egyszerű adásvételekről, árumozgásokról, kifizetésekről és hasonló ügyletekről tanúskodnak, mindeközben pedig számos topográfiai utalást is tartalmaznak. A gazdasági források topográfiai meghatározásai közül a leggyakoribbak a város kerületeinek és utcáinak a megnevezései, mivel a házak, földterületek és egyéb ingatlanok említése során azok pontos meghatározását is rögzítették. Olyan nyilvántartási rendszer nem állt rendelkezésre, mint manapság számunkra, ezért a városok kerületei, valamint az ingatlant határoló egységek (házak, utcák, kertek, csatornák) megnevezésével pontosították azok elhelyezkedését.⁴³ Tipikus, topográfiai információkat hordozó források az ingatlanok adásvételi (lásd Baker 2003, no. 80), bérleti szerződésai (pl. VS 5, no. 64),⁴⁴ az ingatlant tartalmazó hozományról készült iratok, az örökségi iratok, de bizonyos esetekben bírósági perekhez kapcsolódó dokumentumok is utalhatnak ingatlanokra. Mindezek mellett zálogszerződésekben megnevezett házaknál is találkozunk velük (pl. Dar. no. 464).

Az itt olvasható utcanevek jelentős többségükben azonban különböznek azoktól, amiket eddig megismertünk. Ezek a nevek általában egyszerűbbek, könnyen érthetőek, nem tartalmaznak irodalmi, mitológiai utalásokat. Az elnevezések nagy része az utcák fizikai megjelenésére és jellegére utal: az utca széles, vagy keskeny, van kijárata, vagy nincsen kijárata.⁴⁵

Babilón húszeremoniális, irodalmi utcaneve után Unger további tizenkét utcát ismertet, de mára ennél többet ismerünk. Mindez persze csak töredéke lehetett az egykori kifejezetten sűrű utcaserkezetnek. Ezt a Merkesz területén végzett ásatások eredményei is mutatják.⁴⁶ A feltárt terület sűrű utcahálózatról tanúskodik (7. kép), amit sokkal kevésbé jellemez az az ortogonális utcaserkezet, amelyet Wiseman sejtet térképén (6. kép), és közelebb áll ahhoz a feltételezéshez, hogy az utcák szabálytalan szerkezete a jellemző (kiindulópontként lásd Schmidt 1964-et).

Babilón utcái a gazdasági forrásokban

Az általam vizsgált gazdasági források között – az Unger által felsorolt 12-vel szemben – napjainkban már 33 különböző babilóni utcanev ismert a gazdasági forrásokból. Ezek között található olyan példák, amelyek ugyanarra az utcára vonatkozhatnak, csak megfogalmazásukban térnek el egymástól. Ez egyértelmű olyan esetekben, mint például *sūqu rapšu mūtaq ilāni u šarri*⁴⁷ (széles utca, az istenek és a király útja) és *sūqu rapšu mūtaq ili u šarri*⁴⁸ (széles utca, az isten és a király útja), ahol az írások bizonyára tévesztett, lefelejtve az „isten” szójel után a többes számot jelölő ékjelet. Egyes esetekben az utca különböző említéseiben ellentmondások figyelhetők meg. Ilyen a *sūqu mūtaq Nergal ša hadē* (utca, az örvendő Nergal útja), ami ebben a változatban, de az utca fizikai jellemzőivel együtt is előfordul: *sūqu rapšu mūtaq Nergal ša hadē* (széles utca, az örvendő Nergal útja), csakhogy ennek az ellenke-

7. kép. A Merkesz területe és „Az örvendő Nergal útja”-nak feltételezett iránya (Heinrich 1982, Abb. 382 nyomán)

zője is: *sūqu qatnu mūtaq Nergal ša hadē* (keskeny utca, az örvendő Nergal útja). Mivel Babilón egyik sugárútjáról van szó, valószínű, hogy a három kifejezés közül kettő ugyanarra vonatkozik – erről az utcáról, pontos elhelyezkedéséről még később bővebben is szót ejtünk. Látszólag ellentmondásos Nabú és Nanáya útja is, aminek szintén három írásmódja ismert eddig. Ezekből az egyik teljesen egyértelmű: *mūtaq Nabû u Nanāya*⁴⁹ (Nabú és Nanáya útja). Azonban a másik két forma látszólag ellentmondást hordoz magában, mivel az egyik szerint egy széles útról lenne szó (tehát Baker kategóriái⁵⁰ szerint az első csoportba tartozna: egy nagy közút, amin ceremoniális felvonulásokat is tarthattak): *sūqu rapšu mūtaq Nabû u Nanāya*⁵¹ (széles út, Nabú és Nanáya útja), egy másik változatban viszont zsákutcaként nevezi meg az írások: *sūqu lā ašû mūtaq Nabû u Nanāya* (kijárat nélküli utca, Nabú és Nanáya útja), ami Baker kategóriái⁵² alapján viszont – pusztán zsákutca volta miatt – a legalacsonyabb rendű utak közé kerülne. Nincs kétségem afelől, hogy az utca azonosításában egyetérthetünk Bakerrel, de ez a példa talán rámutat arra, hogy az utcák hierarchiája nem határozható meg egyértelműen csupán a nevek alapján. E kettősség feloldását talán abban láthatjuk, hogy bár Babilón egyik főutcájáról van szó, ami az Uras-kaputól halad Észak felé, és az Eszagila templomkörzete alatt futó utcába torkollik (a 6. képen a 7. számú utca). Feltételezések szerint ez az utca Nabú isten felvonulási útja lehetett,⁵³ és II. Nabú-kudurri-uszur királyfelirata szerint hasonlóképpen építették, mint az Istar-kaput vezető híres felvonulási utat.

Az eddig említett példák is mutatják, hogy az utcák elnevezésében kiemelkedő helyett kapnak az istenek. A fenti két pél-

da mellett Babilónban találkozhatunk Istarral: *sūqu qatnu mū-rad nār Ištar* (keskeny utca, Istar csatornájához [vezető] utca). Nanáyával együtt: *sūqu lā ašū mūtaq Ištar u Nanāya* (kijárat nélküli utca, Istar és Nanáya útja). Istar-Bábilivel: *sūqu rapšu mūtaq Ištar-Bābili* (széles utca, a babilóni Istar útja), továbbá Ishara utcája (*sūqu ša Išhara*), Uras utcája (*mūtaq Uraš*).

Az istenekkel kapcsolatos utcanevék mellett találunk olyan utcákat, melyeknek saját, egyedi nevük van. Ezek közül különösen izgalmas névvel bír az alábbi utca: *sūqu ša ħubūr(i)* (a söröskorsó utcája vagy a söröskorsót készítő utcája)⁵⁴ (Dar. no. 464). Hasonló egyedi névnek véljük a következőket: *sūqu mūtaq ili u nišī* (az isten és az emberek utcája), a *sūqu mūtaq nišī* (az emberek utcája). Irodalmi utalással is találkozunk: *sūqu qatnu mūtaq multēšir ħabli* (keskeny utca, »a gyengének támaszt nyújtó« útja). Nemcsak Babilónban, más városokban⁵⁵ is találkozunk a városfalakról vagy egyszerűen csak a falakról elnevezett utcával: *sūq dūri Imgur-Enlil* (az Imgur-Enlil városfal utcája), vagy csak egyszerűen *sūq dūri* (a városfal utcája).

Az utcanevék itt utolsóként tárgyalt kategóriáját azok a kifejezések alkotják, amelyek az utcák formai megjelenésére utalnak. Tulajdonképpen nem lehet eldönteni, hogy ezek valóban utcanevék voltak-e, vagy egyszerűen csak az ismeretlen utcákat – vagy amelyeknek nem volt neve – említik ilyen módon a forrásokban. Ilyen kifejezések (vagy nevek) a „széles utca” (*sūqu rapšu*), a „keskeny utca” (*sūqu qatnu*), a „kijáratral rendelkező utca” (*sūqu ašū*), a „kijáratral rendelkező keskeny utca” (*sūqu qatnu ašū*), a „kijárat nélküli utca” (*sūqu lā ašū*), a „kijárat nélküli keskeny utca” (*sūqu qatnu lā ašū*), vagy a „kijárat nélküli sikátor” (*birītu lā ašītu*).

A gazdasági források és a topográfiai szövegek

A babilóni utcanevék iménti felsorolása közben az olvasóban bizonyára felvetődött a kérdés, hogy a gazdasági források és a korábban tárgyalt topográfiai szövegek (*TIN.TIR = Bābilu*) hogyan hozhatóak összhangba. Unger az utcák ismertetésekor az első húsz utcanév alatt a topográfiai szövegeket mutatja be, utána tizenkét olyan utcanévet, amit a gazdasági forrásokból ismerünk. Wiseman a topográfiai szövegekben szereplő utcákon kívül még kettőt említ. Ha alaposan végignézzük a különböző típusú (topográfiai és gazdasági) forrásainkat, akkor szembe-tűnik, hogy egyetlen teljes egyezést sem találunk. A kutatásban azonban két megféleltetés szélesebb körben elfogadott. A topográfiai szövegekben szereplő „Nabú, az emberek bírāja – az Uras-kapu utcája” megegyezik a gazdasági forrásokban szereplő *sūqu rapšu mūtaq Nabū u Nanāya* (széles út, Nabú és Nanáya útja) elnevezéssel. Emellett a topográfiai szövegekben szereplő „Marduk, országának pásztora – a Marduk-kapu utcája” megegyezik a *sūqu rapšu mūtaq Nergal ša ħadē* (széles utca, az örvendező Nergal útja) megjelöléssel. Az irodalmi-topográfiai és a gazdasági források ilyen kis mértékű megegyezése jól mutatja, hogy milyen távol állhatott a királyi ideológia és a hétköznapi gyakorlat egymástól. A babilóni vallási életről alkotható kép is árnyaltabbá válik az utcanevék ismerete révén. Az irodalmi-topográfiai szövegekben az utcanevék esetében az alábbi istenek és istennők szerepelnek (előfordulásuk sor-

rendjében): Kunus-kadru, Marduk, Nabú, Zababa, Istar, Enlil, Szín, Adad, Samas, a Hetek. A gazdasági forrásokban az alábbi istenek: Nabú, Istar, Nanáya, Nergal, Ishara, Uras. Mai ismereteink szerint mindkét forráscsoportban Nabú és Istar istenek szerepelnek csupán, ami lehet a források előkerülésének véletlen játéka, mégis meg kell jegyeznünk, hogy Babilón legfontosabb istensége, Marduk egyetlen hétköznapi forrásban sem szerepel az utcák nevében, de ez nemcsak Babilónra, hanem Babilónia többi városára is igaz.

A Nergal ša ħadē (örvendező Nergal) utca Babilónban

A gazdasági forrásokban gyakran találkozunk a *Nergal ša ħadē* utcával, amely elnevezés több szempontból is figyelemre méltó. Istar istennő mellett eddig Nergal az egyetlen istenség, akinek a neve több város utcanevében is felbukkan. Ráadásul, amíg Istar neve Babilónon kívül egyedül Uruk városában tűnik fel ebben az összefüggésben, addig Nergal négy város utcanevében is ismert.⁵⁶ Nergal isten alakjának és kultuszának⁵⁷ vizsgálatakor ezt a tulajdonságot talán a Kr.e. 1. évezred babilóniai sajátosságának tekinthetnénk, és így esetleg árnyalhatóvá válhat a Nergal kultuszáról alkotott képünk az eddigi szerény, a Kr. e. 1. évezredre vonatkozó ismereteinkhez képest.⁵⁸

Amint fentebb szó esett róla, ez az utcanév három különböző alakban ismert: *sūqu mūtaq Nergal ša ħadē*⁵⁹ (utca, az örvendező Nergal útja), *sūqu rapšu mūtaq Nergal ša ħadē*⁶⁰ (széles utca, az örvendező Nergal útja), *sūqu qatnu mūtaq Nergal ša ħadē*⁶¹ (keskeny utca, az örvendező Nergal útja). Ezt az utcát a kutatás a Marduk-kaputól a város központja felé haladó, kelet–nyugati futású utcával azonosítja (6. kép: 9. és 5.? utca).⁶² Ebben a tekintetben nem tesznek különbséget az utcanév változatai között.⁶³ Unger az utcát említő szövegek felsorolásánál kitér arra, hogy ezt az utcát olyan házaknál és telkeknél említik, melyek három különböző kerületben vannak. A TE.E^{ki} kerületben: „Összedőlt ház (...) Babilón TE.E^{ki} kerületében, a széles utca, az örvendező Nergal útja mellett (...)” (Camb. no. 423, 1–4. sorok). A Kullab kerületben: „Összedőlt ház (...) Babilón Kullab kerületében, PN1 és PN2 háza mellett, PN3 háza mellett, a széles utca, az örvendező Nergal útja mellett, PN 4 háza mellett (van)” (Weißbach 1903, plate 15: 2, 1–11. sorok). A Kasīri kerületben: „Ház, ami PN1-é, ami a keskeny utca, az örvendező Nergal útja mellett, PN2 háza mellett, Babilón Kasīri kerületében (van) (...)” (Dar. no. 275, 1–5. sorok). Unger szerint ez úgy lehetséges, hogy az utca mindhárom kerületen keresztülhalad, és mivel az utca Marduk kapujának utcájával azonos, ezért az itt található három kerületet keletről nyugatra – az Eszagalához – haladva felrajzolta térképére (lásd 4. kép)⁶⁴ az alábbi sorrendben: Kasīri, TE.E^{ki}, Kullab. George a Kullab és a TE.E^{ki} kerületeket nem kelet–nyugati, hanem észak–déli irányban ábrázolja (lásd 1. 5. kép). Emellett feltételezi, hogy a TE.E^{ki} megegyezik a Kasīri-vel,⁶⁵ ha pedig nem, akkor e kettő határán fekszik.

Azonban az utcanévet említő legújabb publikált forrás⁶⁶ az utca elhelyezkedésére vonatkozó ismereteink átgondolására készített minket. Egy telekkel kapcsolatban az alábbi topográfiai azonosítások szerepelnek: a telek Babilón Ka-dingirra kerüle-

tében van (a Déli Palota és az Eszagila között, lásd 5. kép), a telek nyugati oldalán fut a *sūqu qatnu mūtaq multēšir ḫabli* (keskeny utca, „a gyengének támaszt nyújtó” útja), keleti és északi oldalán egy-egy ház található, és déli oldalán a *sūqu qatnu mūtaq Nergal ša ḫadē*-val (keskeny utca, az örvendőző Nergal útja) határos.

Mivel a kerület elhelyezkedése biztos, ez azt jelenti, hogy az itt olvasható három – csekély mértékben eltérő – utcanév legalább két különböző utcát jelöl.⁶⁷ Biztosak lehetünk abban, hogy a *keskeny utca*, az *örvendező Nergal útja* és a *széles utca*, az *örvendező Nergal útja* Babilón két különböző utcáját jelöli. Ez azért fontos, mert felhívja a figyelmet arra, hogy a látszólag nagyon hasonló utcaelnevezések nem feltétlenül tekinthetők egyszerű írni tévesztésnek, és nem lehet automatikusan azonosítani őket egymással. Ilyen például *Nabú és Nanáya útja*, amely „széles” jelzővel és „kijárat nélküli” jelzővel is ismert,

Jegyzetek

- 1 Például a Deutsche Orient-Gesellschaft hat konferenciájából megjelent öt kötet közül négy a város tematikája köré szerveződik: Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft 1: *Die orientalische Stadt, Kontinuität, Wandel, Bruch*, 2: *Babylon, Focus mesopotamischer Geschichte*, 5: *Assur – Gott, Stadt und Land*, 6: *Hattuša – Boğazköy, Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients*.
- 2 Liverani 2011, 60–64.
- 3 George 1992, 20.
- 4 A város végleges struktúrájának kialakításakor asszír hatással is számolnunk kell: Heinrich 1976.
- 5 E forrást a babilóni utcák vizsgálatával kapcsolatba hozza Mieroop 1997, 79–81. Szövegkiadáshoz lásd Cavigneaux 1979, 110–117; interpretációjához Reiner 1986, George 1993a, 63–72; Michalowski 1996, 187. A történet és értelmezése magyarul is olvasható: Komoróczy 1995², 279–283.
- 6 A történet szereplőinek nevét George tanulmánya nyomán fordítom, (George 1993a, 63–72), ami részben eltér az eddig ismert magyar fordítástól (Komoróczy 1995², 279–281) és a szélesebb közönségnek szánt angol verziótól (Foster 2005).
- 7 A szöveg fordításában George 1993a, 66–67 átírását és interpretációját követem.
- 8 George 1993a, 64.
- 9 Az utcanevekben ugyanígy hármas tagolást ismertet röviden Baker (2009, 95–96), de más hangsúlyokkal. Szerinte funkciók alapján lehet elkülöníteni az utcákat, és ennek megfelelően az alábbi kategóriákat javasolja: nagy közutak, kisebb közutak, zsákutcák. Három példát is említ, az idézett példák és az angol fordítások azonban a második kategóriában nem egyeznek meg, így nem lehetünk biztosak abban, hogy Baker kategorizációját helyesen értelmezzük.
- 10 Kiadásuk: George 1992.
- 11 *tin.tir^{ki} ba-bi-lu ša₂...* George 1992, 38.
- 12 George 2008, 405.
- 13 George 1993b, 736.
- 14 Az öt táblából azonban jelenleg csak négy ismert, illetve azonosított, a harmadik tábla mindeddig ismeretlen. George 1992, 11.
- 15 George 2008, 405.
- 16 Ehhez lásd George (1992, 367) magyarázatát.
- 17 Lásd George 1992, 367.
- 18 A kerületek nevét több helyen sumer nyelven tüntetem fel, ami talán szokatlannak tűnhet, mert a sumer elnevezés magát a várost jelenti akkádul: Ka-dingirra = *bāb ili*. Egyrésztől a szöveg

de más városokból további példáink is vannak.⁶⁸ Lehetséges, hogy az utca futásából mindkettő levezethető lenne, de a fenti példa alapján ez már nem jelenthető ki biztosan.

Babilónia területéről jelenleg összesen tíz városból ismertek utcanévek, jelen tanulmány azonban területi okokból sem térhet ki mindezek tárgyalására. Babilón a sokféle forrástípus miatt kiemelkedik e városok közül. Az összes várost tekintve a legtöbb forrás (kb. másfél száz említés) Uruk városából maradt ránk, de mivel irodalmi-topográfiai szövegcsoporthal a többi várost tekintve összehasonlítási alappal nem rendelkezünk, ezért csak Babilónt vonhattuk alaposabb vizsgálat alá. Az utcák névadásában az itt bemutatottakhoz képest nincs jelentős eltérés Babilónia többi városában sem. Szembetűnő a helyi tradícióval rendelkező istenek jelenléte, és az utcák fizikai jellegére utaló kifejezések (széles, keskeny, kijárat nélküli), amik minden település forrásanyagában helyet kapnak.

kiadóját követem (George 1992), másrésztől ezt támasztják alá a gazdasági források is, a kerületek esetében a sumer alakot használták, és a kerület nevét nem próbálták más formában kifejezni. Szó szerinti fordításban ez érdekesen is hangozhat: „(...) KI³ [KA₃]. DINGIR.RA^{ki} ša₂ qe₂-reb TIN.TIR^{ki}” – „*bāb ili* kerület *bāb ili*-n belül” (Wunsch 2003, no. 10b, 1–2. sorok).

19 George 1992, 377.

20 Novák 1999, 102. Az azonosítást George is felveti egy óperzsa kori irat nyomán, de egyben azt is jelzi, hogy amennyiben a kettő nem ugyanazt a kerületet jelöli, akkor egy új kerületről is szó eshet a *TE.E^{ki}* szomszédságában: George 1992, 377. Mindkét állítást felül kell vizsgálni azonban a George által idézett gazdasági szövegben (Dar. no. 275) szereplő utcanév elemzésének segítségével. Ehhez később lásd *A Nergal ša ḫadē (örvendező Nergal) utca Babilónban* című bekezdést.

21 A szöveg eltérő helyreállításához lásd George 1992, 68–70, és vö. Wiseman 1985, 49–51.

22 Unger 1931, majd később felülvizsgálva Wiseman 1985, 42–80.

23 George 1993b, 736: „It is now necessary – and high time too – substantially to revise Unger’s ideas, and to consign his town plan once and for all to the wastepaper basket.”

24 Lásd például Klengel-Brandt 1973, 255; Roaf 1998, 192 és Oates 2008, 193. Ez a német nyelvű legújabb szakirodalomban szintén megfigyelhető: Jursa 2004, 76; Pedersén 2005, 17; Marzahn 2008, 618–619. Utóbbi kettő egyaránt Heinrich 1982, Fig 382. térképét követi. Azonban Wunsch (2003, 46) már a George (1992, 24) által készített térképet veszi kiindulási pontnak.

25 Legkorábban George 1985/1986, 24, és azóta George 1992, 24; George 1993b, 739.

26 Igaz, hogy az óbabilóni korban ez valóban kapu lehetett. A nyugati városrész északi kapujának gondolják: Novák 1999, 102.

27 Az Eszagila templomkörzettől északkeletre elhelyezkedő városrész, ahol az agadei Istar istennő temploma (4. kép: 5. sz. templom, 5. kép: 7. sz. templom) is állt egykoron.

28 Unger 1931, Tafel 57; Wiseman 1985, 46 és 50.

29 Novák 1999, 102.

30 George 1985/1986, 9.

31 George 1985/1986, 24; uő 1992, 20, 24; uő 1993b, 739.

32 Wiseman 1985, 45–51.

33 Wiseman 1985, 62–63.

34 George 1992, 13: „At least one of the figurines given here, 24 for the streets, does not tally with the preceding text, which lists only 21(sic!).”

- 35 George úgy véli, hogy az első utca, az Išemma-šē'āšu és a második utca, a Kunuš-kadru együttesen egy párt alkotnak, amire a ceremóniális nevük kiegészítései utalhatnak: „*sūqu rapšu* – a széles utca”, valamint „*sūqu qatnu* – „keskeny utca”, és ez a vélelme elfogadható. Továbbá úgy véli, mivel ezek párt alkotnak, ezért két egymással párhuzamos utcáról lehetne szó (George 1992, 358), amely megállapítás azonban már egyáltalán nem következik az előzőből, pusztán egy feltevésről van szó. Amennyiben ezt elfogadnánk, úgy Wiseman fent is látható térképe nem lehetne helyes, mivel azon a két említett utca egymásra merőleges.
- 36 Az utca nevét nem a szövegkiadásban jelölt átírás szerint (George 1992, 66) fordítottam, hanem a könyv elkészülte után, a könyv végére szerkesztett pótlás oldala szerint, ahol egy újonnan előkerült töredék alapján jobban érthetővé vált a sor (George 1992, Addendum). A sor fordításához lásd még CAD Volume 16 §, 190a.
- 37 Talán egy négy utcát érintő kereszteződés elnevezése az égtájak szerint. Véltetően ez utóbbira utal Unger (1931, 113) is.
- 38 E.SIR₂ ^dIMIN.BI = *sūqu sibitti*, tehát a „Hetek” / a „Hétisten” utcája. Már a Kr. e. 3. évezredtől ismert istensoport, amelynek elnevezése a Pleiádok/Fiastyúk csillagalakzatra utal (Seidl 2003–2005, 593) és az utca neve is lehetne ez (így fordítja Wiseman 1985, 47). A görög mitológiával szemben Mezopotámiában a „Hetek” férfiak, igaz, ugyanúgy testvérek (Wigermann 2009–2011, 459, de vö. 463). A „Hetek” kultusza az Újasszír Birodalom idején emelkedett a királyi ideológiába (Sallaberger 2003–2005, 301), amit különböző források támasztanak alá. Többször szerepelnek pecséthengereken (pl. Collon 1988, 78, 345. kép – a pecséthenger lenyomatán való kiemelés tölem [Cs. Z.]): Domborműveken is ábrázolták őket szarvas koronával és baltával kezükben egymás mellett sorban ábrázolva. Híres ábrázolásuk a ninivei északi palota, „M” udvarból az „O” udvarba vezető falán: Barnett 1976, 48, és *plate xxxviii* (a palota alaprajzához és a nevezett udvarokhoz lásd *uo.*, 28). Újasszír szerződésekből a szerződések védőistenei között a harc hősiességeként jelennek meg, lásd pl. szerződés V. Assur-nérári és Mati'-ilu, Arpad királya között: „(esküt tesznek) a hősiességek előtt” (SAA 2 no. 2, vi 20). Vagy a „Hetek” isteni jellemzőire utalva, lásd pl. szerződés Assur-ah-iddina és a türoszi Baal között: „a Hetek, a hősiességek, tomboló fegyverekkel hozzanak rátok pusztulást” (SAA 2 no. 5, iv 5).
- 39 Az elnevezés talán a Gemini csillagképre utalhat – Wiseman 1985, 47.
- 40 Példákat bőségesen ismerteti George 1992, 358–367.
- 41 Unger 1931, 108–113.
- 42 E források – vélhetőleg ugyanebből az okból – eddig kevésbé vonzották a kutatás figyelmét. A királyi ideológiának a gazdasági forrásokban való tükröződését vizsgálta legutóbb Baker 2011.
- 43 Például a *Nappāhu* család ingatlanjait is ezek a topográfiai kiegészítések szerint lehet azonosítani, lásd Csabai 2003, 94–95; Baker 2003, 47–57.
- 44 A szöveg kiadásához lásd San Nicolò – Ungnad 1935, no. 118; Baker 2003, no. 99.
- 45 Castel 2001, 739–740.
- 46 Reuther 1926.
- 47 Camb. no. 349.
- 48 Moore 1935, no. 14.
- 49 VS 5, no. 78.
- 50 Baker 2009, 95.
- 51 VS 5, no. 82.
- 52 Lásd a 9. jegyzetet.
- 53 George 1992, 361.
- 54 CAD Volume 6 §, 220b.; AHW Band I, 352a.
- 55 Szipparban: *sūq dūri Sippar* (Szippar városfalának utcája). Borszippában: *sūq dūri* (a városfal utcája).
- 56 Babilón mellett: Uruk (Cyr. no. 361), Ur (UET 4, no. 38), Szippar (CT 55, no. 175).
- 57 Nergal istenről korábban már az *Ókor* lapjain is olvashattunk: Sövegjártó 2009.
- 58 Weiher 1971, 103–105. Da Riva a Kr. e. 1. évezredi babilóniai Triász (Marduk, Nabú, Nergal) alakjainak felvázolásakor tér ki arra, hogy Nergal szerepe és kultusza sokkal kevésbé fogható meg számunkra, mint Marduké és Nabúé: Da Riva 2010, 46.
- 59 CT 55, no. 179; Roth 1991, no. 33.
- 60 Camb. no. 423; Liv. no. 18.
- 61 Dar. no. 275; VS 5, no. 32; Wunsch 2003, no. 10.
- 62 Unger 1931, 113; Wiseman 1985, 63.
- 63 Pl. Unger 1931, 113.
- 64 A 4. ábrán *Kasīri* kerület nem látható. Unger eredeti térképén *Kasīri* kerület közvetlenül a belső városfal mellett, a Marduk-kapu és TE.E^{ki} kerület között volt.
- 65 George 1992, 377; Novák 1999, 102.
- 66 Wunsch 2003, no. 10.
- 67 Wunsch 2003, 46.
- 68 Pl. Urukban: *sūqu rapšu mūtaq ništ* (széles utca, az emberek útja), illetve *sūqu qatnu mūtaq ništ* (keskeny utca, az emberek útja).

Bibliográfia

- AHW 1965. Wolfram von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*. Band I. A–L. Wiesbaden.
- Baker, Heather D. 2003. *The Archive of the Nappāhu Family*. Archiv für Orientforschung Beiheft 30. Wien.
- Baker, Heather D. 2009. „A Waste of Space? Unbuilt Land in the Babylonian Cities of the First Millennium BC”: *Iraq* 71, 89–98.
- Baker, Heather D. 2011. „From Street Altar to Palace: Reading the Built Environment of Urban Babylonia”: Karen Radner – Eleanor Robson (szerk.), *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford, 533–552.
- Barnett, Richard D. 1976. *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh*. London.
- Bergamini, G. 1977. „Levels of Babylon Reconsidered”: *Mesopotamia* 12, 111–152.
- CAD 1956. A. Leo Oppenheim (szerk.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Volume 6. §. Chicago.
- CAD 1961. A. Leo Oppenheim (szerk.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Volume 16. §. Chicago.
- Camb. Strassmaier, J. N. 1890. *Inschriften von Cambyses, König von Babylon (529–521 v. Chr.)*, Leipzig.
- Castel, Corinne 2001. „Rue”: Francis Joannès – Cécile Michel (szerk.), *Dictionnaire de la civilisation Mésopotamienne*. Paris, 739–741.
- Cavigneaux, Antoine 1979. „Texte und Fragmente aus Warka (32. Kampagne)”: *Baghdader Mitteilungen* 10, 110–142.

- Collon, Dominique 1988. *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*. Chicago – London.
- Csabai Zoltán 2003. „Egy babiloni magánarchívum házberleti szerződése”: *Sic Itur Ad Astra* 2003/3–4, 75–108.
- CT 55. Walker, C. B. F. 1972. *Miscellaneous Texts. Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum 51*. London.
- Cyr. Strassmaier J. N. 1890. *Inschriften von Cyrus, König von Babylon (538-529 v. Chr.)*. Leipzig.
- Dar. Strassmaier, J. N. 1897. *Inschriften von Darius, König von Babylon (521-486 v. Chr.)*. Leipzig.
- Da Riva, Rocío 2010. „Dynastic Gods and Favourite Gods in the Neo-Babylonian Period”: G. B. Lanfranchi – R. Rollinger (szerk.), *Concepts of Kingship in Antiquity*. Padova, 45–61.
- Foster, Benjamin R. 2005. „Why do you curse me?”: uő, *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*. Bethesda, 937–938.
- George, Andrew 1985/1986. „The Topography of Babylon Reconsidered”: *Sumer* 44, 7–24.
- George, Andrew 1992. *The Babylonian Topographical Texts*. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 40. Leuven.
- George, Andrew 1993a. „Ninurta-pāqidāt’s Dog Bite, and Notes on Other Comic Tales”: *Iraq* 55, 63–75.
- George, Andrew 1993b. „Babylon Revisited: Archaeology and Philology in Harness”: *Antiquity* 67, 734–746.
- George, Andrew 2008. „Die babylonischen topographischen Texte”: Joachim Marzahn – Günther Schauerte (szerk.), *Babylon. Wahrheit*. Berlin, 405–412.
- Heinrich, Ernst 1976. „Der Sturz Assurs und die Baukunst der Chaldäer-könige in Babylon”: *Archäologischer Anzeiger* 1976, 166–180.
- Heinrich, Ernst 1982. *Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien, Band I: Text, Band II: Abbildungen*. Berlin.
- Jursa, Michael 2004. *Die Babylonier. Geschichte, Gesellschaft, Kultur*, München.
- Komoróczy, G. 1995². „Meddig él egy nemzet?”: uő, *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, 279–312.
- Liv. Strassmaier, J. N. 1885. *Die babylonischen Inschriften im Museum zu Liverpool nebst andern aus der Zeit von Nebukadnezar bis Darius*. Leiden.
- Liverani, Mario 2006. *Uruk. The First City*. London–Oakville.
- Liverani, Mario 2011. „Stadt (City)”: Michael P. Streck (szerk.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Band 13/1–2. München, 50–74.
- Marzahn, Joachim 2008. „Karten und Pläne: Stadtplan von Babylon (6. Jahrhundert v. Chr.); Plan der Altstadt von Babylon (6. Jahrhundert v. Chr.)”: Joachim Marzahn – Günther Schauerte (szerk.), *Babylon. Wahrheit*. Berlin, 618–619.
- Mieroop, Marc Van De 1997. *The Ancient Mesopotamian City*. Oxford – New York.
- Michalowski, Piotr 1996. „Sailing to Babylon, Reading the Dark Side of the Moon”: Jerrold S. Cooper – Schwartz, Glenn M. (szerk.), *The Study of the Ancient Near East in the 21st Century*. Winona Lake, 177–194.
- Moore 1935. *Neo-Babylonian Business and Administrative Documents with Transliteration, Translation and Notes*. Ann Arbor.
- Novák, Mirko 1999. *Herrschaftsform und Stadtbaukunst. Programmatik im mesopotamischen Residenzstadtbau von Agade bis Surra man ra’ā*. Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie 7. Saarbrücken.
- Oates, Joan 2008. *Babylon*. Ford. Valló Gábor. Budapest.
- Oates, Joan – Oates, David 2001. *Nimrud. An Assyrian Imperial City Revealed*, London.
- Pedersén, Olof 2005. *Archive und Bibliotheken in Babylon. Die Tontafeln der Grabung Robert Koldeweys 1899–1917*. Abhandlungen der Deutschen Orientgesellschaft 25. Saarbrücken.
- Roaf, Michael 1998. *A mezopotámiai világ atlasza. Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria*. Ford. Dezső Tamás. Budapest.
- Roth, Martha T. 1991. „The Dowries of the Women of the Itti-Marduk-balātu Family”: *Journal of the American Oriental Society* 111, 19–37.
- Reiner, Erica 1986. „’Why do you cuss me?’”: *Proceedings of the American Philosophical Society* 130, 1–6.
- Reuther, Oscar 1926. *Die Innenstadt von Babylon (Merkes), Textband und Tafelband*. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 47. Berlin.
- SAA 2. Parpola, Simo – Watanabe, Kazuko 1988. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. State Archives of Assyria 2. Helsinki.
- Sallaberger, Walther 2003–2005. „Pantheon. A. I. In Mesopotamien”: Dietz Otto Edzard – Michael P. Streck (szerk.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Band 10. München, 294–308.
- Schmidt, Jürgen 1964. „Straßen in altorientalischen Wohngebieten. Eine Studie zur Geschichte des Städtebaues in Mesopotamien und Syrien”: *Baghdader Mitteilungen* 3, 125–147.
- Seidl, Ursula 2003–2005. „Plejaden”: Dietz Otto Edzard – Michael P. Streck (szerk.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Band 10. München, 592–593.
- Sövegiártó, Szilvia 2009. „Nergal alakja a sumer irodalomban”: *Ókor* 2009/3–4, 9–15.
- UET 4. Figulla, H. H. *Business Documents of the New-Babylonian Period*. Ur Excavations Texts 4. Philadelphia – London.
- Unger, Eckhard 1931. *Babylon. Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier*, Berlin–Leipzig.
- VS 5. Delitzsch, Friedrich 1908. *Vorderasiatische Schriftsdenkmäler der königlichen Museen zu Berlin*. Heft 5. Leipzig.
- Weiber, Egbert 1971. *Der babylonische Gott Nergal*. Alter Orient und Altes Testament 11. Neukirchen–Vluyn.
- Weißbach, Franz H. 1903. *Babylonische Miscellen*. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 4. Leipzig.
- Wiggermann, F. A. M. 2009–2011. „Siebengötter A. In Mesopotamien”: Michael P. Streck (szerk.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Band 12. 459–466.
- Wiseman, Donald J. 1985. *Nebuchadrezzar and Babylon*. London.
- Wunsch, Cornelia 2003. *Urkunden zum Ehe-, Vermögens- und Erbrecht aus verschiedenen neubabylonischen Archiven*. Babylonische Archive 2, Dresden.

Ada Cohen művészettörténész, az amerikai Dartmouth College oktatója. Fő kutatási területe a hellénisztikus kori művészet. Legismertebb könyvei:

The Alexander Mosaic: Stories of Victory and Defeat (Cambridge University Press, 1997)

Art in the Era of Alexander the Great: Paradigms of Manhood and their Cultural Traditions (Cambridge University Press, 2010)

Művészet, mítosz és utazás a hellénisztikus világban

Ada Cohen

A modern tudomány már nem egyoldalú személyiségként jeleníti meg Pausaniast. Mivel egy személyben volt régiségkutató, mitográfus, útikönyvíró, térképész, néprajztudós, történész és művészettörténész is, mára Pausanias lett az egymásba fonódó műfajok példaértékű megtestesítője. Bár nem minden tudós ért egyet azzal, hogy a fenti kategóriák helytállóak, Pausanias játszi könnyedséggel és mindenfajta erőlködés nélkül vegyíti a különböző műfaji hagyományokat.¹ Ezzel szemben, ami a kulturális és etnikai hovatartozását illeti, minden jel arra mutat, hogy ezen a téren bizonytalan és töredezett együttállások jellemzik. Pausaniast, aki vidéki görögként írt Hellasról, egyszerre szokták a Kr. u. 2. századi római világ kívülálló és bennfentes szereplőjeként emlegetni. Egyfelől, mivel a jómódú és tanult görög arisztokrácia sorából származott, és minden valószínűség szerint római polgár volt, azon kiváltságosok közé tartozott, akik a mindennapi élet ügyes-bajos dolgait maguk mögött hagyhatták, és ehelyett hosszabb ideig utazgattak, nemcsak Hellasban, hanem Itáliában vagy a Közel-Keleten is. Az olyan császári utazások, mint Hadrianusé, túlszárnyalandó példaként állhattak előtte és hasonló társadalmi háttérű társai előtt. Ráadásul a Római Birodalom létrejöttével az országhatárok eltűntek, minek köszönhetően Pausanias olyan világban gyűjthette élményeit, amely minden látszólagos határt nélkülözött.

Másfelől míg társadalmi rangja (és neme) biztonságot nyújtott neki, etnikai identitása megfosztotta őt a valahova tartozás harmonikus érzésétől. Pausanias a második szofisztika korszakában alkotott, mely korszak szellemisége a római uralom előtti, független Hellas eszményét hirdette, és ragaszkodott egy határozottan elkülönülő görög identitáshoz.² Pausanias, aki monomániás módon kizárólag görög istenekkel és hősökkel foglalkozott, és nagyrészt figyelmen kívül hagyta a görög tájat ért római hatást is, fontos szerepet töltött be a görög öntudat megerősítésében. Ez a fajta hazafiasság ösztönözte továbbá arra is, hogy olyan emlékművekkel foglalkozzon, amelyek sokkal inkább Hellas ősi és klasszikus múltjához kapcsolódtak, mintsem a római jelenhez. Tudása a múltbéli eseményeket illetően igen mély és szerzeágazó volt: a tudósok a legkülönfélébb módon profitáltak történeti érdeklődéséből.

Pausanias és az idő formái

Az elképzelés, miszerint Pausanias munkássága a történeti idő változatos konfigurációit járja körbe, nem okozott volna meglepetést a művészettörténész George Kublernek, *Az idő formája* szerzőjének. Kubler szerint nem szokatlan, hogy a kultúra termékei nemcsak egyetlen naptári időben léteznek, hanem ezen felül több, „rendszerű” korban. A műalkotás az egyes korszakok formális elemeinek bonyolult „csomagjaiból” áll össze, és a kulturális feltételek összetettsége folytán ugyanaz az idő eltérő hosszúságú időszakokat foglalhat magában. Ez azt jelenti, hogy ha két személy ugyanabban az időben azonos vagy hasonló kulturális területen dolgozik, megközelítésük egy rokon témakört illetően igen eltérő lehet; míg egyikük munkáját a múlthoz való ragaszkodás, a másikat a jelen lehetőségeivel való számvetés jellemezhetik.³

Ebben a tanulmányban Pausanias munkásságát a temporális és kulturális dimenziók egymásnak feszülésén keresztül fogom vizsgálni, vagyis szembesíteni fogom a benne rejlő görögöt, aki a múlt felé orientálódik, a rómaival, aki a maga 2. századi pillanatában él. A vizsgálatok során szem előtt kell tartanunk, hogy Pausanias az utazási irodalom példaértékű képviselője volt, és nem feledkezhetünk meg ennek a műfajnak a hellénisztikus háttéréről sem. Igazság szerint a Pausanias által megidézett különböző múltak közül őt a hellénisztikus kor érdekelte legkevésbé. Ennek ellenére akár elismerte, akár nem, ő volt az utazás és a földrajz iránt elkötelezett hellénisztikus világ igazi örököse. Továbbá a hellénisztikus korban jelent meg az a múlt felé tekintő beállítottság, amely Pausanias és néhány kortársa műveiben köszön vissza.

Mivel az utazás és a földrajz iránti hellénisztikus érdeklődés mind az irodalomban, mind pedig a vizuális művészetekben megmutatkozott, és mivel Pausanias intenzíven érdeklődött a látvány és a leírás iránt, a művészet és az irodalom találkozási pontjait is vizsgálni fogom. Ez lehetőséget ad arra, hogy olyan gyakorlati problémákkal foglalkozzunk, amelyek az utazások tanulmányozásának mindkét forrástípusát együttesen érintik, tekintve, hogy az idevágó szövegek hiányosak, és a vizuális művészetek nem mindig egyforma mértékben kapcsolódnak a témához. Pausanias szolgáltatja számunkra az utazási irodalom antik műfajának egyetlen teljes forrását; a téma művészetben való alkalmazásának diszkontinuitását úgyszintén tárgyalni fogom. A két szempont egyesítésével választ kaphatunk bizonyos kérdésekre, már amennyiben nem próbálunk teljes megfelelést találni az irodalomban és más művészetekben megjelenő úti beszámolóik között.

Kubler szerint a kulturális idő áramlásának „eltérő időtartamai” léteznek, és ez lehetővé teszi a kulturális területek rugalmas értelmezését, miközben megtartjuk a történeti nézőpontot is. Jelen esetben a különböző idősíkok és fejlődési szakaszok rugalmas egymás mellé helyezése egy műfajon vagy művön belül más okból is hasznos számunkra, nevezetesen segíthet a kulturális identitások nehéz kérdéseinek tárgyalásában a korabeli vizuális művészetek területén. A római közegben létező görög identitás hatását ugyanis sokkal nehezebb feltárni a vizuális művészetekben, mivel ezek „nyelve” sokkal megfoghatatlanabb módon beszél az etnikai hovatartozásról, mint ahogy azt a második szofisztika szövegei teszik. Az irodalmi és feliratos források tanúsága szerint a legtöbb művész, aki római patrónusok megbízásából dolgozott, már a római köztársaság időszakában görög volt. Még a római dicsőséget megjelenítő festményeket is, amelyek többek között a görög területek fellett aratott győzelmet ünnepelték, minden valószínűség szerint görögök készítették.⁴ A római művészetben belül egy elkülöníthető görög identitás feltárására irányuló ritka próbálkozások egyike R. R. R. Smithé, aki a köztársaságkori portrészobrászat nyers, nem különösebben vonzó realizmusát („verzismus”) a művésznek etnikai háttérével magyarázza. Smith szerint ezeknek a művészeknek, akik görög gyökereik és a rómaiak kiszolgálásának kényszere között örültek, úgy sikerült átadniuk patrónusaik arcvonásait minden rokonszenv és hízelgés nélkül, hogy közben saját ellenszenvük és vegyes érzelmeik is kifejezést nyertek a műalkotásokban.⁵ E provokatív megközelítés által felvetett problémákat jelen tanulmány nem érinti. Elegendő tudomást vennünk az etnikai tudatról tanúskodó vizuális ösz-

sztevek azonosításának nehézségeiről, illetve azokról, amelyek arra vonatkoznak, hogyan lehet a „görög–római” világban egy görög művész társadalmi személyiségét alkotó, egymást átszövő szálakat kibogozni. A hellénisztikus kor esetében beszélhetünk utoljára a görög művészetről mint görögtről, bár valójában már ekkor is sokkal inkább hibrid, mintsem „tisztá” identitásról lehet szó.

Pausanias és a tér formái

Pausanias munkásságának egyik legérdekesebb oldala a földrajzi (térbeli) és mitológiai (narratív) vonatkozások találkozása. Pausanias a görög táj természeti és kulturális elemeit közvetkezetesen a mitológiai és rituális jelentőségükön keresztül mutatja be. Ennek révén olyan érzékenységről tesz tanúbizonyságot, amely nagymértékben megkülönbözteti Augustus korabeli görög társától, Strabóntól, aki sokkal simulékonyabban alkalmazkodott a római világnézethez. Strabón számára a föld egyrésztől a rajta élők jólétének forrása, másrészt pedig a politikai cselekvés színtere.⁶ Amikor Strabón a *Geógraphika* elején (1. 1. 18–20) kifejti elméleti nézeteit, szigorúan utilitarista megközelítést alkalmaz, és a politika, illetve a természettudományok (földrajz és csillagászat) fontosságát és hasznosságát hangsúlyozza a mitológiával szemben:

Ha például az ember el akarja mondani Odysseusnak, Menelaosnak vagy Iasónnak a bolyongásait, egyáltalán nem olyan gondolkodást fog visszatükröztetni, amilyent a gyakorlati téren mozgó ember vár; kivéve akkor, ha a hősei kalandjaiból adódó hasznos tanulságokat is belekeveri, de nem szórakozást igenis nyújthat annak, aki fölkeresi azon helyeket, amelyek a mítoszok megszületéséhez alkalmat szolgáltattak.

(1. 1. 19, Földy József fordítása nyomán)

Pausanias a valódi táj segítségével idézte fel a hősök és az istenek útját, és ezt nem pusztán szórakoztatás céljából tette, hanem ezen keresztül akarta bemutatni, hogy a görög kultúra múltja a jelenben is ugyanúgy eleven és életképes. Sokan megállapították, hogy – Strabónnal ellentétben, aki a földrajzot a római imperializmus megfelelő eszközének tekintette – Pausanias szándékosan figyelmen kívül hagyta azokat a területeket, amelyeken a birodalmi hatalom ujjlenyomatát vélte felfedezni, és a földet képzletbeli, emberfeletti lényekkel népesítette be. Természetesen Pausanias vállalkozásában is fellelhető egy utilitarista szempont: a szöveg – minden térbeli irányultsága, geográfiai és topográfiai szerveződése ellenére – térképészeti elveket tükröz, és egyfajta verbális térképként is értelmezhető, ráadásul fejzeteinek láncolata magának az utazásnak a folyamatát imitálja.⁷

A térképek mentális világképet hoznak létre a valóság különböző aspektusainak kiemelése és kódolása révén. Mivel Pausanias vidékeit istenek és hősök lakják be, esetében ez a térbeli rács különösen szelektívnek tekinthető.⁸ Míg a helyszíneket elhelyezkedésük és a köztük lévő távolság alapján kapcsolja össze, a térbeli áramlást minduntalan megszakítja azzal, hogy átcsúszik a mitológiai (és helyenként a történelmi) időbe. Amikor görög földre lép, láthatólag rég elfeledett történetek

emlékei árasztják el elméjét és írását, és ezek egy idő után úrrá lesznek a szöveg térbeli vázán. Paradox módon éppen a természeti tájjal bánik el a legkurtábban e folyamat során. Nem találkozzhatunk lankás dombokról, szőlőskertekről, virággyakról vagy hegyi patakokról szóló leírásokkal, és a festőiség csak igen kevés helyet kap. Pausanias nem áll meg, hogy mezők és erdők felett szemlélődjön. Ha nem is hagyja teljesen figyelmen kívül,⁹ csak akkor emeli ki őket, ha mögöttes mitológiai vagy vallásos tartalmat rejtenek, miáltal a táj természeti elemei a bennük lakozó istenség okán válnak érdekessé.

Erre jó példa érdeklődése az attikai hegyek iránt, mely közelebről nézve nem is a hegyekről, sokkal inkább szobrokról és isteni oltárokról szól (1. 32. 1–2). A „hatalmas és gyönyörű” platánfáról, amelyet a szerző az arkadiai Kaphyaiainál csodált meg, ugyanakkor tesz említést, mint Menelaosról, aki állítólag maga ültette a fát egy forrás mellé, mielőtt elutazott volna Trójába (8. 23. 4). Hasonlóképpen a Dionysos-színház közelében, az athéni Akropolis déli lejtőjénél található barlang megemlégtetésére egy műalkotás jelenléte ad alkalmat:

A színház legmagasabb pontján, az Akropolis szikláinak között egy barlang található, felette tripus is van, amelynek dombozművei a Niobé gyermekeit megölő Apollónt és Artemist ábrázolják. Niobét a Sipylos hegyén járva magam is láttam. Középről a sziklafal ugyan nem mutatja egy asszony, még-hozzá egy gyászoló asszony alakját, de ha távolab megyünk, valóban az a benyomásunk, hogy egy síró és gyászoló asszonyt látunk.

1. 21. 3 (a Pausanias-szövegből származó idézeteket itt és a továbbiakban Muraközy Gyula fordításában közöljük)

Pausanias világában nem esik az eső, nem süt a nap, és a természeti jelenségek általában isteni beavatkozás eredményei (pl. 7. 24. 6–13).

Miközben Pausanias horizontjának kitágulását a római jelen tette lehetővé, addig a görög tradíciónak tudható be, hogy a vidéknél és a természetnél jobban érdekelte a város és a kultúra, nem beszélve az emberi beavatkozások általa feljegyzett típusairól. Városi utazásai oda-vissza ugrálnak a makroszkopikus (egész régiókra vagy nagyvárosokra utaló) és a mikroszkopikus (egy-egy építészeti emlékművet vagy műalkotást leíró) szemléletmód között. Természetesen a művészettörténészek és a régészek számára az utóbbi bizonyult hasznosnak, de engem most csak az első érdekel, vagyis az a mindent felölelő látásmód, amely lehetővé teszi, hogy a világot képként érzékeljük. Anne Jacquemin hívta fel a figyelmet Pausaniasnak a dolgok formája iránti lelkesedésére, és arra, hogyan mutat be az író messzi, magasan fekvő, meredek falú városokat.¹⁰ Ezzel összefüggésben idézzük fel, hogy Strabón a földrajztudóst hasonlította ahhoz az építészhez és szobrászhoz, akinek ügyelnie kell arra, nehogy elvonja a figyelmét a részletek sokasága, melyet a megfigyelhető világ kínál számára, hanem fenn kell tartania a teljesség érzetét (1. 1. 23). Ez a látásmód felelős Strabón azon leírásáért, amelyben a Peloponnésos alakját „egy platánfa lefelé” (8. 2. 1), Szicíliaét egy háromszöghöz, Ibériáét pedig egy marhabórhöz hasonlítja (2. 1. 30).

Hozzá hasonlóan Pausanias is gyakran kelt ehhez hasonló teljességérzetet, és gyakran úgy beszél a városok kör alakú formájáról és az azokat körülvevő körívről, hogy először rendsze-

rint a holisztikus látásmódot érvényesíti. Ez Thébai esetében is így történik, amelyet egy hét kapuval bíró, ősi falak által elkerített területként ír le (9. 8. 4). A Messénéről szóló leírást így kezdi (4. 31. 5): *Messénéét kőből épített falgyűrű veszi körbe, amelybe mellvédeket és tornyokat is építettek.* Csak ezután tölti meg a körívet kulcsfontosságú emlékművekkel. Strabón hasonlóan távoli megközelítést nyújt számunkra: *A messénéiek városa hasonló Korinthoshoz; mindkét város fölött ugyanis egy magas, meredek és közös fallal bekerített hegy emelkedik* (8. 4. 8, ford. Földy J.). Visszatérve Pausaniashoz, még a Phókaiában található Panopeusban is, amely egy idő után hanyatlásának köszönhetően nem érdemelte ki a „város” elnevezést, a régi fal részleges maradványa arra ösztönözte az utazót, hogy képzeletben kiegészítse azt, hiszen ezzel fel tudta idézni a *mintegy hét sztadionnyi* körívet (10. 4. 2).

Ahogy azt később látni fogjuk, az ilyen makroszkopikus konfigurációk számos különböző célt szolgálhattak. A hagyományos görög gondolkodásban ezek természetesen hatottak, tekintettel az absztrakcióra való erős hajlamra. Ennek megfelelően Hérodotos Athént *kerék alakú városként* jellemzi (7. 140), a Kr. e. 4–3. században élő aberai történész, Hekataios pedig Jeruzsálemet olyan erődített városként írja le, amelyet egy körülbelül ötven sztadion hosszú ív vett körbe (Josephus, *Apión ellen* 1. 197–98). A Kr. e. 3. században Héraклеиδés Kritikos útleírásában több alkalommal jellemzi méret és alak szempontjából a város külső kerületét még azelőtt, hogy rátérne az elrendezés, fekvés és lakosság taglalására.¹¹ Ez alapján Thébai kerülete *hetven sztadion hosszú [kb. 11,5 km]*. *Felülete teljesen sík, alakja kör, a talaj fekete* (1. 12), és Chalkist is egy hetven sztadion hosszú körív veszi körül (1. 27).

Tér és utazás a hellénisztikus világban

Pausanias nemcsak a térhez kapcsolódó megközelítést kapta örökül a klasszikus világtól, még hozzá leginkább a hellénisztikus kortól, hanem magát a periégétikus („körüljáró”, „leíró”) irodalom műfaját, amelyet mára már ő képvisel egy személyben. Általánosan elfogadott, hogy az útleírás mint önálló műfaj a Kr. e. 3–2. században, a kozmopolita hellénizmus időszakában kristályosodott ki, amikor a helyvel, a *toposszal* való foglalkozás intenzívvé vált. Ez a fajta irodalom, amelynek kialakulására olyan személyek voltak hatással, mint Diodóros (Kr. e. 4. század vége), Héliodóros (Kr. e. 3. század vége), az Ilionból származó Polemón (Kr. e. 2. század eleje) és Héraклеиδés Kritikos (Kr. e. 3. század), nagyrészt elveszett, csak töredékeiben, illetve Pausanias későbbi, sokkal ambiciózusabb és sok szempontból kivételes munkáján keresztül maradt ránk.¹²

Az elit körökben felerősödő „turizmus” mint önálló kulturális tevékenység szintén a hellénisztikus korra vezethető vissza. Ez Alexandros hadjáratainak utóhatásaként jelent meg, amelyek bebizonyították, hogy a világ bejárható olyan módon, mint előtte soha, és amely a „l’âge de la curiosité”¹³ elindulását is elősegítette. Ezt követően egy olyan mentalitás uralkodott el, amely a kíváncsiság követelményét esztétikai szemléletmóddal vegyítette, és ezek folyamányaként az útikönyvek formájában megjelenő szaktudás iránt is megnövekedett az igény.¹⁴ Természetesen a görög hagyomány szerint Solónnak, az athéni törvényhozónak, már a Kr. e. 6. század elején módjában állt elutaznia a ten-

gerentúlra, nem kevesebb mint tíz évre, hogy „világot lásson” (Hérodotos 1. 30; Plutarchos, *Solón* 25. 5). Ezenkívül a Kr. e. 5. században Hérodotos óriási távolságokat utazott be minden gyakorlati kényszer nélkül. Az utazás más formái, például a kereskedelmi utak, a görög történelem minden korszakában léteztek. Lehetséges, hogy már a Kr. e. 8. században is volt arra példa, hogy magánszemélyek alkalmanként vallásos helyszínekre utaztak imádkozás céljából és/vagy orvosi okokból, de a Kr. e. 6. századtól kezdve mindenképp.¹⁵ Mégis, a „klasszikus kori vallási turizmus nagyrészt eseti turizmus maradt”.¹⁶ Ha a turizmus nem is a hellénisztikus korban született meg, hatásköre és vonzereje bizonyosan ekkor növekedett meg, és ez a növekedés egybeesett a fent említett irodalmi műfaj létrejöttével.

A földrajz – nem csupán irodalmi/narratív alműfajként, hanem tudományos kategóriaként is, a mértékek és távolságok iránti érdeklődésével – szintén a hellénisztikus korban alakult ki. Ez elméleti jellegű munkákat is eredményezett, mint például Eratosthenés Kr. e. 3. század végén írt *Geógraphikáját*, amely a földrajztudós/térképész Ptolemaios Kr. u. 2. századi *Geógraphikájának* volt előfutára, ezzel együtt pedig annak, ahogyan Ptolemaios rendet tett a „földrajzi elhelyezkedés” fogalmához kapcsolódó eltérő koncepciók vitájában.¹⁷ Ezenkívül a hellénisztikus költészet – Apollónios Rhodios *Argonautikájának* panorámaszerű tájaival, Kallimachos munkáival és Theokritos idilljeivel – hasonló érdeklődésről tanúskodik.¹⁸ Valójában ezen versek nagy mértékben hozzájárultak a meggyőződéshez, hogy lennie kellett hellénisztikus tájképfestészetnek.

A Télephos-fríz

Egy fontos hellénisztikus dombormű, a Télephos-fríz, amely a pergamoni Zeus-oltár belső udvarának falait díszítette, segítette a művészeti vákuum részleges megszüntetésében.¹⁹ A tudósok úgy tekintettek rá, mint az új és előre tekintő hellénisztikus művészet fő aspektusainak foglalatára, tetemes térbeli kiterjedése, folyamatos narratívája, idő- és térbeli dinamikája miatt. A Kr. e. 2. századból származó, mára sajnos hiányos, márványlapokból álló dombormű Télephos (Pergamon mitikus alapítója) történetét meséli el, fogantatásától kezdve a haláláig. Ez a mű a vizuális megfelelője annak, amit Thomas von Nortwick „a növekedés folyamata metaforájának” nevezett a hősi utazások irodalmi ábrázolásairól írt munkájában.²⁰ A tájelemek és az utazás témájának integrálása miatt ezt a művet röviden elemeznünk kell.

Télephos, Héraklés és Augé fia, annak ellenére megfogant, hogy Aleos, Arkadia királya és Augé apja megpróbálta ezt megakadályozni, azért, hogy lánya szűz maradjon. Számos elbeszélést ismerünk, amelyek Augé és Héraklés találkozásáról és közösléséről szólnak, és ezt követően az anya és gyermeke sorsát taglalják tovább. Azonban egyik leírás sem egyezik meg minden egyes részletében a fríz által elbeszélte történettel, amely minden valószínűség szerint egy helyi változat alapján készült.²¹ Pausanias akkor meséli el Augé történetét (akinek sírjával Pergamonban találkozott), amikor szülővárosáról, Tegeáról ír. A történet szerint Augé és Héraklés újra meg újra közösltek. Amikor Augé világra hozta Télephost, édesapja anyát és gyermekét hajón a tengerre küldte. Amikor elérték Pergamont, Augé feleségül ment a helyi királyhoz,

Teuthrashoz (8. 4. 9; vö. 10. 28. 8). Pausanias a tipikus görög ambivalenciára hivatkozik (8. 47. 4) a házasságon kívüli nemi együttléttel kapcsolatos beleegyező vagy elutasító női álláspontot illetően.²² Megjegyzi, hogy ahol „a helyi tradíció szerint” Héraklés állítólagosan megerőszakolta Augét (bár ez ellentmond a milétosi Hekataios beszámolójának, miszerint a közöslés egyetértésben, mindkét fél akaratából jött létre), egy szökőkút található. Pausanias két eltérő hagyományról ír (8. 48. 7): az egyik szerint Augé nyilvánosan hozta világra gyermekét, útban a későbbiekben elhárított kivégzése felé, azonban a másik úgy tartja, hogy titokban és elhagyatottan szülte meg a csecsemőt, akit egy szarvas táplált (vö. 8. 54. 6).

A fríz szerint a gyermek ki volt téve a vadon viszonyosságainak, mivel Augét hajóra tették és tengerbe vetették. A várakozásokkal ellentétben mindkettejüket szerencse érte. Augé elérte Mysiát, ahol Teuthras várta. A gyermeket egy oroszlán szoptatta, majd végül saját apja lelt rá, aki biztonságba helyezte. Felnőve Télephos is Mysiába utazott (a hajók ábrázolása töredékesen maradt fent), ahol Teuthras őt is szívesen fogadta, és ezután hajszál híján összeházasodott saját édesanyjával, Augéval. Végül letelepedett a környéken, és a görögök ellen harcolt, akik útban Trója felé véletlenül Mysiában kötöttek ki (vö. Pausanias 1. 4. 6, Strabón 1. 1. 17). Bár visszaverte a görögöket, Télephos megsérült Achilleus kardja által, és hajóval Argosba kellett utaznia, hogy megkeresse a rozsdát, amely arról a fegyverről származott, amellyel megsebesítették. Ezt a küldetést sikerrel teljesítette, majd hazament mysiai otthonába, és végül hősként halt meg.

A fríz az előbbi történet és más, mára már elveszett elbeszélések ezen aspektusait úgy közvetíti, hogy az elsőrendű példaként szolgál a hellénisztikus „folyamatos” narratívára. „Folyamatos” az a narratív technika, amely egy történet kibontakozását egy megszakítás nélküli és egymást követő eseménysorozattal festi le, ahol a főszereplők újra és újra megjelennek a történet eljátszása során. Ebben az esetben Télephos, a szülei, Teuthras és más szereplők számtalan alkalommal ismételten megjelennek a frízen, mintegy a tájelemek folyamatosságának ellenpontjaként, amely utóbbiak a külső helyszínekről – amelyeket helyenként megszemélyesítés fejez ki – a belsők felé tolnak el.²³ A helyszínek jelentőségét különböző fajta fák, sziklák, pillérek és oszlopok emelik ki, amelyek jelenléte máig fontos témája a folyamatos narráció hellénisztikus görög vagy római eredetéről szóló tudományos vitának. Bizonyos kutatók azt hangsúlyozzák, hogy a főszereplők számos alkalommal felbukkannak, ahogy mitikus életük kibontakozik, és emiatt amellet szólnak síkra, hogy a fríz „hűen” példázza a római kor előtti folyamatos narrációt. Ezek a tudósok úgy tartják, hogy a frízen található tájelemek elősegítik a tér- és időbeli áramlást. Mások azzal vágnak vissza, hogy a táj- és építészeti elemek – ahelyett, hogy fokoznák a narratíva folyamatosságát – választóvonalaként szerepelnek az egyes jelenetek között. Az ilyen kellékek elszigetelik az egyik jelenetet a másiktól, és megakadályozzák, hogy az egyes események kibontakozzanak a színhely hirtelen változása vagy jelentős időbeli ugrás miatt. E szerint a megközelítés szerint a fríz jól példázza a ciklikus („proto”- vagy „pseudo”-folyamatos) narratívát. A folyamatostól eltérően a ciklikus narratíva egy sor független (bár a téma által összekapcsolt) „egy helyszíni” képből áll, amelyek mindegyike betartja a tér és idő egységének követelményét.²⁴

Ilyenformán az idő- és térbeli átmenetek csupán a szemlélő fejében öltönek testet, ahogy az keretről keretre halad. A ciklikus narratívában a mesterséges fizikai határok – például azok a triglifek, amelyek a zárt metopékat elválasztják egymástól a dór frízeken – általában a keretes szerkezet eszközeként jelennek meg.

A tudományos vita arról, hogy a folyamatos narratíva hellénisztikus görög, avagy római gyökerekre vezethető-e vissza, az utóbbi időben igen kiélezetté vált. A harc legalább egy évszázada kezdődött el, amikor Frank Wickhoff kijelentette, hogy a folyamatos narratíva jellegzetesen a Római Birodalomhoz kötődő művészi eljárás volt, amelynek alkalmazása a Kr. u. 2. században vált teljes körűvé. Azonban a Téléphos-fríz, egy kisméretű táltípussal együtt (amelyet később elemzünk majd), nem hagy kétséget afelől, hogy ez a fajta narratíva már széles körben használatos volt a hellénisztikus világban, még ha nem is volt olyan elterjedt, mint a Római Birodalomban. Ami azt illeti, Heide Froningnak sikerült a folyamatos narratívát visszavezetnie a Kr. e. 8. század második felének görög művészetéig, és talált példákat a Kr. e. 6., 5. és 4. századból is.²⁵ Ezzel bebizonyította, hogy ez a fajta narratíva szunnyadó jelenség volt a görög művészetben, amely azonban igazi lendületet csak a hellénisztikus korban kapott.

Utazás a hellénisztikus kori (és a korábbi) művészetben

Tapasztalati jellege és inherens kommunikálhatatlansága miatt az utazás témája hasonlóképpen változatos életutat járt be a vizuális művészetben,²⁶ de minden valószínűség szerint ez is a hellénisztikus korban érte el jelentőségének csúcspontját. Őszintén szólva úgy tűnik, hogy ez a két jelenség – a folyamatos narratíva és az utazás témája – elválaszthatatlanul összefonódik egymással. A folyamatos narratíva a legtisztább formája a tér- és időbeli mozgás közvetítésének, amely kulcsfontosságú összetevővé válik akkor, amikor az „utazás” trópusának vizuális érzékeltetéséről van szó. A hellénisztikus kortól kezdődően beszélhetünk már egyértelműen „diszkurzív” képekről, amelyek nemcsak utalnak az utazás fogalmára, hanem konkrétan bemutatják a távolságok leküzdését és az idő múlását is, akár csak egy filmszalagon.

Hogy helyesen ítélhessük meg az idő és a tér hellénisztikus megközelítését, meg kell emlékeznünk a korábbi szemléletmódokról is. Jellemző, hogy azon alkotók, akiknek alkotásaiban utazók (olyan személyek, akik utazáshoz illő öltözékben, például különleges egyenruhában, szalmakalappal vagy élelmiszeres batyuval a hátukon) képei jelentek meg, saját maguk soha nem utaztak. Egy híres, Kr. e. 8. századból származó attikai, geometrikus díszítésű tál, amely ma a British Museumban található, az utazás közvetett lehetőségére utal egy hatalmas hajó képén keresztül, amelynek evezősei készen állnak az útra.²⁷ Egy férfi egy nőt (némelyek Parist és Helenét, mások Théseust és Ariadnét fedezik fel bennük) a hajó felé vezet, amely készen áll az útra, de a kép inkább csak sugallja az elindulás érzetét, mintsem hogy képszerűen megjelenítené azt. Az archaikus és a klasszikus művészet a térbeli mozgást sokkal világosabban adta vissza, főként a rituális szférában, ahol maga a folyamat és a rövid távú utazás volt a lényeges. Említést tehetünk az esküvői menetéről is, amely magában foglal-

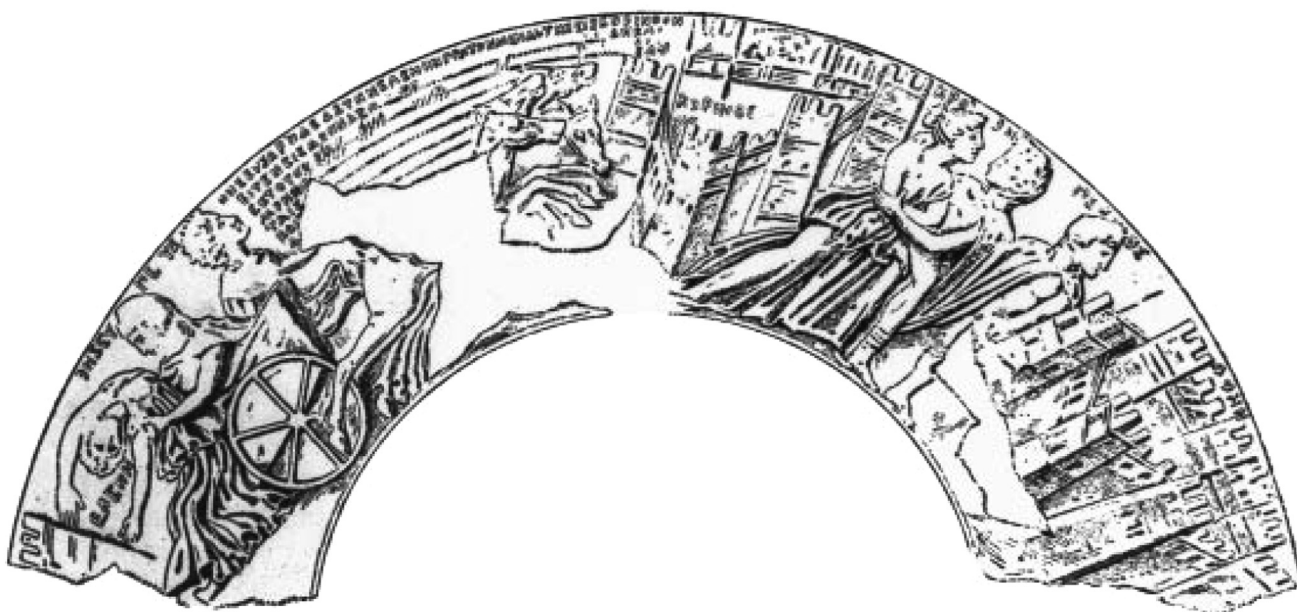
ta mind a mozgást, mind pedig a helyváltoztatást, hogy a nő tartózkodási helyének házasságkötés általi megváltozását jelképesen ábrázolja. A vázafestészetben jó példa erre a kb. Kr. e. 540-ból származó attikai feketealakos lékythos, amelyet az Amasis-festő készített (ma a Metropolitan Museumban található), és a kb. Kr. e. 430-ból származó vörösalakos pyxis (ma a British Museumban található), amely a Marlay-festő műve. Mindkettő egy kicsinyített házat ábrázol, amely – egy rugalmas olvasatban – a váza kerekességének köszönhetően egyaránt szolgál eredetként (a menyasszony otthona) és végecélként (a vőlegény otthona). Így a folyamat mindkét esetben szimbolikusan nyer kifejezést.²⁸

A szimbolizmus iránti vonzalom nemcsak a helyszínek közötti mozgás érzékeltetésében válik egyértelművé, hanem általánosságban a térbeli kontextus és a táj ábrázolásában is. A környezet iránti érdektelenség, amely elválaszthatatlan a görög művészet alapvetően emberközpontú szemléletmódjától, gyakran csak a helyszín vázlatos jelzésére adott alkalmat. Az archaikus korszaktól kezdve kapualjak, oszlopok, oltárok, rövidített párkánygerendák, *naisokosok*, szökőkutas házak, barlangok, stilizált fák és a növényzet egyéb elemei kerültek be a vizuális repertoárba, hogy a lehető legalapvetőbb információkat megadják a történet megértéséhez.²⁹ Bizonyítékaink erre vonatkozóan természetesen részlegesek és töredékesek, hiszen nem ismerhetjük azt, ami a legsérülékenyebb anyagi hordozóhoz kötődik: általánosságban a nagyfestészetet, különös tekintettel a színpadi festészetre.³⁰ A Kr. e. 4. század második feléből származó, nemrég felfedezett, jó állapotú makedóniai falfestmények (amelyeken természetes táji környezetben egy vadászjelenet is látható)³¹ rávilágítottak arra, hogy mennyire hiányosak a forrásaink, ha nem is borították fel azt a képet, amely a görög művészet emberközpontú szemléletével kapcsolatosan él bennünk.

Ezen a képsorozaton egész városok rendkívül ritkán vannak ábrázolva, bár helyenként részletekben megjelennek, amikor háborút mutat be a művész. Pausanias elmondása szerint (10. 26. 2) a korai klasszikus korszakból Polygnótos híres *Iliupersis*-én, amelyet a knidosi vének tanácsa számára festett Delphoiban, láthatóak voltak Trója falai. A Tróján kívüli csaták szintén alkalmat adtak a város falainak ábrázolására, mint ahogy az a kb. Kr. e. 500 utánra datált attikai vörösalakos kylixen is látható (J. Paul Getty Museum), amely a városfal egy részét mutatja be két katonával, akik a lőrésék fölött kinyúlva próbálnak két hoplitát dárdával eltalálni.³² Az viszont inkább spekuláció, amikor Evelyn Harrison a Pheidias-féle Athéna Parthenos elveszett pajzsán ábrázolt amazonomachiát „egyfajta topográfiaféként” képzele el, „amely bár kezdetleges és egyszerű módon, de már azt a célt szolgálta, hogy az eseményeket térrel és idővel egyaránt összekösse”, méghozzá részleges városfalak és a sziklás táj lefestése révén.³³

A mitológia feltérképezése a hellénisztikus művészetben – esettanulmány

A következőkben térjünk át egy, a hellénisztikus korból származó reliefszobrász tálra, amely ma az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban látható, és amely az általa megformált városi tájjal meglepetést okozhat az imént felvázolt háttér fényében.

1. kép. Théseus és Peirithoos elrabolja Helenét. Rajz a hellénisztikus korból származó reliefdíszes kerámiatálról; Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum, ltsz. 2104. Feltehetően Kr. e. 2. század második fele (forrás: C. Robert, *Homerische Becher* [Berlin, 1890], 46)

Ez a Kr. e. 3. század végére vagy (nagyobb valószínűséggel) a 2. század első felére datált tárgy rejti magában a kulcsot azon művészi gyakorlatok megértéséhez, amelyek az utazás és az azzal járó tér- és időbeli mozgások lefestését elősegítették (1. és 2. kép).³⁴ A tál témája mitológiai: Helené elrablásáról szól, amelyet Théseus Peirithoos segítségével hajtott végre. A mítoszt a dombormű váratlanul erős földrajzi hangsúllyal és az utazás iránti különleges figyelemmel beszéli el. Habár a tudósok észrevették és egy-egy rövid mondattal üdvözölték is e mű jelentőségét a hellénisztikus művészet számtalan aspektusára nézve,³⁵ még nem aknázták ki teljesen a benne rejlő lehetőségeket. A jelen összefüggésben számunkra ez a mű egy sokkal nagyobb jelentőséggel fog bírni, amennyiben rendező elve a földrajz, meghatározó trópusa pedig az utazás. Annak ellenére, hogy a szóban forgó tárgy az ivőedények szerény és olcsó csoportjába sorolható, konceptuális értelemben új, jelentős fejezetet nyithat az eszmetörténetben, és ezáltal jelentősége sokkal összetettebb Téléphos-frízével vetekedhet.

A tál festői törekvése mind a rajta szereplő alakok, mind a környezet ábrázolása révén kiemelkedik a többi, fennmaradt „megarai” tál sorából.

Hagyományosan, de pontatlanul „megarai”-nak azokat a félgömb alakú, negatív formátalban kialakított kerámiaedényeket nevezik, amelyeknek a külsejét domborművek díszítették. Feltehetően Kr. e. 240 és 220 között jelentek meg először Athénban,³⁶ de gyártásuk és forgalmazásuk gyors ütemben terjedt egész Hellasban, a Mediterráneum keleti részén, valamint Itáliában, és egy idő után egyfajta hellénisztikus *koiné*-vé vált, formáját és díszítését tekintve csekély eltérésekkel. A tipikus megarai tálon csak virág- és növénymotívumok láthatók, illetve olyan díszítések, amelyek egyetlen alakot vagy két-három tagból álló kisebb csoportot mutatnak be: a szatírok, tritónok, erőszok, níkék, kentaurók, griffmadarak, delfinek stb. gyakran újra meg újra ismétlődnek anélkül, hogy bármilyen narratívát hoznának létre. Mitológiai vagy irodalmi témájú jelenetek –

2. kép. Théseus és Peirithoos elrabolja Helenét. Részlet a hellénisztikus korból származó reliefdíszes kerámiatálról; Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum, ltsz. 2104. Feltehetően Kr. e. 2. század (a fényképért köszönet illeti az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumot)

kentaurharcok, trójai motívumok, jelenetek az *Odyszeiából* vagy a tragédiákból – szintén fellelhetők, de számuk elenyésző.³⁷ A trójai jelenetek hangsúlyossága miatt a 19. század vége óta a narratív díszítésű megarai tálakat „homérosi” tálaknak is nevezik, annak ellenére, hogy a tálak díszítése szélesebb témakört ölel fel.³⁸

Bár a homérosi tálaknak nagy jelentőséget tulajdonítanak a folyamatos narratíva fejlődése szempontjából,³⁹ csak igen kevés tárgyon lehet felfedezni az olyan, áradó narrativitást, amelyet a fent említett tál példáz, ahol a legtöbb helyet az alakábrázolás kapja, amely különleges monumentalitást sugall. Emellett a tál úgy köti össze egymással a szóveges és a vizuális információt, hogy ennek alapján kapcsolatba hozható a periégitikus hagyománnyal és a kézirat-illusztrálás tradíció-

jával. A barnássárga agyagból készült, fekete bevonattal borított tál átmérője a felső peremnél 13 centiméter, magassága 7,5 centiméter. Minden valószínűség szerint az ókorban gyakran használták, mivel bevonata a peremrészekben és az edénytest számos részén megkopott. A képek minden hiányosság ellenére tisztán kivehetők.

A tál narratív mintája

A tál egy olyan mítoszt ábrázol, melynek alapvető elemei már a görög irodalom kezdetén kialakultak, és az ókor azt követő periódusaiban többé-kevésbé stabilak maradtak, habár egyes részletek többféle változatban ismeretesek.⁴⁰ Théseus egy Peirithoos nevű thessaliali barátjával együtt Spártába utazott, és erőszakkal elrabolta a fiatal és gyönyörű Helenét, akit később Attikába vitt, és saját édesanyja, Aithra gondjaira bízott. A hősök ezt követően azonnal távoztak, az iméntihez hasonló célokkal: ezúttal Persephonét akarták megszöktetni Peirithoos számára. Azonban útjuk az alvilágba vezetett, ahol rabság várt rájuk. Peirithoos soha nem tért vissza, Théseust viszont végül kiszabadította Héraklés. Eközben Helené bátyjai, a Dioskurosok, akiket feldühített húguk elrablása, hadsereget toboroztak, megszállták Attikát, kiszabadították testvérüket, és viszonzás-képp Aithrát is elhurcolták. Théseus politikai ellenfelei megragadták az alkalmat, hogy hatalmát megrengessék, ezért Skyrosba menekült, ahol meggyilkolták.

A tény, hogy Pausanias röviden megemlíti a 7. századi spártai költőt, Alkmant (1. 41. 4) és a késő 7., kora 6. századi szicíliai költőt, Stésichorost (2. 22. 6) mint a történet egyes aspektusainak forrásait, jelentősen hozzájárul a mítosz régiségének igazolásához. Az *Ilias* (3. 144) homályos utalása is azt sugallja, hogy a mítosz már a homérosi időkben is ismert volt, és még az is elképzelhető, hogy a jórészt elveszett 6. századi eposzokban, a *Kypriában* és az *Iliupersisben* is szerepelt a történet.⁴¹ A mitográfiai vita egyik fő kérdése a főszereplők korára vonatkozott. A legtöbb változat szerint Théseus már érett férfiként, ötvenéves korában élte át a szóban forgó kalandot. Helené kora hét és tizenkét év között mozog, de néhány változat, csakúgy, mint a legtöbb képi megjelenítés (beleértve a tálat is), felszámolja a korkülönbséget, és a kapcsolatot két fiatal felnőtt viszonyaként mutatja be. A vita során felmerülő másik kérdés földrajzi jellegű volt: bár a lányrablók úti célja Athén volt, néhány változat szerint Helené rabságának és megmenekülésének helyszíne Aphidnai, és ezt a várost rombolták le a Dioskurosok is.

Már a Kr. e. 7. századi vázafestészetben is megjelenik a történet néhány részlete,⁴² a késő 6. századtól a kora 5. századig tartó időszakban pedig közel húsz váza ábrázolja ezt a témát.⁴³ Pausanias pontos információt szolgáltat számunkra a sérülékenyebb anyagi hordozók vonatkozásában. Mikor az athéni Théseionról ír, megemlíti, hogy amíg Théseus az alvilágban raboskodott, a Dioskurosok megtámadták Aphidnait, és Menestheust tették meg Athén királyának (1. 17. 5). Mint ahogy az Pausanias esetében gyakran megtörténik, a képleírást itt is nehéz elválasztani a történet elbeszélésétől. Pausaniasnak köszönhetjük továbbá, hogy tudomásunk van a mítosz két híres archaikus ábrázolásáról. Felhívja figyelmünket, hogy a történet egy részletét – Helené megmentését és Aithra foglyul ejtését –

Kypselos olympiai ládáján ábrázolták (6. század első fele, lásd 5. 19. 2–4), valamint hogy a történet egy másik jelenetét, Helené elrablását Apollón trónján, Amyklaiban örökítették meg (6. század második fele, lásd 3. 18. 15).⁴⁴

Mivel az utóbbi kifejezetten a lányrablást – Peirithoost, Théseust és a megszöktetett Helenét – mutatja be, a trón különösen érdekes lehet a jelen összefüggésben, de sajnos Pausanias nem ad pontos leírást róla. Kypselos ládája esetében készségesebb: ennek negyedik sávjában a Dioskurosok voltak láthatók, ahogy, miután kiszabadították, közrefogják húgukat, míg a feketébe öltözött Aithra földre borul Helené lábai előtt. Egy értelmező epigramma is tartozott a képhez: *Tyndaridák Helenét viszik, Aithrát is tova vonják / Athénből* (5. 19. 3, ford. Muraközy Gy.).⁴⁵ A „tova vonják Athénből” kitétel felveti a kérdést, hogy vizuálisan miként jelenik meg a város. Tekintettel az archaikus korszak művészileg kifinomult szókincsére és a láda rekonstrukcióira, amelyek semmilyen Athénra utaló jelzést nem tartalmaznak, és a négy alakot üres háttér előtt mutatják, azt kell feltételeznünk, hogy az epigramma azt a célt szolgálja, hogy kitöltse az űrt a tárgy szemléltői számára. Fontos ezt a háttérrel tekintetbe vennünk ahhoz, hogy megértsük a hellénisztikus tál kivételes részletességét, amellyel a városi táj eszméjének minél teljesebb vizuális megformálására törekedett.

A történet legteljesebb szöveges változata Plutarchos, Pausanias idősebb kortársa révén maradt fenn számunkra. Plutarchos életrajzi megközelítése folyamatosan beszámolót nyújt számunkra (*Théseus* 31), és ezzel a földrajzot alárendeli a történet elbeszélésének. Az életrajzíró diszkurzív megközelítésével szemben Pausanias szerkezeti vezérelvét nem az elrablás története, hanem a földrajz adja. A helyszínek által ösztönözve idézi meg szereplőit, és a földrajzi tekintetben (viszonylag) szisztematikus megközelítése eredményezi azt a rendszertelenséget és diszkontinuitást, amely életrajzi elbeszéléseiben megfigyelhető. Az athéni agora szomszédságában fekvő Sarapis szentélye közelében például Pausanias felidézi, hogy ezen a helyen egyezett meg Théseus és Peirithoos lakóniai, majd később thesprótiai hadjáratukról – feltételezve, hogy az olvasó tudja, hogy az elsőként említett út célja Helené elrablása volt, míg a második Persephoné elrablását tüzte zászlajára (1. 18. 4). Az Eileithyiának, a születés istennőjének épített templom „közelsége” miatt ezt a történetet hirtelen félbeszakítja egy másik, amely Létó várandósságáról szól. Helené elrablásának történetére Pausanias már korábban utal burkoltan (1. 17. 5), amikor említést tesz a Dioskurosok részéről Attikát ért támadásról. Ezen a ponton az olvasónak ismét tisztában kell lennie azzal, hogy a támadás célja az elrabolt Helené kiszabadítása volt. A teljes képre még várni kell a megarai emlékművek leírásához (1. 41. 3–5), amely lehetőséget ad Megareus király és fia, Timalkos nevének említésére, akik a Dioskurosok oldalán harcoltak Aphidnainál. Ez alkalmat teremt a lányrablás történetének megemlékezésére is:

Pindaros költeménye ugyanígy beszéli el az eseményeket: Théseus rokonságba akart kerülni a Dioskurosokkal, elrabolta és őrizetben tartotta Helenét, de közben elutazott, hogy segítsen létrehozni Peirithoos legendás lakodalmát. [amely tettehez Persephoné elrablását kapcsolja a köztudat]. 1. 41. 5

Az Athénból Phaléronba vezető úton Pausanias egy emlékműre hívja fel a figyelmet, amelynek kapcsán az amazon Antiopé nevét említi meg, akit szintén Thészeus és Peirithoos rabolt el (1. 2. 1). Ezután egy másik emlékmű vonja el figyelmét, és nem tér vissza az előző történethez egészen addig, amikor beszámol Antiopé nővére, Hippolyté megarai sírjáról (1. 41. 7). Argosnál Helenéről emlékezik meg Eileithyia templomának említésekor, és azt várja az olvasótól, hogy könnyedén felvegye a korábban elejtett szálakat (1. 17. 5; 1. 41. 5). A templomot

Helené alapított[a], amikor Thészeus Peirithoossal Thesprótiába ment, és a Dioskurok elfoglalták Aphidnát, őt pedig Lakadaimónba vitték. Állítólag már terhes volt, s Argosban szülte meg gyermekét, és ajánlotta fel Eileithyianak a szentélyt. Újszülött kislányát [Iphigeneiát] Klytaimnéstrának adta oda, aki akkor már Agamemnón hitvese volt, míg ő maga csak később lett Menelaos felesége.

2. 22. 6

Troizénben Pausanias Aphroditének, a házasság védelmezőjének templomáról ír (2. 32. 7), amelyet Helenével köttetett „házasságáért” cserébe Thészeus ajánlott fel az istennőnek. Minden diszkontinuitásuk ellenére Pausanias utazásai „valós” időben követik a számtalan hőse által korábban bejárt útvonalakat.

A helyszínek és a mítoszok így módon történő összekapcsolása a hellénisztikus kori utazási irodalomra vezethető vissza. Egy töredékesen fennmaradt ókori scholion *Ilias* 3. 242-höz arra tesz utalást, hogy Polemón Helené elrablásának történetét Attika leírása közben mondta el.⁴⁶ Ebből kiderül, hogy Helené gyanította, bátyjai nem a többszörösen „vétkes” húguk – akit nemcsak Thészeus, hanem Paris is elrabolt – révén okozott szégyen miatt mentek Trójába; hogy az első lányrablás folyamán nyaképpen Aphidnai ostrom alá került; hogy bátyját, Kastórt jobb combján megsebesítette Aphidnai királya, Aphidnos; és hogy a Dioskurok Thészeus távollétében kifosztották Athént.

A hellénisztikus kori tál – a nem szöveges médiumból fakadó kommunikációs eltérések ellenére – hasonló kettősséget mutat a mítosz és annak helyszíne kapcsán. A tálon körbefutó zsúfolt képen a főszereplők kétszer jelennek meg: először egy harci szekéren láthatjuk őket, amint elindulnak Korinthos felé, később pedig gyalogosan veszik célba Athént. Athén Thészeus városa volt a Kr. e. 6. század végétől egészen a Kr. u. 2. századig, amint erről Hadrianus athéni diadalíve is tanúbizonyságot tesz.⁴⁷ A tálon szereplő két város tömör, sokszögű falgyűrűk formájában jelenik meg, és a feliratok egyértelműen megnevezik őket: Korinthos neve a saját körülkerített falán belül, Athéné pedig pontosan fölötte található. Mindkét fallal körülzárt várost perspektivikusan ábrázolja a relief mesterien alkalmazott fokozatosságával: a nézőhöz közelebbi falrészt a dombormű jelentősen kiemelve mutatja be, így segítve a szemlélőt abban, hogy a messzebb fekvő és az előtérben található területek közt különbséget tudjon tenni. A tál kis méretéhez és szerény külsejéhez képest az ábrázolás részletessége és narratív ereje lenyűgöző. Az edény külső felülete zsúfolt, a különböző jelenetek között nincs üres hely, az „oda-vissza” végcél és kiindulópont között pedig könnyedén megragadható. A konceptuális és vizuális ugrálás az egyik fáltól a másikig egy nagyjából kétnapos kirándulás eseményeit tömöríti össze: tí. egy valós, Kr. e. 2. században élő személy, Aemilius Paulus, aki makedón diadala

után hellasi túrja alatt Kr. e. 167-ben Athénból Korinthosba utazott, a „második napon” érte el úti célját (Livius 45. 27–28).

Az első jelenetben a harci szekeret – melynek lovait gyors ügetésben és magát a kocsit a dombormű perspektivikus fókuszálásával ábrázolja a művész – Peirithoos vezeti, aki a mozgás irányába néz. Őt a *chlamys*ba öltözött Thészeus követi, aki a másik irányba tekint, és karjaival próbálja megakadályozni, hogy Helené leugorjon a kocsiról. (Néhány tudós Thészeus haját sisakként értelmezi.) A rongybabaszerűen hajlékony Helené hangsúlyosan igyekszik Thészeustól minél messzebb hajolni. Karjait kétségbeesetten terjeszti ki, arcát keretezve. Neve két karja közt olvasható, míg Thészeusé saját feje mellett díszleg. Peirithoos neve a saját és Thészeus feje között csak hiányosan van jelen, de kiegészítése nem okoz nehézséget. A dombormű mostani állapotában a három arc közül a komolyan összpontosító Peirithooséról lehet leginkább leolvasni az érzéseit.

A főhősök Korinthos és Athén falai között gyalogosan jelennek meg ismét a második (teljesebb állapotban fennmaradt) jelenetben. Az, hogy a harci szekér többé nem szerepel a képen, azt sugallja, hogy szereplőink elérték célállomásukat. Peirithoos megy elől, ismételten elkülönülve a pártól. Őt Thészeus követi, aki *chlamys*t és csizmát visel, és minden figyelmét Helenének szenteli, akit szorosan, birtoklást kifejező módon ölel át. Míg az előző jelenetben a lány testbeszéde szembeszegült a mozgás irányával, itt ruhája hatalmas fodraiból előbukó lábával a mozgást hangsúlyozza, és ferde testtartása azt fejezi ki, hogy úton van. A műalkotás kis mérete és alapvetően szerény külseje, illetve az arckifejezések viszonylagos erőtlensége együttesen nem teszik lehetővé a kérdés megválaszolását, hogy vajon Helené készséggel mozog-e az ábrázolt irányba, vagy az idő múlásával tehetetlen beletörődés lett rajta úrrá, vagy esetleg otthonától elszakadva már függőségi viszonyt épített ki fogvatartóival.⁴⁸ Szintén nem egyértelmű, hogy vajon Thészeus azért öleli át Helenét, mert fél, hogy a lány elszökik tőle, vagy ez a testtartás a kalandor Helené iránti vágyát tükrözi. Helené teste merev; nem próbál elszökni, de az ölelést sem viszonozza.⁴⁹

Biztosak lehetünk-e abban, hogy az alakok ezen második csoportja azonos az elsővel? Habár a férfiak feje mellett található szóttagok bizonyítják, hogy Thészeusról és Peirithoosról van szó, a KPA betűk a nő feje mellett⁵⁰ számos kérdést felvetettek a személyazonosságával kapcsolatban, és ezáltal az egész tál „folyamatos” narratíváját is megkérdőjelezték. A betűkre irányuló új keletű vizsgálat szerint azonban a K-t E-ként is lehet értelmezni, és a töredékes formában fennmaradt, még szóba jöheto A-n kívül nincs más olvasható betű – ami megengedné, hogy ismét Helené nevét olvassuk. Mindenesetre az első jelenetben a lovak sérült teste felett található, szintén súlyosan megrongálódott, terjengős feliratnak minden kétséget el kell oszlatnia afelől, hogy Helené szerepel-e mindkét alkalommal a képen. Nyitó szavai elég jó állapotban maradtak fenn ahhoz, hogy közvetíteni tudják pontosan azt az információt, amelyet a kép is közöl: *Thészeus, miután elrabolta Helenét, először Korinthosba, majd Athénba (vitte őt)*. Ennélfogva itt minden kétséget kizáróan ugyanannak a történetnek két külön mozzanatával találkozunk, és ezáltal a műalkotás egyértelmű példája a folyamatos narratívának, amely a képet mozgásba hozza.⁵¹ A történet nem csupán lejátszódik, hanem az edényből ivó ember a tárgyat kezei közt forgatva bontja ki. Az, hogy a

tál célja az átmenet ábrázolása, a második jelenet – a megérkezés – beillesztése révén válik különösen egyértelművé. Ennek az epizódnak központi szerepe van az utazás fogalmának kiteljesítésében.

A Théseus–Helené-tál folyamatos narratívája nemcsak tematizálja az „utazás” trópusát, hanem társadalmi nemmel is felruhazza. Az utazás természetesen képes magába foglalni különböző negatív és pozitív élményeket, illetve a hatalom és annak hiánya által okozott előnyös helyzetek széles skáláját. A nemi különbségeknek ebben a földrajzában Helenének mindkét jelenetben csak kevés személyes tér jut, a megfelelő egzisztenciális következményekkel: kizökkenéssel és irányvesztéssel. Az első jelenetben legalábbis vonakodva mozog, de mindkét epizódban kényszer hatására cselekszik. Ezzel szemben a két férfi térbeli önértékelése nyitottnak, cselekvőképességgel telinek tűnik. A profilnézet (amely a cselekmény hagyományos szemléltetőeszköze), a mereven előre szegezett szemek, a párt vezető Peirithoos egyenes testtartása mind-mind ezt igazolják.⁵²

A házasság kivételével – amikor a nő ideiglenesen, egyik otthonából a másikba való átköltözése idejére mobilissá válik, tehát csak az egyik zárt tér egy másikkal való helyettesítését jelenti – úgy tűnik, a nők utazását alapvetően száműzetésnek tekintették.⁵³ Természetesen léteztek nők, akik (általában rokonaikkal) elutaztak kisebb-nagyobb távolságokra, de forrásaink arra utalnak, hogy ők nagy többségben zárndokok voltak, akik valamely betegségre kerestek gyógymódot, vagy gyermekáldás reményében utaztak a szent helyekre, nem pedig azért, hogy világot lássanak.⁵⁴ Még a hellénisztikus kor előkelő asszonyainak a korábbinál (főként vallási területen) jóval nyilvánosabb szerepe sem eredményezett kalandos önmegvalósítási formákat vagy a korábbinál jelentősen nagyobb mértékű mobilitást.⁵⁵

A görög képek arra utalnak, hogy a nők vagy rövidebb távokra utaztak más nők társaságában, vagy hosszabb távokra férfitársaságban, kimerítő körülmények között. Ezek a képek a férfiaknak a kiváltságosság, a terjeszkedés és a cselekvőképesség felszabadító érzését tulajdonítják. A mitológia olyan példaszzerű hős-utazókat állított ki, mint az Argonauták, Héraklész, Théseus vagy Odysseus⁵⁶ – és még az utóbb említett is megtapasztalta a belső fejlődést akaratlan bolyongásai során. Ahogy Strabón megállapította: *A költők azok ugyanis, akik azt mondják, hogy azok a hősök voltak a legokosabbak, akik sokszor és sokat utaztak és barangoltak. Ezért a különféle emberek városainak és gondolkodásmódjának megismerését igen nagyra tartják* (1. 1. 16, ford. Földy J.). Ezzel ellentétben azok a nők, akik egyedül utaztak, rendszerint kényszer hatása alatt, félőrült állapotban vándoroltak Hellas területén vagy külföldön, mint Ió, vagy akaratukon kívül száműzték őket, mint Danaét és Augét. Démétér halandó nőnek öltözve halálos veszélyekkel néz szembe a *homérosi Démétér-himnuszban* (123–132), és utazás közben krétai kalózok gyalázatának esik áldozatul. A Homéros által halhatatlanná tett Helené és Paris története szerint Helené szabad akaratából utazott Trójába, és ez nemcsak tevékenységének, hanem mobilitási mértékének többszöri újraértelmezésére is alkalmat adott.⁵⁷ A mítosz újramondásai vagy leszűkítik Helené utazását, vagy még azt is kétségbe vonják, hogy egyáltalán utazott-e valaha (vagy csak képmása tette azt helyette).

A hellénisztikus kori tálhoz visszatérve, éppenséggel alávetethetjük egy másfajta értelmezésnek is: Athén nemcsak az otthonától elszakított nő szempontjából tűnik barátságatlannak és sterilnek, hanem a férfiakéból is. Egyetlen athéni sem siet a saját hőse üdvözlésére, és egy kapu sincs, amelyen át beléphetne a városba. Elhagyatottan áll a város szélén, és a néző feszült bizonytalansággal tekint elébe a jövőbeli eseményeknek. Mivel Helené elrablása morálisan megkérdőjelezhető volt, és Attika megszállásához és Théseus halálához vezetett, Plutarchos egyértelműen ítéli a cselekedetet: *az egyik legnagyobb bűncselekményt írja a számlájára (Théseus 29)*.⁵⁸ Már a Kr. e. 4. század elején, a Théseusról általában hízelgően nyilatkozó Isokratész is zavarban érezte magát, amikor a hős azon döntéséről beszél, amely Helené elrablásáról szólt: *Ha ezen hőstettek kivitelezője egy átlagos férfi, és nem egy igen kivételes hős lett volna, nem lenne világos, hogy az elbeszélés Helenét dicsőíti, vagy Théseust vádolja (Helené dicsérete 21)*. Mindazonáltal ez a kritikus hozzáállás nem volt elegendő ahhoz, hogy Théseust letaszítsák a megbecsülés trónjáról.⁵⁹ Ehhez hasonlóan, ha valaki Théseus viselkedésének bűjtött kritikáját véli felfedezni a tálon, ez nem oszlatja el azt az általános benyomásunkat, hogy az önkéntes utazáshoz társuló szabadság-érzés hatalmat ad a két férfinak.

Ahogy a Théseus–Helené-tál első publikálása idején is szokatlanul hatott az utazás témájának hangsúlyossága miatt, úgy ma is szokatlanak tűnik, annak ellenére, hogy általában véve a hellénisztikus művészet, azon belül pedig a reliefdíszes tálak korpusza jelentős mértékben megnőtt. Azonban száz évvel a tál felfedezése után a mai thesszaliai Velestinóban (az ókori Pheraiban) egy töredékesen fennmaradt formatálon rendkívül hasonló, bár nem teljesen ugyanolyan jelenetet fedeztek fel (3. kép). Ebből három darab maradt meg, melyek közül a legnagyobb töredékesen ugyan, de Théseust és Helenét ábrázolja. Ezenkívül a valamennyi a városfalakból is látható (3B kép). Egy másik töredéken újra Théseus tűnik fel Peirithoos társaságában, a városfal egy másik részével együtt (3D kép), míg Athén falának egy szakasza a harmadik darabon látható (3C kép).⁶⁰ Az ebben a formatálban készített edény egy darabját is megtalálták, amely Théseus és Helené *symplegmájának* felső részét mutatja (3A és 4. kép). Mindkettő nyilvánvalóan helyben készült: az e lelőhelyen folytatott további ásások során két hellénisztikus kori műhelyre is rátaláltak, a megfelelő égetőkemencékkel együtt.⁶¹ A tálak tömeges előállítását biztosította a széles körű elterjedés lehetőségét, minek köszönhetően a motívum nagy valószínűséggel sokkal nagyobb utat járt be a hellénisztikus korban, mint arról ma tudomásunk van. Az *Odysseiából* kölcsönzött jelenetek jelenléte a töredékesen megmaradt tálakon – beleértve a Kyklóps barlangját és a hajók látványát⁶² – arra utal, hogy az utazás képi világa más történetek ábrázolását is behálózta.

A tál térképészeti indíttatása

Most nézzük meg közelebbről a tálon látható két figyelemre méltó, szabadon álló várost. Athén és Korinthos önálló egységként kerülnek bemutatásra, amelyek bár egymástól elkülönülten állnak, hasonlítanak is egymásra. Nem láthatók bennük épületek⁶³ vagy városi lakosok, így inkább helyként, mintsem

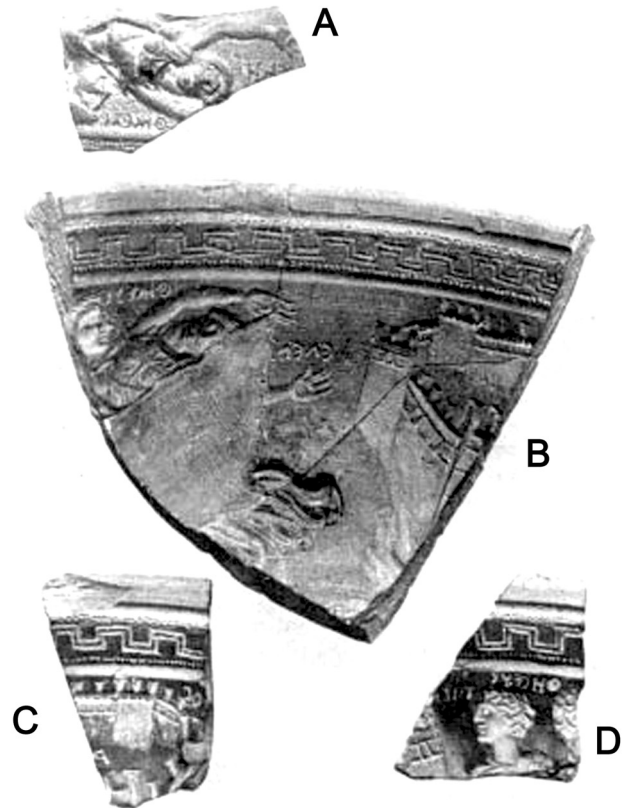
a politikai közösség szimbólumaként jelennek meg. A két város egy bizonyos távolságból való bemutatása azt a holisztikus szemléletmódot testesíti meg, amelyet a periégétikus irodalommal kapcsolatban már említettünk. Meredek falaik részben oldalról, részben felülről, rézsút láthatóak. A városok külsejét négyszögletes, lőrészekkel ellátott tornyaik teszik hangsúlyossá, amelyeket további kis nyílások és alkalmanként vízszintes vonalak tagolnak, az emeleteket vagy a kőművesmunka irányát jelezve. A lőrészekkel csipkézett bástyák kivételével, amelyek a 4. század második felétől nem igazán voltak jellemzőek,⁶⁴ a kép nem mond ellent annak, amit a hellénisztikus kori Athént és Korinthost körülvevő fal kinézetéről tudunk. Ez a kép tökéletesen illeszkedik a városok nagyjából kör formájú, tökéletlenül sokszög alakú itteni kontúrjához.⁶⁵ A kapuk hiánya természetesen irreális, de ez is aláhúzza a totális vízió érzetét. Ez a vízió Aristotelés előírását teljesíti, miszerint a város *legyen könnyen áttekinthető* (Politika 7. 5. 2).

Habár a tál akkoriban készült, amikor az egykor erős városok már kezdték elveszíteni függetlenségüket, a falak méltóságteljes ábrázolása a határozottság és a hatalom érzetét kelti. Habár az így sugallt félelmetes erő képzeletbeli volt, az ábrázolás mégis az ellenálló képesség hatásos szimbólumaként jelenhetett meg, nem utolsósorban amiatt, ahogyan az archetipikus mitológiai alakokat mozgásba hozta.⁶⁶ Sajnálatos, hogy a hellénisztikus korból származó reliefszes tálak keltezése, beleértve azokat, amelyek régészeti kontextusa egyértelmű, még mindig vita tárgyát képezi. A szóban forgó tál keletkezési idejének bizonytalansága (Kr. e. 3. század vége vagy a 2. század eleje) megengedi egy Kr. e. 146-hoz közeli datálás lehetőségét, amikor Mummius kifosztotta Korinthost és lerombolta a város falait. A tál Korinthost csak alig valamivel kevésbé félelmetesnek mutatja, mint Athént. Nem valószínűtlen azt állítani, hogy ez a tárgy valamivel Kr. e. 146 utánról származik,⁶⁷ mely esetben az ábrázolás nagyszerű, bár csupán képzeletbeli nyilvánítása a görög ellenállásnak a római megszállás valóságával szemben. Évszázadokkal később Pausanias még mindig fájlalta Korinthos kifosztását, feltehetőleg eltűnő a pusztítás mértékét:

Korinthosban már senki sem él az egykori lakosok közül, hanem római telepéseket küldtek a városba. ... A rómaiak győzelmüket követően a többi görögöt is lefegyverezték, és valamennyi fallal körülvett város védőbástyáit leromboltatták, Korinthost pedig a rómaiak szárazföldi seregének akkori fővezére, Mummius dúlta fel.

2. 1. 2; vö. 2. 3. 6; 7. 16. 7–9⁶⁸

Annak ellenére, hogy lehetséges, hogy a tálban burkolt katonai utalás rejlik, nézetem szerint a két város elsősorban a lányrablás földrajzi paramétereit tematizálja. Korinthos ábrázolása ebből a szempontból árulkodó lehet, hiszen egy ókori író sem tulajdonított szerepet a városnak Helené elrablásában. A tálon szereplő kép és szöveg szerint akkor viszont miért Korinthos a lányrablók első célállomása? Nincs okunk feltételezni, hogy létezik a mítosznak egy elveszett változata, vagy hogy létezett egy kőszá próbálkozás, amely a mítoszt Korinthos „kedvéért” meg akarta változtatni; és az a feltételezés sem állná meg a helyét, hogy a fazekas vagy az ikonográfus hibázott, hiszen szemmel látható az a műgond, amellyel az alkotó megformálta a képet. Korinthos

3. kép. Thészeus és Peirithoos elrabolja Helenét. Hellénisztikus kerámia formatál töredékei (B–D) és reliefszes tál töredéke (A), amely a formatálban készült. Volos, Régészeti Múzeum, ltsz. 2291 (formatál) és 2290 (tál töredéke). Feltehetően Kr. e. 2. század első fele (a fényképért köszönet illeti a Régészeti Bevételi Alapot [T. A. P.] és Görögország Kulturális Minisztériumát)

természetesen Spárta és Athén közt fekszik, és bárkinek, aki a két város közt utazik, át kell kelnie az Isthmoson. Így a művész egy mitológiai útitervet fektet le elénk. Plutarchos (*Thészeus* 31) a lányrablók biztonságát azok Peloponnésoson történő átkeléséhez kötötte, és könnyen elképzelhető, hogy a tálon Korinthos

4. kép. Helené és Thészeus. Reliefszes tál töredéke. Volos, Régészeti Múzeum, ltsz. 2290. Feltehetően Kr. e. 2. század első fele (a fényképért köszönet illeti a Régészeti Bevételi Alapot [T. A. P.] és Görögország Kulturális Minisztériumát)

5. kép. Thészeus elrabolja Helenét. Polygnótos attikai vörösalakos stamnosa; Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum, ltsz. 18063. Kr. e. 5. század vége (a fényképért köszönet illeti az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumot)

szintén ezt jelképezi: az utat a biztonság felé és az üldöztetéstől való menekvést (mitológiai „tény”, hogy Thészeust és Peirithoost Tegeán túl már nem üldözték).

Egy korábbi fejezetben (*Thészeus* 25) Plutarchos egy híres határ menti stéliére hívta fel a figyelmet, amelyet Thészeus építtetett Isthmosnál a Peloponnésos és „Iónia” (azaz Attika) közti határ megjelölésére. Állítólag egy felirat tette egyértelművé a helyzetet. Az egyik oldalon, amely kelet felé nézett, ezt lehetett olvasni: *Itt nem Peloponnésos fekszik, hanem Iónia*; míg a másik oldalon ez állt: *Ez Peloponnésos, és nem Iónia*. A mitológia iránt kevésbé fogékony Strabón a köfelirat létezését nem a hősnék tulajdonította, hanem annak a régi keletű vitának, amely a peloponnésosiai és az ióniaiak közti határvonalról szólt. Az író magát a feliratot a két csoport közt létrejött megegyezés eredményének tekintette (9. 1. 6).

Pausanias (2. 1. 4) a földrajzi váltást mitológiai valóságában értelmezte, vagyis azzal kapcsolta össze, hogy Thészeus megbüntette a Sinis nevezetű rablót, és általában véve megtisztította a Troizén és Athén közti utat a bűnözőktől. Ez Pausaniasnak arra alkalmat is adott, hogy kritizálhassa Nero elbukott próbálkozását (Kr. u. 67), amelynek célja a Korinthosi-földszoros (Isthmos) átvágása lett volna egy csatorna létesítésével.⁶⁹ Pausanias szerint (akinek véleménye éles ellentétben állt a birodalmi rómaiak általános csodálatával a tájat átszervező állami építkezések iránt)⁷⁰ az ilyen kísérletek, amelyek szembeszállnak a természettel, jogosan szenvednek kudarcot: *Bizony ilyen nehéz dolog az embernek erőszakkal megváltoztatni azt, amit az isten alkotott* (2. 1. 5). Számára az Isthmos egyszerre volt földrajzi jel és a mitológiai diadal színtere.

Korinthos földrajzi jelként betöltött kulcsfontosságú szerepe néhány váratlan helyen is felbukkant. A Kr. e. 1. században például, mikor Propertius (*Elégiák* 3. 21) Athénba utaztatja szerelem sújtotta hősét/énjét, hogy az athéni kultúrában elmerülve elfeledkezzen Cynthia iránt érzett reménytelen szerelméről, Isthmost megmászkodó lépcsőfokként említi meg. Ehhez hasonlóan a tálon Korinthos jelenléte a művész arra irányuló kísérletéből fakad, hogy újragondolja és vizualizálja a mítosz földrajzi pragmatikáját.

Elődök és utódok

Annak érdekében, hogy megértsük a hellénisztikus érdeklődés merészségét a mítosz elhelyezésével kapcsolatban, érdemes összehasonlítani a tálat a klasszikus művészet egy jellemző példájával, amelynek témája megegyezik a táléval. Ez nem más, mint az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban látható attikai vörösalakos *stamnós*, amely Polygnótos keze munkáját dicséri (5. kép).⁷¹ A Kr. e. 420-as évekre datált edény bal oldalán Thészeus látható, amint két dárdát tart, és karjait a meglehetősen passzív Helené felé nyújtja. Peirithoos éppen egy harci szekérre mászik fel, a lovak nem láthatók. Phoibé, akinek neve talán Helené testvérét takarja, integet. Az összes alak testtartása és arckifejezése a klasszikus visszafogottságot példázza, és mindannyian nevesítve vannak, bár a nevek jó része mára már alig kivethető. Ami azonban itt számunkra érdekes, az nem más, mint a jelenet környezetének teljes hiánya. A figurák öltözetének kidolgozottsága és a figyelem a részletek iránt, az edény jelentős méretével együtt mind azt sugallják, hogy a környezet hiánya nem annyira a körülmények kényszerítő erejének, mint inkább a művész víziójának köszönhető.

A hellénisztikus tálon látható városok ábrázolásának naturalizmusa ellenére ott főként a stilizáció és az absztrakció uralkodik. Ez a stilizáció kapcsolatot teremt azokkal a még szigorúbban szabályozott *corona muralis*okkal, amelyeket rendszerint a városokat vagy Tychéjüket megszemélyesítő nőalakok viseltek. A hellénisztikus korban a megszemélyesítés és a fallal körülzárt város motívuma a terület konceptualizálásának másik trópusát képviselte. Egy hellénisztikus kori reliefszerű tál, amely ma a British Museumban látható, az Eteoklés és Polyneikés közti harcot mutatja be, melynek helyszíne a *corona muralis* viselő, Thébait megszemélyesítő, ülő női alak által jut kifejezésre.⁷² Eutyhidés híres, kb. Kr. e. 330-ból származó (vö. Pausanias 6. 2. 7) antiochiai Tychéje, amelyet csak másolat alapján ismerünk, a *corona muralis* – egy közel-keleti gyökerekkel rendelkező motívum – a görög szobrászatban megjelenő legkorábbi ismert használatának példáját mutatja be.⁷³ Az Indiana Egyetem Művészettörténeti Múzeumában található, Kr. e. 3. század végi vagy 2. század eleji vésett gyűrűkő egy női fej profilját ábrázolja, amelyet egy olyan erődítmény koronáz, amely ugyan geometriailag kifinomultabb kidolgozású, de nagy hasonlóságot mutat a Thészeus–Helené-tálon megjelenített falakkal, egészen az olyan kis részletekig, mint a csipkézett lőrések egyenetlen megjelenése (6. kép). A Tyché ezen megjelenési formáját alapos okkal egy ptolemaiosi várossal és egy ptolemaiosi királynővel hozták összefüggésbe.⁷⁴ Csakúgy, mint a körülkerített város motívuma, a kis toronnyal koronázott fejű nő/megszemélyesítés képe is megszakítás nélkül került át a római világba. Ezt a felső szinten kapukkal, tornyocskákkal és ablakokkal kiegészített *corona muralis*szal fedett, a Kr. u. 2. századi Spártából származó márvány fej is megerősíti (7. kép).⁷⁵

A kókoszorú külsejét egy amazonomachiában résztvevő alakok csoportja borítja. A Fortunát vagy Tychét, vagy valamilyen mindkettőt ábrázoló női fej jó példa a korábban már említett nehézségekre, amelyek a görög identitásra vonatkozó lehetséges burkolt nyilatkozatok azonosításának és megfajtásának tekintetében jelentkeznek a Pausanias korabeli művészetben.

6. kép. Tyché mellszobra vésett gránát gyűrűkövön ábrázolva; Bloomington, Indiana Egyetem Művészettörténeti Múzeuma, Burton Y. Berry Gyűjtemény, IUAM, ltsz. 76.85.15. Ptolemaios-kor, Kr. e. 3. század vége vagy 2. század eleje (a fényképet Michael Canavagh és Kevin Montague készítette; köszönet az Indiana Egyetem Művészettörténeti Múzeumának)

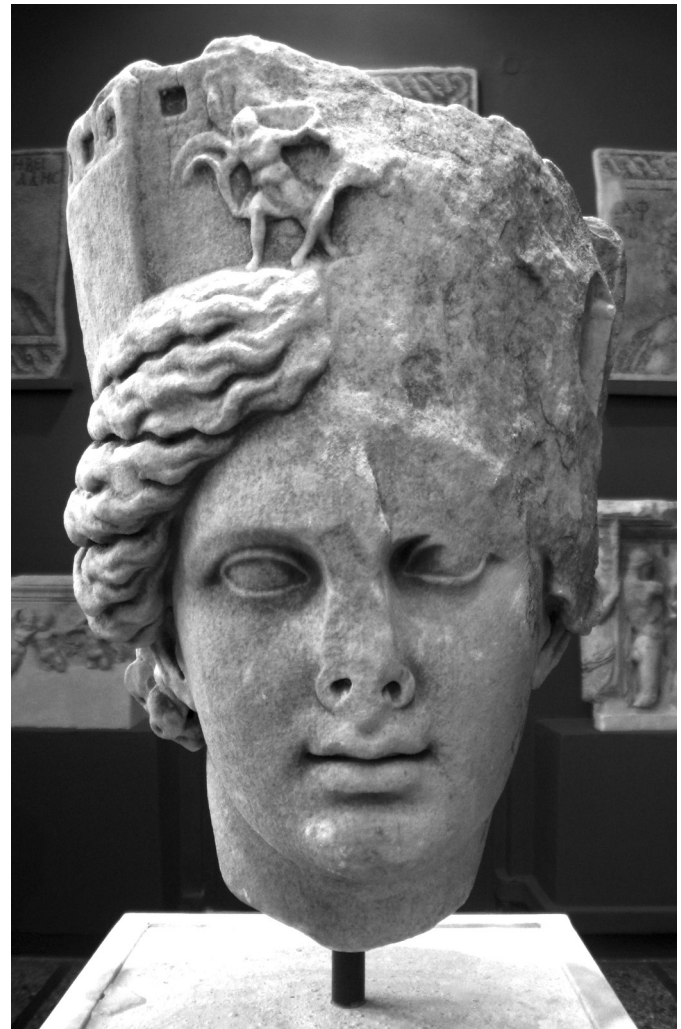
Amennyiben későbbi források alapján megállapíthatjuk, a városok koronás megszemélyesítései és a körülkerített város motívuma jelentős szerepet kaptak a térképkészítés hagyományában, és általánosan elfogadott kartográfiai szimbólummá is váltak. A Kr. u. 4. századi római földrajzi dokumentumon, a Peutinger-térképen, amely egy 12. vagy 13. századi másolat formájában látható az Osztrák Nemzeti Könyvtárban, mindkét típus megjelenik. A Peutinger-térkép néhány esetben (nagy és fontos városok, például Róma, Konstantinápoly és Antiochia bemutatásakor) a várost szimbolizáló rajzocskát a megszemélyesítéssel kombinálja.⁷⁶ Sajnálatos módon mind a mai napig nem tudjuk rekonstruálni, hogy a térkép eredetije pontosan hogy nézett ki. Egyetlen példány sem maradt fenn a görög antikvitásból, de még a hellénisztikus korból sem, amikor pedig fontos eredményeket ért el a földrajz és a térképészet is.⁷⁷ Azonban a Peutinger-tábla néhány kulcsot kínál számunkra.

Feltételezhetjük továbbá, hogy a korai térképészet ábrázolási hagyományait és konceptuális elveit egy rokon műfajtól kölcsönözte, amely középkori és ókori gyökerekkel rendelkezett. A *Corpus Agrimensorum Romanorum*, a római földmérők értekezéseinek gyűjteménye, amely a római kolóniákon a telepések számára történő földfelosztást és a területek határainak megállapítását mutatja be, számos – időnként illusztrált – kéziratban is továbbélt.

Habár lehetséges, hogy a gyűjtemény a Kr. u. 4. századból származik, és az egyes értekezések még korábban íródtak, a máig fennmaradt illusztrált kódexek, mint például a wolfenbütteli könyvtár Kr. u. 6. századi kiváló példánya, középkori eredetűek.⁷⁸ A városképet érzékeltető kis rajzaik rokonságot mutatnak a térképészettel, a római tájképfestészettel és a hellénisztikus kori tál városmotívumával is.

A már egyértelműen középkori térképek, melyek a földrajzot keresztény tartalommal kapcsolják össze, szintén hellénisztikus gyökerekre vezethetők vissza. Jeruzsálem kiemelkedő bemutatása a madabai templomban (Jordánia) található Kr. u. 6. századi mozaikon a görög-római hagyományt követi. A „Madaba térkép” a Szentföldet ábrázolja, és csak részeiben maradt fenn (kb. 15,7 m × 5,6 m).⁷⁹ Ez az Ó- és Újszövetségben megnevezett városok sokaságát mutatja be (pontosan ábrázolva a kapcsolódásait), a falvakkal és a földrajzi aspektusokkal együtt. Jeruzsálem, amely a térképen szereplő legnagyobb város, madártávlatból nézve, ellipszis alakú, tornyokkal rendelkező körülzárt egységként kerül bemutatásra, ahol néhány kulcsfontosságú épület, út és topográfiai elem is megtalálható (8. kép). Habár ezt a világot emberek nem lakják, jelenlétük rejtett formában ott van a térképen, hiszen azt zarándokok számára készítették, hogy a megváltás keresztény útját követhessék.

Az olyan összetett tárgyi emlékek fényében, mint a madabai térkép, túlzónak tűnhet az a megállapítás, hogy a hellénisztikus kori tál térképészeti indíttatás alapján készült. Az ókori görög világ kontextusában azonban a tál kognitív merészsége rendkívülinek tűnik, és értékes bepillantást enged abba a világnézeti átalakulásba, amelynek során az ábrázoló művészetek

7. kép. Tyché. Márványfej Spártából. Spártai Múzeum, ltsz. 7945. Kr. u. 2. század (a fényképért köszönet illeti a Spártai Múzeumot)

8. kép. Jeruzsálem. A Madaba-térkép részlete. Kr. u. 6. század.
(a fényképért köszönet illeti a jeruzsálemi Studium Biblicum
Franciscanum Archívumot)

elkezdtek vizuálisan bemutatni olyan eszméket, melyek mentális képe és irodalmi kifejezése már korábban kialakult. A tálon szereplő két város meglepő hasonlósága azt sugallja, hogy itt egy olyan vizuális képlettel találkozunk, mely magát a valóságot próbálja ábrázolni, és ennek folytán kulcsfontosságú lesz a térképek ikonográfiája szempontjából.

Természetesen a „valódi” térképektől – mint például a Madaba-térképtől – eltérően ez a kép egy metaforikus térképet rejt, melynek grafikus városábrázolása alá van rendelve egy történeti szálaknak.

Hogy legalábbis a klasszikus korban már voltak térképek, irodalmi források támasztják alá.⁸⁰ Aristophanés Kr. u. 5. század végi *Felhőkjében* például egy tanuló magyaráz a térkép használatáról egy Strepsiadés nevű földművesnek (200–217, ford. Arany János):

TANÍTVÁNY: *Látd ezt? ez itt a föld kerülete; ez itt Athenae.*

STREPSIADÉS: *Mit beszélsz? Sehol se látom a bírákat: nem hiszem.*

TANÍTVÁNY: *No már, valóban, itt ez Attika.*

STREPSIADÉS: *Hol van Kikynnos hát, az én falum?*

TANÍTVÁNY: *Ott benne lessz az is. De látod-e, Euboea itt mily hosszan nyúlik el?*

STREPSIADÉS: *Tudom; mi nyújtóztattuk ki, s Perikles. Hát Spárta hol van?*

TANÍTVÁNY: *Hol van? itt alább.*

Nem is remélhetnénk a térképek hagyományos, önkényes és bizonyos értelemben naiv szemiológiájának tisztább kifejtését. Mondhatnánk, hogy egyfajta önkényes helyleírásról van szó (ezt figyelhetjük meg a hellénisztikus kori tálon is), ahol a nyelv – a felirat – határozza meg a jelentést. Az, hogy a tál mindkét városa egyértelmű felirattal van ellátva, rendkívül fontos. A feliratok segítségével a nézőtől elvárható, hogy megalkossa magában azokat a sajátosságokat, amelyek a képi ábrázolásból hiányoznak, csakúgy, mint ahogy Strepsiadés is teszi, miután sikerült végre megfejtenie a térkép kódját. Polybios, aki az utazás földrajzának különös figyelmet szentelt,⁸¹ úgy gondolta, hogy *ha ismert vidékekről van szó, ezek nevének*

megadása igen nagy segítséget nyújt emlékezetünkben való felidézésükhöz (3. 36. 3).

Valójában egyetlen ókori műemlék létezik, amelyet az ókori térképkészítés fényében értelmeztek: a híres apszis-mozaik Fortuna Primigenia szentélyében, Praenestében (Palestrina). Mérete körülbelül 6,5 m × 5,3 m, és alapos felújításon ment keresztül.⁸² Térképszerű megjelenésével – bár önmagában nem lehet térképként szemlélni – a Nílus völgyének egységekre bontott képét tárja elénk, földművelési- és tájelemek együttesével, ahol a távolabbi részek a nézőhöz közelebb esők fölött láthatóak (9. kép). Az ábrázolás felső része vad és sziklás, lakói többnyire vadászok és egzotikus állatok (melyek a Pausanias által előszeretettel emlegetett csodálatos fajtákra emlékeztetnek),⁸³ míg az alsó részen a városi kultúra jelei uralkodnak, templomokkal, kegyhelyekkel és csónakokkal (a természeti jellegzetességek és állatok mellett). Nincs kompozíciós fókusz, a folyó ábrázolása nem holisztikus, a narratíva elsőrendősége sem egyértelmű, és képzeletben könnyen kiterjeszthetjük a képet, bármilyen irányban.

A gyakran egy hellénisztikus kori kép másolatának vélt kép nemrégiben egy olyan vizsgálat tárgyává vált, mely a földrajz, a korográfia, a topográfia, a térképszület és a tájképfestészet nézőpontját kombinálta egymással.⁸⁴ A földrajz, a korográfia és a topográfia közti árnyalatnyi különbségek a Kr. e. 3. századi hellénisztikus Görögországban alakultak ki.⁸⁵ A Kr. e. 2. századi alexandriai festő, a „topográfus” Démétrios (lásd Diodóros 31. 18. 2) – aki valószínűleg egyszerre volt festő és térképész is – lehetett az a személy, aki ezeket a különbségtételeket bevezette a vizuális gyakorlatba. Azonban a Kr. u. 2. század közepén élt görög-római Ptolemaios volt az, aki ezeket napnál világosabban közvetíti számunkra (*Geógraphika* 1. 1). Nem csoda, hogy egyértelmű régészeti bizonyíték hiányában a mozaik keltezése a Kr. e. 2. század vége és a Kr. u. 3. század közt ingadozik.

Akármilyen hibrid műfajhoz tartozik is, a palestrinai Nílus-mozaik már közömbös a mitológiai narratívával szemben, így méltó képi megfelelője lehet a Strabónéhoz hasonló földrajzi munkáknak.

Annak ellenére, hogy a képet egy folyó menti utazás ihlette, a folyamatszerű olvasás egyedül azon múlik, hogy a néző milyen módon végzi a műalkotás vizuális letapogatását, nem pedig a mozaikon belül lejátszódó bármiféle folyamaton. A mozaik fókusza inkább a letérképezés, mint a narráció, ezért a rajta látható alakok is mind esetlegesen, nem sokban különböznek a helyszínt jelző tárgyi elemektől.

Ezzel szemben, a kis felület kényszerítő ereje ellenére, a Théseus–Helené-tálok aktívan foglalkoznak az utazás fogalmával. Nem csupán konceptuális kísérletet tesznek arra, hogy a történet földrajzi paramétereit bemutassák (nyilvánvalóan egyszerűsített és rövidített formában), hanem az egyik helyszínből a másikba történő átmenetet is megkísérlik ábrázolni – arra törekednek tehát, amit Pausanias és hellénisztikus elődei szöveges narratívákkal és leírásokkal értek el. (A tálok valóban különleges hangsúlyt helyeznek az utazás vizuális megragadására, ami sokkal szokatlanabb, mint a városmotívumra fordított figyelem, amely, ahogy már korábban említettük, alkalmanként a hellénisztikus kor előtti Görögország művészi szótárában is megjelent.) Tekinthatnánk ezeket a szokatlan tárgyakat olyan tünetnek, amelyet a kulturális és ismeretelméleti

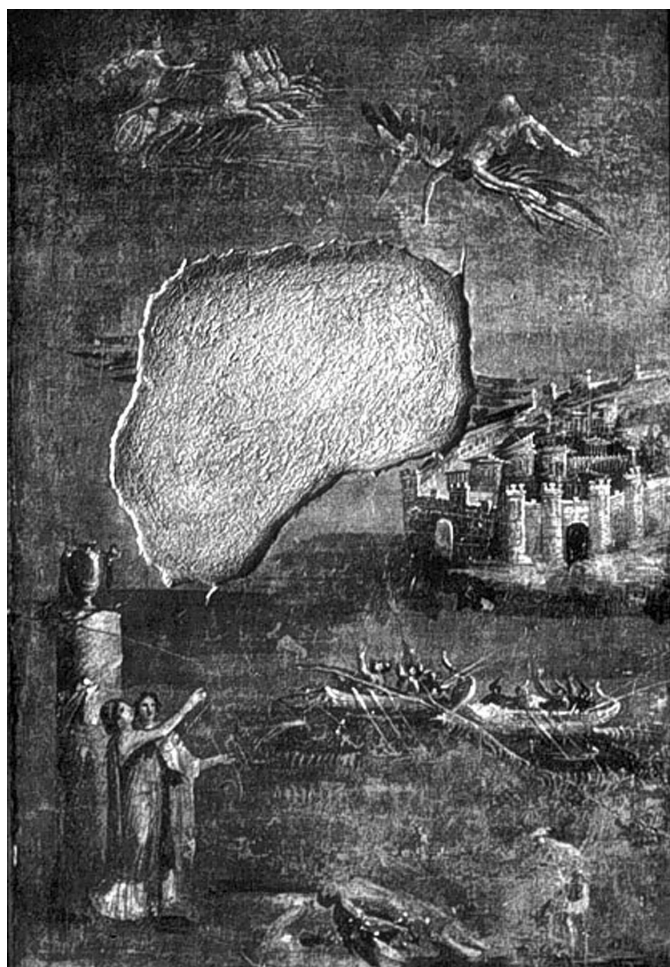
irányelvek találkozása váltott ki a hellénisztikus korban, amikor – amint erről már szó esett – az eltökélten művelt földrajz-tudomány, az emberi mobilitás intenzívvé válása és az utazási irodalom műfajának megalapozása kiemelt jelentőségre tettek szert. A Théseus–Helené-tálok minipanorámái is ebbe az irányba mutatnak, egyesítve a plutarchosi életrajzmesélő kedvet a Pausanias-féle leíró/mitologikus zsánerral és a városi táj iránti érdeklődéssel. Ezek a tálak, jóllehet „közvetítőként vettek részt egy intellektuális genezis folyamatában”⁸⁶ a klasszikus görög kortól egészen a római uralomig, mégsem tudnak elegendő bizonyítékot szolgáltatni arra, hogy az utazás iránti érdeklődés a hellénisztikus kori képi világ uralkodó eleme volt. Jól szemléltetik viszont azt, hogy – a megfelelő feltételek egymást erősítő fennállása esetén – az utazás témája milyen váratlan hatással tudott megszólalni. Ebben az összetett és bizonytalan korban a tér és az ezen belüli emberi mozgás megközelítésében érdekes kettősség fedezhető fel: a megnövekedett térbeli kiterjedés jövőbeli változást jövendölt, míg a tér diszkrét, képlekeny egységekre történő feldarabolása a hagyományos görög szemléletmódhoz illeszkedett.

Határok és határtalanság a római világban

Egy, a Kr. u. 1. század közepéről származó, az úgynevezett harmadik stílushoz tartozó falfestmény a pompeii Casa del Sacerdos Amandusból, mely Ikaros bukását ábrázolja, kiválóan szemlélteti, hogy római kontextusban miként fogalmazták újra a hellénisztikus témákat és motívumokat (10. kép).⁸⁷ A történetet folyamatos narratíván keresztül ismerhetjük meg: Ikarost kétszer látjuk, először repülés és zuhanás közben, majd zuhanás után holtan. A képen egy víz mellett fekvő, feltűnő, fallal körülvett, tornyokkal és kapukkal ellátott város látható (talán Knóssos, ahonnan Ikaros sikertelen utazása indult), mely a hellénisztikus tálon látott „Korinthos” és „Athén” ábrázolási konvencióit követi, bár a nagyobb felhasználható felületnek köszönhetően itt néhány belső épület is látható. Az absztrakt hellénisztikus képlet immár alá van rendelve a konkrét térbeli viszonyoknak és a tér kiterjedt, folyamatos áramlásának. A hellénisztikus festmények persze igen szórványosan maradtak csak fenn, mindenesetre figyelemre méltó, hogy a rómaiak mennyivel szélesebb szűrőn át szemlélték a tájat, és

9. kép. Nílusi jelenet. Mozaik Fortuna Primigenia szentélyének közeléből, Praenestéből (Palestrina). Palestrina, Nemzeti Régészeti Múzeum, Palazzo Barberini. Feltehetően Kr. e. 2. század vége vagy 1. század eleje (fénykép: Alinari/Art Resource, New York)

10. kép. Ikaros bukása. Falfestmény a pompeii Casa del Sacerdos Amandusból. Kr. e. 1. század közepe (a fényképért köszönet illeti a római Német Régészeti Intézetet [Inst. Neg. 66.1791])

hogy az emberi alakok mennyire jelentéktelenek voltak a tájfestészetben.

A legújabb kutatás felfigyelt a szó szerinti és a metaforikus tartalom egybefonódására az előkelő római házban, amelynek elhelyezkedése, belső építészeti morfológiája és festett díszítései együttesen alkotják meg és irányítják azokat a nézőpontokat, amelyekből a szóban forgó terület előnyösen és átfogóan vehető szemügyre. A „látvány” iránti – néhol határtalan, néhol keretek közé szorított és ellenőrzött, néhol mindkettő egyszerre (lásd 10. kép) – voyeurisztikus megszállottság jól példázza a láthatólag jellegzetesen római elragadtatást a saját tulajdon iránt. Akárcsak a tárgyi emlékek, az irodalmi források is arról tanúskodnak, hogy a hatalom kifejezésére való törekvés elsődleges tényezőnek számít abban, ahogyan a teret manipulálták.⁸⁸ Furcsának tűnhet az a megállapítás, hogy paradox módon mind a vizuális kiterjedés, mind pedig a kontúrok meghúzása (melyek közül az első megnyitja, a második pedig korlátozza a látóteret) a „hatalom” kifejezését szolgálták. De végső soron sokkal inkább a külső tényezők (a látványhoz kapcsolódó történelmi folyamatok, kulturális és személyes perspektívák) határozzák meg ezeket az értékeket, semmint valamiféle, a formákban és motívumokban eleve benne rejlő abszolút értelem.

Habár vitatkozhatunk azzal, hogy érdemes-e a római ház valós és festett tájképeit ilyen „politikai” összefüggésbe helyezni, azt senki sem tagadhatja, hogy a Traianus által Kr. u. 113-ban felállított híres oszlop a birodalmat testesíti meg. Az oszlopon ábrázolt történelmi relief a terület feletti hatalmat inkább nyílt, mint rejtett üzenetként közvetíti, és a város motívumát is ennek szolgálatába állítja. Annak ellenére, hogy az ábrázolás részleteinek befogadásában fennálló közismert nehézség veszélyezteti ennek az értelmezésnek az átláthatóságát,⁸⁹ a birodalmi üzenet vitathatatlanul kifejezésre jut: csak egy feltételezett ideális néző tudná teljes egészében megfejteni a sokrétű mögöttes tartalmat; a valós néző azonban csak a műalkotás átfogó hatalmi kinyilatkoztatását tudja megragadni – azt is csak egy bizonyos távolságról, és az időt figyelmen kívül hagyó magatartással.

Az oszlopon látható kétszáz méternyi, csavarvonal alakú frízen Traianus két daciai hadjáratának eseményei bontakoznak ki megdöbbentő topográfiai és narratív részletességgel. A történet az oszlop alján indul útjára, majd a tetején ér véget, és a két hadjárat ábrázolását Victoria és egy *tropaemum* választja el egymástól. A császár az ábrázolás főszereplője, aki újra meg újra (összesen 59 alkalommal) könyörtelenül menetel a győzelem felé a folyamatos narratívában. Daciai ellenfele, Decebal szintén többször feltűnik a képen, útban a végül bekövetkező pusztulás felé. Bár a különböző jeleneteket többnyire fák választják el egymástól, a folyamatosság érzete sokkal dominánsabb, mint a töredezettségé. A frízen a rómaiak bemutatják a katonai hadműveletek kivitelezése terén birtokukban lévő technikai és taktikai szakértelmüket, és ennek a hegyekkel, folyókkal, kikötőkkel és erdőkkel teletűzdelt táj szolgál háttéréül (11. kép). A 10. ábrán látható festménnyel összehasonlítva ez a táj zsúfoltnak, túltelítettnek és természetellenesnek tűnik; a hellénisztikus gyakorlathoz viszonyítva azonban részletezettnek és terjengősnek mondható. Szembetűnőek a fallal körülkerített kisebb-nagyobb erődítmények a frízen, melyek fala szögletes, görbe vagy helyenként hullámzó, és amelyek vagy tökéletesen ép állapotban, vagy az építés vagy a pusztulás folyamatában vannak ábrázolva. Itt

11. kép. Római hadjárat a daciaiak ellen. Traianus oszlopának részlete Traianus fórumán, Rómában (a fényképért köszönet illeti a római Német Régészeti Intézetet)

ismételten a már ismerős hellénisztikus képlettel találkozunk, mely jelen esetben, a narratív körülményektől függően, római erődök és táborok, daciai erődítmények és városok ábrázolására szolgál, általában kapukkal, emberalakokkal és építményekkel odabent. Kizárólag vizuális eszközök segítségével a helyszínek pontos meghatározása képtelenség. Az általános érvényű konvenciókon és kódokon keresztül az uralkodó motívumok inkább rendszerbe fogják a valóságot, mintsem el-
lentmondanak neki.

Úgy tűnik, az oszlop tervezője megértette, hogy a városok holisztikus megközelítése elegánsan és hatékonyan tudja képviselni többek közt a saját terület feletti hatalmat, de a terjeszkedés és birtokba vétel folyamatát is. Feltehetőleg Deinokratés, Nagy Sándor építész volt a precedens, de inkább a szándék, semmit a kivitelezés tekintetében. Erről Vitruvius tesz tanúbizonyságot, aki – Augustust szem előtt tartva – beszámol arról, hogy Deinokratés azt javasolta, hogy az Athos-hegyet egy embert ábrázoló szoborrá alakítsák át, aki bal kezében egy nagy város falait tartja (*De architectura* 2, praef. 1–4). Ahogy azt Plutarchos tudomásunkra hozza, az ember maga Alexandros lett volna. Bár ez a terv sosem valósult meg, minden bizonnyal Alexandria megalapításának mozgatórugója volt.⁹⁰

Róma mitikus alapítása hasonló módon került kifejezésre: a mítosz szerint Romulus egy kört rajzolt arra a helyre, ahova Rómát szándékozott megépíteni, majd *bronz szántóhegyet illesztett az ekébe, eléje bikát és tehenet fogott, s az ekeszarvát saját kezével fogva, mély barázdát vont a város határa körül* (Plutarchos, *Romulus* 11, ford. Máthé Elek; vö. Livius 1. 6). A falat e barázda szerint építették meg. Idősebb Cato (*Origines* 1. 18a) rámutatott arra, hogy ez a rituálé ismétlődött később a római kolóniák alapításakor is. Cassius Dio, a Kr. u. 2. század végétől a 3. század elejéig alkotó bithyniai görög történetíró, aki hajlamos volt az uralkodók szempontjait érvényesíteni, szintén úgy gondolta, hogy egy város akár egy egész birodalmat is képviselhet. Dio „a Római Birodalmat világméretű polisként látta.”⁹¹ Ha egy teljes falgyűrű jelképezhet egy várost – legyen az római vagy Róma által meghódított –, a város teljes joggal jelképezhet egy birodalmat.

A római triumfális festmények ilyen elképzeléseket fejeztek ki azzal, hogy a meghódított városokat panoramikusan vagy megszemélyesítve ábrázolták. Ezek a festmények egészen a Kr. e. 3. századra vezethetők vissza, és a hellénisztikus hagyományból a csataábrázolásnak, illetve a földrajzi fekvés vizuális bemutatásának hatása érződik rajtuk.⁹² A meghódított városok modelljeit a római katonai győzelmek alkalmával szintén kiállították. Érdekes módon más (birodalomépítésre vagy területi terjeszkedésre törekvő) ókori kultúrák is hasonló módon használták a városkép-motívumot: a prehistorikus egyiptomi kőpaletták a meghódított területek ábrázolására a körülkerített terület motívumát használták,⁹³ míg a Kr. e. 7. és 9. század közt létrejött asszír domborművek az ostrom alatt álló ellenséges területek panoramikusan városképét mutatják be.⁹⁴

Visszatérve Traianus oszlopához, a város helyszínelő alkalmazása szintén a dombormű térképszerű jellemzőit erősíti. Olyannyira, hogy az oszlop narratív „vázát” egy „hatalmas földrajzi térképhez” hasonlították, és néhány részletét a Peutinger-térkép és annak vázlatos útiterv-javaslatai vonatkozásában vizsgálták.⁹⁵ Az oszlopon ábrázolt eseményeket ezenfelül olyan életrajzi utazáshoz hasonlították, mint amilyen a Télet-

12. kép. Római hadjárat a germánok és szarmaták ellen.
Marcus Aurelius oszlopának részlete Rómában
(a fényképért köszönet illeti a római Német Régészeti Intézetet)

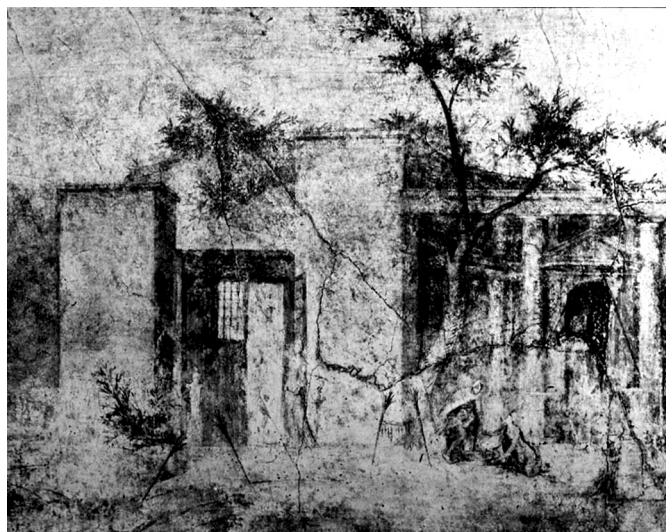
phos-frízen látható. A szárazföldi és vízen tett utazás még egyértelműbb leírásaival is találkozhatunk, melyen a távozás és az érkezés jelenetei is felfedezhetők.⁹⁶

Marcus Aurelius római oszlopán, melyet Kr. u. 180 és 192 között állítottak fel, a hídon való átkelés jelenetein kívül városok, falvak és táborok szintén láthatóak (12. kép). Ez az emlékmű folyamatos narratívában írja le Marcus Aurelius hadjárait a germán és szarmata törzsek ellen. Az e hadjáratokkal egy időben alkotó Pausanias kivételes betekintést enged identitása római részébe azáltal, hogy bemutatja, amint a császár megbünteti a germán és szarmata törzseket, amiért igazságtalan háborút kezdeményeztek: *Ez a második Antoninus [Marcus] folytatott büntető hadjáratot Európa legnagyobb lélekszámú és legharciasabb barbár népe, a germánok, valamint a szarmaták ellen, akik minden ok nélkül megtámadták, és háborút indítottak ellene* (8. 43. 6). Marcus Aurelius oszlopa ennek az eszmének a vizuális megfelelője. Bár számos új stilisztikai megközelítést alkalmaz, ez az emlékmű a Traianus-oszlop alapvető narratív elveit követi (és értelmezi újra).⁹⁷

A két oszlop együttesen azt mutatja, hogy mire Pausanias elkezdte megírni a görög tájról és városokról alkotott leírásait, a Római Birodalom művészei már jelentősen kibővítették vizuális repertoárjukat, ezáltal képesek voltak határtalan látképeket befogni, és az utazást mind szó szerinti, mind metaforikus módon, mind pedig a politika szolgálatába állítva ábrázolni. Hasonló módon értelmezték újra a hellénisztikus kori mitológiai leírásokat, úgy, hogy azokat határok nélküli térbeli keretbe helyezték. Vitruvius már Augustus korában megemlítette (7. 5. 2), hogy az öt megelőző generációban az olyan jelenetek, mint például Odysseus bolyongásai a tájban, a római falak közkedvelt és gyakori témái voltak. Ezt jól példázzák a római Esquilinus-dombról származó úgynevezett Odysseia-tájképek (vagy más néven Odysseia-frízek). Születésüket eredetileg a Kr. e. 1. század közepére tették, de újabban ezt a század végére módosították.⁹⁸ A frízek élénk kapcsolatot mutatnak az idővel és a térrel, és tematizálják a mitikus utazást. Mára csak nyolc jelenet maradt fenn, de eredetileg

legalább tizenegy létezett. A vörös, térhatást keltő pillérekkel tagolt jelenetek az *Odysseia* 10–12. énekeinek eseményeit mutatják be egy nagy panoramikus tájkép keretein belül, mely az emberalakokat háttérbe szorítja.⁹⁹ Habár Odysseus nincs jelen minden egyes jelenetben, többször is feltűnik, és egy alkalommal – mikor Kirkével találkozik (13. kép) – kétszer is láthatjuk (a varázslónővel együtt) ugyanazon kereten belül, folyamatos narratívában ábrázolva.¹⁰⁰

Azonban akármennyire is panorámaszerű egy adott ábrázolás, egy kép sem tudja visszaadni a természet folyamatos mozgását. Mindazonáltal az *Odysseia*-fríz és a fent említett két oszlop – mitológiai, illetve történeti megközelítésben – pontosan ilyen babérokra törnek, és amennyire lehetséges, megpróbálják az általuk ábrázolt teret tagoló topografikus elmozdulásokat elmaszkírozni. Akármilyen nehéz is hidat teremteni a történelmi körülmények és a művészet között, feltételezhetjük, hogy ezeket az új vizuális képzeteket egy folyamatos, egységes és határok nélkül álló világ benyomásai formálták.¹⁰¹ Azonban nem minden az adott korban alkotó művész tudta ezt a világot a leghitelesebben képviselni. Pausanias, akinek számára „a vidéki táj egy olyan üres tér, mely minden egyes város vagy menedékhely és azok legközelebbi szomszédjai között jelentős közvetítő szerepet töltött be”,¹⁰² a világot jóval elvontabb módon szemlélte. Részben a kubleri „gyors időben” (a Római Birodalom történelmi idejében), részben pedig a mitikus Hellas „lassú idejében” élve, töredezettségű szemléletével

13. kép. Kirké palotája. Az *Odysseia*-tájképek 6. táblája a római Esquilinusról. Vatikáni Múzeum. Kr. e. 1. század második fele (fénykép: Alinari/Art Resource, New York)

egy olyan világot tár elénk, melynek szerkezete sokkal inkább hasonlít a Thészeus–Helené-tál által megidézett hellénisztikus térképekéhez, mint a római tájhoz.

Fordította Nagyunyomi-Sényi Anna

Jegyzetek

Az eredeti tanulmány adatai: Ada Cohen 2001. „Art, Myth, and Travel in the Hellenistic World”: Susan E. Alcock – John F. Cherry – Jaś Elsner (szerk.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*. Oxford, 93–126. © Oxford University Press. A jegyzetanyagot és a bibliográfiát rövidítve közöljük.

- 1 Chamoux 1974; Jacob 1980a, 1980b; Habicht 1985; Elsner 1992, Elsner 1994, Elsner 1995, 125–155; Bowie 1996; Alcock 1993, *passim*, Alcock 1996; Arafat 1996; esszék itt: Bingen 1996; Jacquemin 1996; Jacob 1898, 1. kötet: xi–xcvi.
- 2 Az etnicitásról és a második szofisztikáról lásd Bowie 1991; az identitáshoz kapcsolódó árnyaltabb értelmezéshez lásd Elsner 1995: 125–55 (főként 125–127, 138–144); lásd még Woolf 1994 (főként 125–130).
- 3 Kubler 1962, 1985.
- 4 Holliday 1997, 143–144.
- 5 Smith 1981.
- 6 Jacob 1991, 147–166; Dilke 1985, 62–65.
- 7 Elsner 1995, 132–137.
- 8 Mélyebb értelmezéshez lásd Snodgrass 1987, 67–92 és a 16. kép, amely Boiótia térségét Pausanias térbeli rácsa szerint szemléli; lásd még Chamoux 1974; Jacob 1980b, 39–41.
- 9 Jacquemin 1996; Jacob 1980b a természeti csodákról.
- 10 Jacquemin 1996, 127; Jacob 1980b, 37–41.
- 11 A Pausanias és Hérakleides Kritikos közti különbségekhez lásd Snodgrass 1987, 89–91.
- 12 Frazer 1898, 1. kötet, lxxxii–lxxxix, a fókuszban Polemónnal; Bischoff 1937; Casson 1974, 292–299; Elsner 1995, 131–132; Chamoux 1974, 83–84; Jacob 1980b, 36; Arafat 1996, 23, 57. jegyzet. Hérakleides Kritikosról (akinek munkáját időnként pseudo-Dikaiarchosnak tulajdonítják) lásd Brown 1965, 245–254; Austin 1981, 151–154; Pfister 1951; Snodgrass 1987, 89–91; Perrin 1994; lásd

még Ferguson 1911, 261–263; Bischoff 1937, 738–739. Polemónról lásd Preller 1838; Müller 1883, 108–148; Deichgräber 1952; Habicht 1985, 2–3.

- 13 André–Baslez 1993, 62, 75–76.
- 14 Casson 1974, 85, 94; Habicht 1985, 2; Arafat 1996, 22–24; André–Baslez 1993, 34–36, 43–76 (64–68 az útikönyvekről).
- 15 Dillon 1997, xiii–xix; André–Baslez 1993, 18–24, 28–29.
- 16 „A klasszikus korban a vallásos célból történő turizmus többnyire igen ritka volt” (André–Baslez 1993, 24).
- 17 Lásd Dilke 1987a; Jacob 1991, 126–131; Thrower 1996, 18–24.
- 18 A hellénisztikus költészetéről lásd Phinney 1967; Williams 1991; Hunter 1996; Fowler 1989, 110–136 (a vizuális művészetekkel fennálló kapcsolatáról).
- 19 Újabb keletű mélyebb elemzésért, bibliográfiáért és fényképekért lásd Dreyfus–Schraudolph 1996–1997 (a narratíváról lásd főként Stewart 1996a).
- 20 Van Nortwick 1992, x.
- 21 Heres 1997; lásd még Stewart 1996b, más vizuális variációkról.
- 22 Lásd Cohen 1996; Stewart 1996b.
- 23 Erről az eljárásról lásd Wickhoff 1900; árnyalatnyit eltérő értelmezéshez lásd von Blanckenhagen 1957, 78–79; Weitzmann 1947, 69–70. A narratív elméletek áttekintése: Meyboom 1978, különös tekintettel a folyamatos narratívára; lásd még Swift 1951, 58; Dawson 1944, 188–196; Pollitt 1986, 200–205.
- 24 Swift 1951, 59–61 a Téléphos-frízről.
- 25 Froning 1988; vö. Meyboom 1978 (főként 64–69, a folyamatos narratíva hellénisztikus kor előtti megjelenési formáiról).
- 26 Az utazás egyik legrégebbi ábrázolásához lásd Televantou 1994.
- 27 London, British Museum, 1899.2–19.1; Fittschen 1969, 51–59.
- 28 New York, Metropolitan Museum of Art 56.11.1 (Oakley–Sinos 1993, 29–30); London, British Museum 1920.12–21.1 (Oakley és Sinos 1993, 31; lásd 26–34 általánosságban az esküvői menetekről).

- 29 Dawson 1944, 4–49; Borchhardt 1980; Nelson 1977; Wegener 1985; Carroll-Spillecke 1985; Childs 1978, 86–89; von Hesberg 1988, 348–349.
- 30 A Kr. e. 1. – Kr. u. 1. századi romano-campaniai festészetet időnként arra használják, hogy legalább részlegesen rávilágítson erre az elveszett médiumra, lásd Fowler 1989, 168–186; Leach 1982; Pollitt 1986, 187–188; Tybout 1989, 109–150, 187–198.
- 31 Lásd Andronikos 1984, 101–119.
- 32 Malibu, J. Paul Getty Museum, ltsz. 84AE, 38. A Kleomélos-festő munkájának tartják. A kép pontos témája ismeretlen. Erről a tárgyról és párhuzamairól a késő archaikus és klasszikus vázafestészetben lásd Childs 1991.
- 33 Harrison 1981, 309, 5. kép; Childs 1991, 37; Hanfmann 1957, 77.
- 34 Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum, ltsz. 2104.
- 35 Schefold–Jung 1988, 263; Childs 1978, 65–66.
- 36 Rotroff 1982, 10–11.
- 37 Vö. még Akamatis 1993, 344.
- 38 A terminológiáról lásd Robert 1890, 1–7; újabban Rogl 1997, 318–320.
- 39 Lásd Weitzmann 1947, 1959, aki megállapítja, hogy a homerosi tálakon található narratív sorozatok maximum öt, minimum két egymást követő jelenetet tartalmaznak. Ugyanakkor Wickhoff (1900, 16, 21, 110–114, 154–157) azt állítja, hogy a tálak narratív módszere még nem teljesen folyamatos, mivel főhőseik életének elszigetelt eseményeit fűzik sorba. Wickhoff elméletének kritikájához lásd Weitzmann 1947, 35–36. Lásd még Swift 1951, 58–59; Horsfall 1983; Brilliant 1984, 41–43; Pollitt 1986, 200–202.
- 40 Hérodotos 9. 73. 2; Isokratés, *Helené dicsérete* 18–22; Apollodóros, *Kivonat Apollodóros Mitológiájából* 1. 23 és *Mitológia* 3. 10. 7; Diodóros 4. 63; Plutarchos, *Théseus* 31; Pausanias 1. 17. 4, 1. 18. 4, 1. 41. 4, 2. 22. 6; Hyginus, *Fabulae* 79. A mítosz és ábrázolásának variációiról lásd Shapiro 1992.
- 41 Davies 1988, 39, frag. 12; lásd Mills 1997, 6–7; Walker 1995, 18; von Steuben 1968, 98, 99. jegyzet; Weitzmann 1959, 43.
- 42 A híres, Thébaiból származó protokorinthosi aryballosról (Paris, Louvre CA 617), amelynek keltezése Kr. e. 680–670-re tehető, lásd *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 4.1 (1988) s. v. „Helené” (L. Kahil), 507.
- 43 Shapiro 1992, 233–234.
- 44 A ládáról lásd Stuart Jones 1894 (Helené megmentéséről főként 76–77); von Massow 1916 (főként 81–84); Lacroix 1988; Snodgrass 2001. A trónról lásd Martin 1976.
- 45 Lehetséges, hogy a Pausanias által közvetített epigramma hibás, és „Athén” helyett „Aphidnai” szerepelt.
- 46 Müller 1883, 118, frag. 10; Preller 1838, 43, frag. 10.
- 47 Neils 1987, 1–3; Adams 1989.
- 48 Schefold–Jung 1988, 263.
- 49 Lásd Cohen 1996; Stewart 1996b.
- 50 Lásd Robert 1890, 47–48; Sinn 1979, 102.
- 51 Vö. Shapiro 1992, 233, 8. jegyzet.
- 52 Vö. Schapiro 1973, 43.
- 53 A férfi és a nő otthonuk függvényében vizsgált mobilitásának polaritását mélyebben Jean-Pierre Vernant vizsgálta, aki két istenség, Hermés és Hestia ellentétes szerepén keresztül kezdte vizsgálni a görög társadalmi szokásokat. Az elsőként említett, vándorló isten jelképezi „a mozgást és áramlást, a mulandóságot, a sorsfordulatot és az átmenetet”; a második stabil, otthonhoz kötött, mozdíthatatlan, aki a ház körüli teendők kötelékei közt él; lásd Vernant 1969, 133–34.
- 54 Dillon 1997, 183–203.
- 55 Van Bremen 1996, *passim* (főként 205–225).
- 56 Lacroix 1974. Théseusról lásd Neils 1987.
- 57 Stésichoros palinódiájáról lásd Platón, *Phaidros* 243a–b (vö. Pausanias 3. 19. 13). Hérodotos beszámolójához lásd 1. 1–4. Vö. még Euripidés, *Helené és Isokratés, Helené dicsérete*. Ezekről lásd Austin 1994, 1–13, 102, 23. jegyzet, 118–136, 137–203.
- 58 Plutarchos mítoszértelmezéséhez lásd Stadter 1995 (főként 225–227, 230); Garland 1992, 97–98; Mills 1997, 97–104; Calame 1990.
- 59 A hellénisztikus kori Athénban Théseus népszerű figura volt, és a Théseia ünnepet nagy pompával ülték meg, ahogy arról a Kr. e. 2. századi feliratok is tanúskodnak, lásd Bugh 1990; Habicht 1997, 237, 240–241.
- 60 Volos, Régészeti Múzeum, ltsz. 2291 (formatál) és ltsz. 2290 (tál-töredék); Kakavoyannis 1980, 271–275.
- 61 Doulgeri-Intzesiloglou 1990, 122.
- 62 Hausmann 1986.
- 63 Ugyanakkor lásd Childs 1978, 66, aki felfedezni vélt ilyen épületeket.
- 64 Winter 1971, 138–141, 328.
- 65 Winter 1971, 48. kép (Korinthos), 79. kép (Athén); a tornyokról lásd 152–203.
- 66 Ezzel kapcsolatban releváns Alcock megjegyzése, miszerint a hellénisztikus polisok hatalom- és presztízsvesztése „az önabrázolásban tudatos archaizmust” eredményezett. „A mítoszokat, legendákat és hősi genealógiákat egyre inkább arra használták, hogy megeremtsék az identitástudatot és a céltudatosság érzetét, és arra, hogy kapcsolati hálót építsenek ki a mediterrán világ politikai egységei között.” Lásd Alcock 1994b, 258; vö. Alcock 1994a (főként 223). Athén változó körülményeiről a hellénisztikus korban lásd Habicht 1997.
- 67 Vö. Byvanck-Quarles van Ufford 1954, 38, 33. jegyzet.
- 68 Vö. Arafat 1996, 89–97. Strabón (8. 6. 23) Korinthos nehéz helyzetét igazságos büntetésként értékelte.
- 69 Lásd Suetonius, *Nero* 19 és 37. Vö. Roux 1958, 88–89; Alcock 1993, 141.
- 70 Bergmann 1991, 58–59.
- 71 Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum, ltsz. 18063; Karouzou 1970; Matheson 1995, 64, 224–225, 53. kép.
- 72 London, British Museum, G. 104; Sinn 1979, 107 (MB 45), pl. 18, 4; von Hesberg 1988, 353–354, 26. kép.
- 73 Az ilyen koronás fejű női alakokról és azok előzményeiről a Közel-Keleten lásd Metzler 1994; Childs 1978, 81–82. Vö. Pollitt 1986, 3, 1. kép, Eutyhidés Tychéjének legismertebb, ma a Vatikánban található római másolatáról.
- 74 Bloomington, Indiana Egyetem Művészeti Könyvtára, ltsz. 76.85.15; Smith 1994, 91–92, az 59. ábrával; Spier 1989, 24 (no. 28), 32, 20. kép (lásd a 21., 22., 42. ábrákat hasonló gyűrűkkel).
- 75 Spárta Múzeum, ltsz. 7945; Palagia 1994, 65–75, 35, a 39–43. ábrákkal.
- 76 Biebel 1938, 345; Ehrensperger-Katz 1969, 2, 3. kép; Levi–Levi 1967, 134–150 (a városfalakról), 151–159 (a megszemélyesítésekről); Bosio 1983, 83–89 (a megszemélyesítésekről), 89–92 (a körülkerített városokról); Dilke 1987b, 238–242.
- 77 Lásd ugyanakkor Johnston 1967 a Kr. e. 4. századi ióniai érmetipusról, melynek hátlapját Ephesos hátországát bemutató domborműves térképként értelmezik.
- 78 Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, Codex 36.23. Aug. 2° (lásd fol. 55°); Weitzmann 1959, 6–7, 3. kép.
- 79 Avi-Yonah 1954; Donceel-Voüte 1988; Piccirillo 1993, 26–34, 94–95; Piccirillo 1989, 76–95; Donner 1992.
- 80 Lásd Johnston 1967, 86, 92–93; André–Baslez 1993, 29–31; Jacob 1980a, 69–70; Jacob 1991, 41–47 (arról, hogyan kapcsolja össze Hérodotos 5. 49–54 a térképeket a hódítással); Prontera 1985.
- 81 Nicolet 1991, 30–31; Walbank 1948; Dilke 1985, 60–61; Zecchini 1991.
- 82 Lásd Meyboom 1995, bibliográfiával; Pollitt 1986, 205–208; Ling 1991, 7–8, 3. kép; Steinmeyer-Schareika 1978; Tybout 1989, 340–

- 341, 344–345. Panayides (1994) a mozaikot a Kr. u. 2. századra teszi.
- 83 Pausanias 1. 12. 3–4, 1. 33. 6, 2. 28. 1, 9. 21. 1–4; Jacob 1980a, 71–72, 1980b.
- 84 Moffitt 1997, 227–247.
- 85 Ezen megkülönböztetésekről lásd Lukermann 1961, 194–196; Nicolet 1991, 4, 100–101, 119, 23. jegyzet; Moffitt 1997.
- 86 Lukermann 1961, 195.
- 87 1,38 m × 0,89 m (Pompeii 1,7,7); Dawson 1944, 99, 121; Schefold 1960, 88, a 2. ábrával; Peters 1963, 93–95; von Blanckenhagen 1968; Ling 1991, 114–116, 116. kép; Pugliese Caratelli 1990, 594–597; Leach 1988, 346, 349, 32. kép.
- 88 Bergmann 1991; Wallace-Hadrill 1994; Elsner 1995, 74–85. Mitchell 1994 szerint a képi táj szoros kapcsolatban áll a hatalom fogalmával.
- 89 Veyne 1988a, 1991, 311–342. Vö. még Settis 1988, 107–114, 202–210; Brilliant 1984, 90–108. Általában az oszlopról lásd Settis 1988; Kleiner 1992, 212–220, bibliográfiával (263–264).
- 90 Plutarchos, *Alexandros* 72. 5. 7; Strabón 14. 1. 23, aki inkább két, mint egy városról beszél. Lásd Stewart 1993, 402–407.
- 91 De Blois 1998, 361.
- 92 Holliday 1997; Kleiner 1992, 47–48.
- 93 Az I. egyiptomi dinasztíából származó Narmer-paletta (Kr. e. kb. 3100) hátlapjának alsó részén egy négyszögletes tervrajz látható. A valamivel korábbiól származó Líbiai paletta alsó részén számos négyszögletes, kinyúló bástyákkal tagolt elkerített terület látható. Mindkét paletta a kairói Egyiptomi Múzeumban látható; lásd Spencer 1993, 32. és 33. kép.
- 94 A Nimrudban, II. Aššur-nasir-apli (Kr. e. 883–859) palotájában található nagyméretű lapos domborművekről, melyek ma a British Múzeumban találhatóak, lásd Frankfort 1970, 158–159, 182–184. ábrák. A képen a teljesen felfegyverzett asszír hadsereget láthatjuk, ahogy ostrom alá veszik a városok bástyáit, amelyeket a lakók minden erejükkel védeni próbálnak.
- 95 Torelli 1982, 119–120. Lásd még Settis 1988, 97–99, 112; Koeppl 1980. A törzs-motívumokról lásd Gauer 1977, 13–18 (14 a városformákról); Settis 1988, 120–137, 188–202.
- 96 Winkler 1991 (in Baumer–Winkler 1991), 271–277.
- 97 Kleiner 1992, 295–301, bibliográfiával 314; Brilliant 1984, 114–115; Wegner 1931.
- 98 Biering 1995, 190. Mára a képek jó része a Vatikáni Múzeumban található meg.
- 99 Dawson 1944; Schefold 1960, 94–95; Andreae 1962; von Blanckenhagen 1963; Pollitt 1986, 185–189, 208–209; Froning 1988, 173–174; von Hesberg 1988, 343–348; Ling 1991, 107–111; Biering 1995; Lowenstam 1995. Vö. még Buitron et al. 1992; Andreae–Presicce 1996.
- 100 De lásd Biering 1995, 193, aki elutasítja azt a széles körben elfogadott véleményt, miszerint a fríz a folyamatos narratíva eszközeit használja.
- 101 Ezen világ létrehozásáról az augustusi korban lásd Nicolet 1991.
- 102 Snodgrass 1987, 77.

Bibliográfia

- Adams, A. 1989. „The Arch of Hadrian at Athens”: S. Walker – A. Cameron (szerk.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire*. BICS Supplement 55. London, 10–15.
- Akamatis, I. M. 1993. Πήλινες Μήτρες Αγγείων από την Πέλλα-Συμβολή στη Μελέτη της Ελληνιστικής Κεραμικής. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 51. Athén.
- Alcock, S. E. 1993. *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge.
- Alcock, S. E. 1994a. „The Heroic Past in a Hellenistic Present”: *Ech-CI* 38, n. s. 13, 221–234.
- Alcock, S. E. 1994b. „Minding the Gap in Hellenistic and Roman Greece”: S. E. Alcock – R. Osborne (szerk.), *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Oxford, 247–261.
- Alcock, S. E. 1996. „Landscapes of Memory and the Authority of Pausanias”: J. Bingen (szerk.), *Pausanias Historien*. Fondation Hardt, Entretiens sur l’antiquité classique 41. Geneva, 241–267.
- André, J. M. – Baslez, M.-F. 1993. *Ancient Artists and Roman Rulers*. Cambridge, 62, 75–76.
- Andreae, B. 1962. „Der Zyklus der Odysseefresken im Vatikan”: *RM* 69, 106–117.
- Andreae, B. – Presicce, C. P. (szerk.) 1996. *Ulisse: Il mito e la memoria*. Catalogue of the Exhibition, Feb. 22–Sept. 2 1996, Palazzo delle Esposizioni, Rome. Roma.
- Andronikos, M. 1984. *Vergina: The Royal Tombs*. Athén, 101–119.
- Arafat, K. W. 1996. *Pausanias’ Greece: Ancient Artists and Roman Rulers*. Cambridge.
- Austin, M. M. 1981. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest*. Cambridge – New York, 151–154.
- Austin, N. 1994. *Helen of Troy and Her Shameless Phantom*. Ithaca–London, 1994.
- Avi-Yonah, A. 1954. *The Madaba Mosaic Map*. Jerusalem.
- Baumer, E. – Winkler, L. E. 1991. „Narrative Systematik und politisches Konzept in den Reliefs der Traianssäule: Drei Fallstudien”: *Jdl* 106, 261–295.
- Bergmann, B. 1991. „Painted Perspectives of a Villa Visit: Landscape as Status and Metaphor”: E. K. Gazda (szerk.), *Roman Art in the Private Sphere: New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula*. Ann Arbor, 49–70.
- Biebel, F. 1938. „The Walled Cities of the Gerasa Mosaics”: C. H. Kraeling (szerk.), *Gerasa: City of the Decapolis*. New Haven, 341–351.
- Biering, R. 1995. *Die Odysseefresken vom Esquilin*. München.
- Bingen, J. (szerk.) 1996. *Pausanias Historien*. Fondation Hardt, Entretiens sur l’antiquité classique 41. Geneva.
- Bischoff, H. 1937. „Perieget”: *RE* 19.1, 725–742.
- Blanckenhagen, P. H. von 1957. „Narration in Hellenistic and Roman Art”: *AJA* 61, 78–83.
- Blanckenhagen, P. H. von 1968. „Daedalus and Icarus on Pompeian Walls”: *RM* 75, 106–143.
- Borchhardt, J. 1980. „Zur Darstellung von Objekten in der Entfernung: Beobachtungen zu den Anfängen der griechischen Landschaftsmalerei”: H. A. Cahn – E. Simon (szerk.), *Tainia*. Festschrift Roland Hampe. Mainz, 257–267.
- Bosio, L. 1983. *La tabula Peutingeriana: Una descrizione pittorica del mondo antico*. Rimini.
- Bowie, E. L. 1991. „Hellenes and Hellenism in Writers of the Early Second Sophistic”: S. Saïd (szerk.), *Ἑλληνισμός: Quelques jalons pour une histoire de l’identité grecque*. Actes du Colloque de Strasbourg, 25–27 octobre 1989. Leiden, 183–204.
- Bowie, E. L. 1996. „Past and Present in Pausanias”: J. Bingen (szerk.), *Pausanias Historien*. Fondation Hardt, Entretiens sur l’antiquité classique 41. Geneva, 207–239.
- Bremen, R. van 1996. *The Limits of Participation: Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Periods*. Amsterdam.
- Brilliant, R. 1984. *Visual Narratives: Storytelling in Etruscan and Roman Art*. Ithaca–London, 41–43.

- Brown, T. S. (szerk.) 1965. *Ancient Greece: Sources in Western Civilization*. London – New York, 245–254.
- Bugh, G. R. 1990. „The Theseia in Late Hellenistic Athens”: *ZPE* 83, 20–37.
- Buitron, D. et al. 1992. *The Odyssey and Ancient Art: An Epic in Word and Image*. Annandale-on-Hudson, N. Y.
- Byvanck-Quarles van Ufford, L. 1954. „Les bols homériques”: *BA-Besch* 29, 35–40.
- Calame, C. 1990. *Thésée et l'imaginaire athénien: Légende et culte en Grèce antique*. Lausanne.
- Carroll-Spillecke, M. 1985. *Landscape Depictions in Greek Relief Sculpture: Development and Conventionalization*. Frankfurt – New York.
- Casson, L. 1974. *Travel in the Ancient World*. London–Toronto, 292–299.
- Chamoux, F. 1974. „Pausanias géographe”: R. Chevalier (szerk.), *Littérature gréco-romaine et géographie historique. Mélanges offerts à Roger Dion*. Paris, 83–90.
- Childs, W. A. P. 1978. *The City Reliefs of Lycia*. Princeton.
- Childs, W. A. P. 1991. „A New Representation of a City on an Attic Red-Figured kylix”: *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum*. Vol. 5. Occasional Papers on Antiquities 7. Malibu, Ca., 27–40.
- Cohen, A. 1996. „Portrayals of Abduction in Greek Art: Rape or Metaphor?”: N. B. Kampen (szerk.), *Sexuality in Ancient Art*. Cambridge – New York, 117–135.
- Davies, M. 1988. *Epicorum Graecorum Fragmenta*. Göttingen.
- Dawson, C. 1944. *Romano-Campanian Mythological Landscape Painting*. YCS 9. New Haven, 188–196.
- De Blois, L. 1998. „The World a City: Cassius Dio's View of the Roman Empire”: L. Aigner Foresti (szerk.), *L'ecumenismo politico nella coscienza dell'Occidente: Atti del convegno, Bergamo 1995, 18–21 settembre*. Roma, 359–370.
- Deichgräber, K. 1952. „Polemon (9)”: *RE* 21, 1288–1320.
- Dilke, O. A. W. 1985. *Greek and Roman Maps*. Ithaca, N. Y., 62–65.
- Dilke, O. A. W. 1987a. „Cartography in the Ancient World: An Introduction”: J. B. Harley – D. Woodward (szerk.), *The History of Cartography*. Vol. 1. Chicago–London, 105–106.
- Dilke, O. A. W. 1987b. „Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires”: J. B. Harley – D. Woodward (szerk.), *The History of Cartography*. Vol. 1. Chicago–London, 234–257.
- Dillon, M. P. J. 1997. *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece*. London – New York, 1997.
- Donceel-Voûte, P. 1988. „La carte de Madaba: Cosmographie, anachronisme et propagande”: *Revue biblique* 95, 519–542.
- Donner, H. 1992. *The Mosaic Map of Madaba: An Introductory Guide*. Palaestina antiqua 7. Kampen, The Netherlands.
- Doulgeri-Intzesiloglou, A. 1990. „Φεραϊκά Εργαστήρια 'Μεγαροικών Σκύφων'”: Β'Επιστημονική Συνάντηση για την 'Ελληνιστική Κεραμική, Ρόδος, 22–25 Μαρτίου 1989. Athén.
- Dreyfus, R. – Schraudolph, E. (szerk.) 1996–1997. *Pergamon: The Telephos Frieze from the Great Altar*. 2 vols. Austin – San Francisco.
- Ehrensperger-Katz, I. 1969. „Les représentations de villes fortifiées dans l'art paléochrétien et leurs dérivées byzantines”: *Cahiers archéologiques* 19, 1–27.
- Elsner, J. R. 1992. „Pausanias: A Greek Pilgrim in the Roman World”: *Past and Present* 135, 3–29.
- Elsner, J. R. 1994. „From the Pyramids to Pausanias and Piglet: Monuments, Travel and Writing”: S. Goldhill – R. Osborne (szerk.), *Art and Text in Ancient Greek Culture*. Cambridge – New York, 224–254.
- Elsner, J. R. 1995. *Art and the Roman Viewer: The Transformation of Art from the Pagan World to Christianity*. Cambridge – New York, 125–155.
- Ferguson, W. S. 1911. *Hellenistic Athens*. London, 261–266.
- Fittschen, K. 1969. *Untersuchungen zum Beginn der Sagenardstellungen bei den Griechen*. Berlin.
- Fowler, B. H. 1989. *The Hellenistic Aesthetic*. Madison, 110–136.
- Frankfort, H. 1970⁴. *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. Harmondsworth.
- Frazer, J. G. 1898. Pausanias's 'Description of Greece'. XI. London – New York, 1965². 1. kötet.
- Froning, H. 1988. „Anfänge der kontinuierlichen Bilderzählung in der griechischen Kunst”: *Jdl* 103, 169–199.
- Garland, R. 1992. *Introducing New Gods: The Politics of Athenian Religion*. Ithaca, N.Y.
- Gauer, W. 1977. *Untersuchungen zur Trajanssäule*. Berlin.
- Habicht, C. 1985. Habicht, Pausanias' Guide to Ancient Greece. Sather Classical Lectures 50. Berkeley.
- Habicht, C. 1997. *Athens from Alexander to Antony*. Ford. D. L. Schneider. Cambridge, Mass. – London.
- Hanfmann, G. M. A. 1957. „Narration in Greek Art”: *AJA* 61, 71–78.
- Harrison, E. B. 1981. „Motifs of the City-Siege on the Shield of Athena Parthenos”: *AJA* 85, 281–317.
- Hausmann, U. 1986. „Zu neuen Odyssee- und Odysseus-Bildern auf hellenistischen Reliefbechern”: E. Böhr – W. Martini (szerk.), *Studien zur Mythologie und Vasenmalerei*. Festschrift Konrad Schauenburg. Mainz, 197–202.
- Heres, H. 1997. „The Myth of Telephos in Pergamon”: R. Dreyfus – E. Schraudolph (szerk.), *Pergamon: The Telephos Frieze from the Great Altar*. 2 vols. Austin – San Francisco. Vol. 2, 83–108.
- Hesberg, H. von 1988. „Bildsyntax und Erzählweise in der hellenistischen Flächenkunst”. *Jdl* 103, 309–365.
- Holliday, P. J. 1997. „Roman Triumphal Painting: Its Function, Development, and Reception”: *Art Bulletin* 79, 130–147.
- Horsfall, N. 1983. „The Origins of the Illustrated Book”: *Aegyptus* 63, 199–216.
- Hunter, R. 1996. *Theocritus and the Archaeology of Greek Poetry*. Cambridge – New York.
- Jacob, C. 1980a. „The Greek Traveler's Areas of knowledge: Myths and Other Discourses in Pausanias' Description of Greece”: *Yale French Studies* 59, 65–85.
- Jacob, C. 1980b. „Paysages hantés et jardins merveilleux: La Grèce imaginaire de Pausanias”: *L'ethnographie* 76, 35–67.
- Jacob, C. 1991. *Géographie et ethnographie en Grèce ancienne*. Paris, 147–166.
- Jacquemin, A. 1996. „Les curiosités naturelles chez Pausanias”: G. Siebert (szerk.), *Nature et paysage dans la pensée et l'environnement des civilisations antiques*. Actes du Colloque de Strasbourg, 11 – 12 juin 1992. Paris, 121–128.
- Johnston, A. E. M. 1967. „The Earliest Preserved Greek Map: A New Ionian Coin Type”: *JHS* 87, 86–94.
- Kakavoyannis, E. C. 1980. „Όμηρικοί Σκύφοι Φερόν Θεσσαλί-ας”, *Archaiologika Analekta ex Athinon* 13, 262–284.
- Karouzou, S. 1970. „Stamnos de Polygnotos au Musée National d'Athènes”: *RA* 1970, 229–252.
- Kleiner, D. E. E. 1992. *Roman Sculpture*. New Haven – London.
- Koepfel, G. M. 1980. „A Military Itinerarium on the Column of Trajan: Scene L.”: *RM* 87, 301–306.
- Kubler, G. 1962. *The Shape of Time: Remarks on the History of Things*. New Haven – London.
- Kubler, G. 1985. „The Shape of Time Revisited”: T. F. Reese (szerk.), *Studies in Ancient American and European Art: The Collected Essays of George Kubler*. New Haven, 413–430.
- Lacroix, L. 1988. „Héraclès, héros voyageur et civilisateur”: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique (Classe des Lettres)* 60 (5e série), 34–59.
- Leach, E. W. 1982. „Patrons, Painters, and Patterns: The Anonymity of Romano-Campanian Painting and the Transition from the Se-

- cond to the Third Style": B. K. Gold (szerk.), *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*. Austin, 135–173.
- Leach, E. W. 1988. *The Rhetoric of Space: Literary and Artistic Representations of Landscape in Republican and Augustan Rome*. Princeton.
- Levi, A. – Levi, M. 1967. *Itineraria picta: Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*. Roma.
- Ling, R. 1991. *Roman Painting*. Cambridge – New York.
- Lowenstam, S. 1995. „The Sources of the Odyssey Landscapes”: *Ech-CI* 39, 193–226.
- Lukermann, F. 1961. „The Concept of Location in Classical Geography”: *Annals of the Association of American Geographers* 51, 194–210.
- Martin, R. 1976. „Bathyclès de Magnésie et le ‘trône’ d’Apollon à Amyklæe”: *RA* 1976, 205–218.
- Massow, W. von 1916. „Die Kypseloslade”: *AM* 41, 1–117.
- Matheson, S. B. 1995. *Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens*. Madison.
- Metzler, D. 1994. „Mural Crowns in the ancient Near East and Greece”: *YaleBull* 1994, 77–85.
- Meyboom, P. G. P. 1978. „Some Observations on Narration in Greek Art: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome* 40, 55–82.
- Meyboom, P. G. P. 1995. *The Nile Mosaic of Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in Italy*. Leiden – New York.
- Mills, S. 1997. *Theseus, Tragedy, and the Athenian Empire*. Oxford – New York, 6–7.
- Mitchell, W. J. T. 1994. „Imperial Landscape”: W. J. T. Mitchell (szerk.), *Landscape and Power*. Chicago, 5–34.
- Moffitt, J. F. 1997. „The Palestrina Mosaic with a ‘Nile Scene’: Philostratus and ekphrasis; Ptolemy and Chorographia”: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 60, 227–247.
- Müller, C. 1883. *Fragmenta Historicorum Graecorum*. Vol. 2. Paris, 108–148.
- Neils, J. 1987. *The Youthful Deeds of Theseus*. Roma, 1–3.
- Nelson, L. G. 1977. *The Rendering of Landscape in Greek and South Italian Vase Painting*. PhD diss. State University of New York, Binghamton.
- Nicolet, C. 1991. *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. Jerome Lectures 19. Ann Arbor.
- Oakley, J. H. – Sinos, R. H. 1993. *The Wedding in Ancient Athens*. Madison, 29–30.
- Palagia, O. 1994. „Tyche at Sparta”: *YaleBull* (1994), 65–75.
- Panayides, A. M. 1994. „Überlegungen zum Nilmosaik von Praeneste”: *Hefte des archäologischen Seminars der Universität Bern* 15, 31–47.
- Perrin, E. 1994. „Héracléidès le Crétois à Athènes: Les plaisirs du tourisme culturel”: *REG* 107, 192–202.
- Peters, W. J. T. 1963. *Landscape in Romano-Campanian Mural Painting*. Assen.
- Pfister, F. (szerk.) 1951. *Die Reisebilder des Herakleides*. Vienna.
- Phinney, E. Jr., 1967. „Hellenistic Painting and the Poetic Style of Apollonius”: *Classical Journal* 62, 145–149.
- Piccirillo, M. 1989. *Madaba: Le chiese e i mosaici*. Milan.
- Piccirillo, M. 1993. *The Mosaics of Jordan*. Amman.
- Pollitt, J. J. 1986. *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge – New York, 200–205.
- Preller, L. 1838. *Polemonis Periegetae Fragmenta*. Leipzig.
- Prontera, F. 1985. „Pittura e cartografia”: *Ricerche di pittura ellenistica: Lettura e interpretazione della produzione pittorica dal IV secolo A.C. all’ellenismo. Quaderni dei Dialoghi di Archaeologia*. I. 137–38.
- Pugliese Caratelli, G. (szerk.) 1990. *Pompei: Pitture e mosaici*. Vol. I., Regio I., Parte Prima. Roma.
- Robert, C. 1890. *Homerische Becher*. Programm zum Winkelmannsfeste der Archaeologischen Gesellschaft zu Berlin 50. Berlin, 1–7.
- Rogl, C. 1997. „Homerische Becher aus der Stadt Ellis” ‘Δ’Επισημονική Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994. Athén, 317–328.
- Rotroff, S. I. 1982. *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Mold-made Bowls*. The Athenian Agora 22. Princeton, 10–11.
- Roux, G. 1958. *Pausanias en Corinthie*. Paris.
- Schapiro, M. 1973. *Words and Pictures: On the Literal and the Symbolic in the Illustration of a Text*. The Hague.
- Schefold, K. 1960. „Origins of Roman Landscape Painting”: *Art Bulletin* 42, 87–96.
- Schefold, K. – Jung, F. 1988. *Die Urkönige: Perseus, Bellerophon, Herakles und Theseus in der klassischen und hellenistischen Kunst*. München, 263.
- Settis, S. (szerk.) 1988. *La Colonna Traiana*. Torino.
- Shapiro, A. 1992. „The Marriage of Theseus and Helen”: H. Froning – T. Hölscher – H. Mielsch (szerk.), *Kotinos: Festschrift für Erika Simon*. Mainz, 232–236.
- Sinn, U. 1979. *Die homerischen Becher: Hellenistische Reliefkeramik aus Makedonien*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Beiheft 7. Berlin.
- Smith, R. R. 1981. „Greeks, Foreigners, and Roman Republican Portraits”: *JRS* 71, 24–38.
- Smith, A. C. 1994. „Queens and Empresses as Goddesses: The Public Role of the Personal Tyche in the Graeco-Roman World”: *YaleBull* 1994, 87–105.
- Snodgrass, A. M. 1987. *An Archaeology of Greece: The Present State and Future Scope of a Discipline*. Berkeley – Los Angeles, 67–92, 16. kép.
- Snodgrass, A. M. 2001. „Pausanias and the Chest of Kypselos”: Susan E. Alcock – John F. Cherry – Jaś Elsner (szerk.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*. Oxford, 127–141.
- Spencer, A. J. 1993. *Early Egypt*. Norman.
- Spier, J. 1989. „A Group of Ptolemaic Engraved Garnets”: *JWalt* 47, 21–38.
- Stadter, P. 1995. „»Subject to the Erotic«: Male Sexual Behaviour in Plutarch”: D. C. Innes – H. Hine – C. Pelling (szerk.), *Ethics and Rhetoric: Classical Essays for Donald Russell on His Seventy-fifth Birthday*. Oxford, 221–236.
- Steinmeyer-Schareika, A. 1978. *Das Nilmosaik von Palestrina und eine ptolemäische Expedition nach Äthiopien*. Habelts Dissertationsdrucke, Reihe klassische Archäologie 10. Bonn.
- Steuben, H. von 1968. *Frühe Sagenstellungen in Korinth und Athen*. Berlin, 1968, 98, 99. jegyzet.
- Stewart, A. 1993. *Faces of Power: Alexander’s Image and Hellenistic Politics*. Berkeley.
- Stewart, A. 1996b. „Reflections”: N. B. Kampen (szerk.), *Sexuality in Ancient Art*. Cambridge – New York, 135–154.
- Stuart Jones, H. 1894. „The Chest of Kypselos”: *JHS* 14, 30–80.
- Swift, E. H. 1951. *Roman Sources of Christian Art*. New York, 58.
- Televantou, C. 1994. Ακρωτήρι Θήρας: Οι Τοιχογραφίες της Δυτικής Οικίας. Athén.
- Thrower, N. J. W. 1996. *Maps and Civilization: Cartography in Culture and Society*. Chicago, 18–24.
- Torelli, M. 1982. *Typology and Structure of Roman Historical Reliefs*. Ann Arbor.
- Tybout, R. A. 1989. *Aedificiorum Figurae: Untersuchungen zu den Architekturdarstellungen des frühen zweiten Stils*. Amsterdam, 109–150, 187–198.
- Van Nortwick, T. 1992. *Somewhere I Have Never Travelled*. New York – Oxford, x.
- Vernant, J.-P. 1969. „Hestia-Hermes: The Religious Expression of Space and Movement among the Greeks”: *Social Science Information* 8.4, 131–168.

- Veyne, P. 1988a. „Conduct without Belief and Works of Art without Viewers”: *Diogenes* 143, 1–22.
- Walbank, F. W. 1948. „The Geography of Polybius”: *Classica et mediaevalia: Revue danoise de philologie et d'histoire* 9, 155–182.
- Walker, H. J. 1995. *Theseus and Athens*. New York, 18.
- Wallace-Hadrill, A. 1994. *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton.
- Wegener, M. 1985. *Funktion und Bedeutung landschaftlicher Elemente in der griechischen Reliefkunst archaischer bis hellenistischer Zeit*. Frankfurt – Bern – New York.
- Wegner, M. 1931. „Die Kunstgeschichtliche Stellung der Marcussäule”: *JdI* 46, 61–174.
- Weitzmann, K. 1947. *Illustrations in Roll and Codex: A Study of the Origin and Method of Text Illustration*. Princeton, 69–70.
- Weitzmann, K. 1959. *Ancient Book Illumination*. Martin Classical Lectures 16. Cambridge, Mass., 43.
- Wickhoff, F. 1900. *Roman Art: Some of Its Principles and Their Application to Early Christian Art*. Ford., szerk. E. Strong. London – New York.
- Williams, M. F. 1991. *Landscape in the “Argonautica” of Apollonius Rhodius*. Studien zur klassischen Philologie 63. Frankfurt – Bern – New York, 1991.
- Winter, F. E. 1971. *Greek Fortifications*. Phoenix Supplement 9. Toronto.
- Woolf, G. 1994. „Becoming Roman, Staying Greek: Culture, Identity and the Civilizing Process in the Roman East”: *PCPS* 40, 116–143.
- Zecchini, G. 1991. „Teoria e prassi del viaggio in Polibio”: G. Camassa – S. Fasce (szerk.), *Idea e realta` del viaggio: Il viaggio nel mondo antico*. Genova, 111–141.

Pannonia Provincia Program – Megújuló Aquincum

Az elmúlt években a Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeumának fejlődése új lendületet kapott. 2005-ben a főváros megvásárolta a múzeum számára az ELMŰ által használt műemléki épületet kiállítási célra. Itt került kialakításra 2007-ben a „Róma Aquincumban” és „Az aquincumi orgona” állandó kiállítás, elkészült a földszinti időszaki kiállítási tér, majd az „Aquincumi Látványraktár”, a múzeumpedagógiai foglalkoztató, a múzeumi bolt és büfé, valamint akadálymentessé vált az épület.

A múzeum 2009-ben támogatást nyert az Európai Unió turisztikai vonzerő fejlesztését célzó pályázatán, melyet a főváros önrésze egészített ki. A pályázat tartalmazta a kiállítási épület bővítését a virtuális játékok terül szolgáló közösségi térrel, egy új látogatói bejárat és az ún. Városhal-kőtár kialakítását a római kori városhal nyomvonalán, egy római lakóház berendezett rekonstrukcióját („Festőház”), a „Mitológiai játszótér” kialakítását, a romkert környezetrendezését, egy kilátódomb létesítését, tetején a múltba néző készülékekkel, a kronoszkóppal, továbbá a bemutatóhelyek részleges akadálymentesítését.

A múzeum új kiállítási épületében megnyíló Virtuális élménytérben számítógépes interaktív játékok várják a látogatókat. Itt kapott helyet az akár iskolák egymás közti

vetélkedésére is alkalmas ún. „Aquincum kvíz”, valamint négy, az élménytérben játszható virtuális játék.

A legkisebbeket a virtuális élménytér előterében berendezett játszószooba várja a mozaikkirakóval, a római gyermekek által is kedvelt malom- és a dobójátékkal.

A Mitológiai játszótér elsősorban a kisgyermekes látogatók és az iskolás csoportok számára készült. Olyan egyedi grafikával és kivitelezéssel készült játékok találhatók itt, melyeknek központi témáját az antik hitvilág mitikus lényei adják.

Az egykori lakóház, az ún. „Festőház” egy korábbi római épület hiteles helyén és az egykori feltárás dokumentációja alapján épült fel. A házban bejárhatók a római lakóházak jellegzetes helyiségei, melyeket az egykori ásatás során előkerült faldekorációk falfestmény-rekonstrukciói díszítenek.

A kronoszkóp, a múltba látó készülék elsőként az Aquincumi Múzeum számára kifejlesztett magyar találmány. Állványon álló, kilátói távcsőre emlékeztető, 120–180 fokban szögben körbeforgatható készülék, amelybe belepillantva számítógéppel rekonstruált háromdimenziós képen elevenednek meg az aquincumi épületek.

A fenti fejlesztések által egyedülálló régészeti örökségi és turisztikai látogatóközpont jön létre Aquincumban, mely a múzeumtól megszokott tudományos-kutatói háttérre épül. A létesítmény egész évben komplex turisztikai szolgáltatásokkal várja a látogatókat.

A közvetlen célok megvalósításával a múzeum törekvése az, hogy hosszú távon a nemzetközi kulturális élet élvonalához zárkózzék fel, valamint a jövőbeli limes-világörökség magyarországi szakaszának turisztikai bázisává váljék (erre utal a projekt címe is).

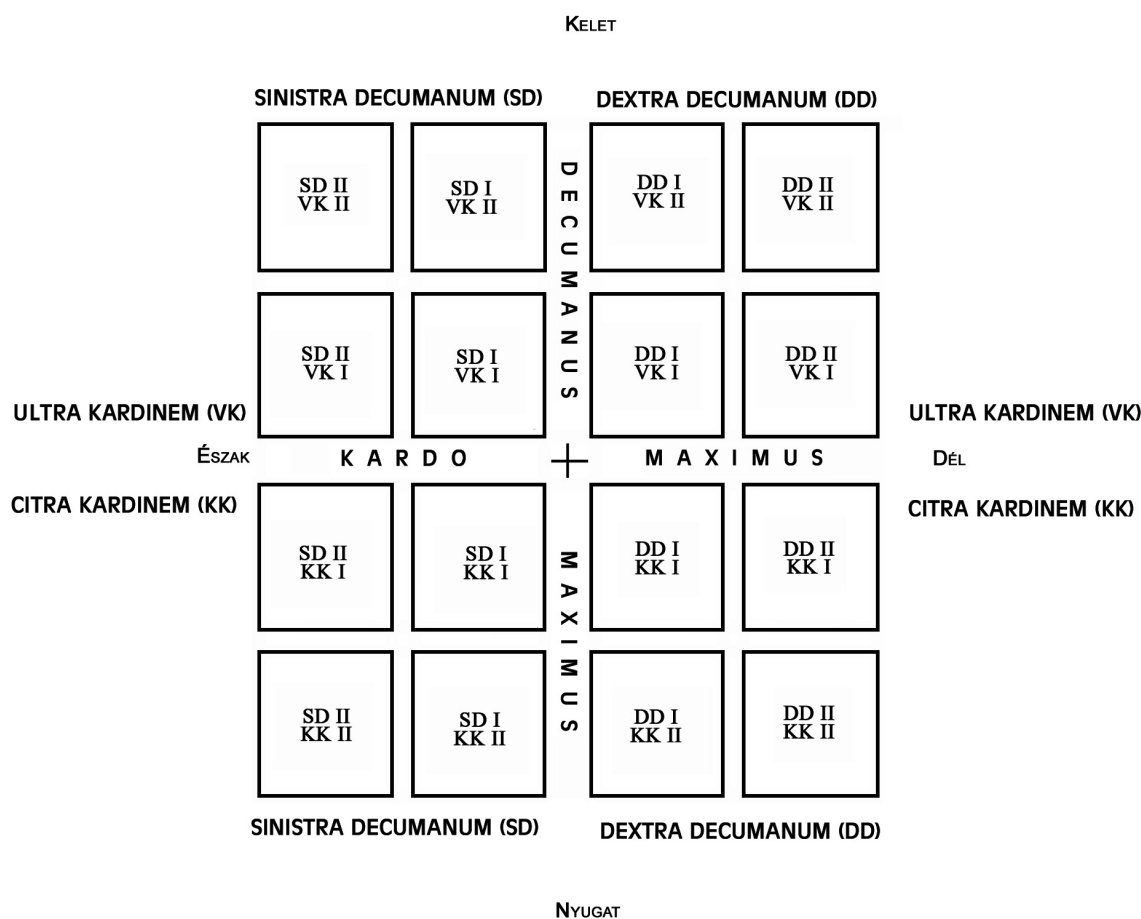
Takács Levente (1978) adjunktus a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékén. Kutatási területe a római földmérés, valamint a római historiográfia.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Karthagó, Numidia és a mezőgazdaság* (2004/3).

A táj és a tájelemek szerepe a római földmérők írásaiban

Takács Levente

Ma egész Magyarországot földmérési alappontok hálózata fedi, amelyek állandósítottak és egy egységes országos alaphálózatot alkotnak. Ezekhez viszonyítva adható meg a terepen elhelyezkedő bármely pont. Az állandósításra alkalmazott jelek lehetnek a csap, a burkolatban elhelyezett acélszeg, a vaszekerény, a templomtorony, a kémény stb.¹ Az ilyen, terepen elhelyezett jelekhez még hozzájön a GPS-alappontok hálózata. A térképzési, földmérési, építkezési stb. munkák során erre az alapponthálózatra támaszkodnak. A rómaiak nem hoztak létre ilyen egységes rendszert. A magassági alappontoknak, amelyek ma a rendszer gerincét alkotják, nem is lett volna értelme az ő földmérési gyakorlatukban. A céljaiknak tökéletesen megfelelt a helyi derékszögű hálózatot létrehozó *centuriatio*.

1. kép. A centuriatio során használt elnevezések vázlatos rajza

A római földmérők számára a centuriatio volt az ideális földmérési és földosztási mód, és főként coloniák alapításánál alkalmazták. A centuriatio során egy középpontból kiindulva először meghatározták az észak–déli irányt, majd erőteljesen felvették a kelet–nyugati irányú fő tengelyt, a *decumanust*. A decumanusszal derékszöveget zárt be a másik fő tengely, a *kardo*. Erre a két tengelyre támaszkodva alakították ki azt a koordináta-rendszert, amely egymást derékszögben metsző, meghatározott szélességű tengelyekre és az általuk közrezárt négyzet alakú parcellákra tagolta a felosztandó földterületet (1. kép). Az útként is szolgáló tengelyekkel közrefogott parcellákat nevezték *centuriának*, mivel ideálisnak tekintett méretük 200 iugerum volt, ami éppen megfelelt 100 darab 2 iugerumos *heredium*-nak.² A római földmérők írásaiban az egy telepesnek juttatott föld mennyisége az iskolapélda szerint 1/3 centuria, vagyis hozzávetőleg 66–67 iugerum volt. Ezer ember letelepítése tehát 67000 iugerumot, azaz nagyjából 17000 hektárt igényelt, amit még megnövelt a *limites* (azaz a mezsgyék) meghatározott szélessége. A tankönyvi példák talán túlzottak, de a rómaiak a centuriatióval óriási területek tájképét és földhasználatát rendezték át a valóságban is. Az írásos források alapján tudjuk, hogy Mutinában (modern Modena) például a 2000 telepes fejéenként 5 iugerumot kapott. Az eredményes mezőgazdasági műveléshez önmagában túl kevésnek tűnő föld tehát 50 szabályos centuriát, azaz 2500 hektárt tett ki. Ráadásul Mutina környékén a források által megadott mennyiségnél jóval több, mintegy 500 centuria nyomait fedezték fel a régészeti kutatások.³ Könnyen belátható, hogy ekkora szabad földterület teljesen sík terepen ritkán állhatott rendelkezésre. A centuriatio derékszögekre és egyforma méretű négyzetekre épülő merev rendszerét nem mindig lehetett az adott földrajzi tájra rávetíteni. Ennek a problémának a földmérési szakírók is tudatában voltak.

A római földmérők a centuriatio rendszerét azonban olyannyira ideálisnak tartották, hogy olykor a kedvezőtlen körülmények ellenére is kitartottak mellette. A centuriatióban a világ rendjének tükröződését látták, s alkalmazásának kezdeteit az etruszk *haruspexek* tudományáig vezették vissza.⁴ Az égi eredeztetés mellett más okokkal is magyarázható, miért ragaszkodtak a centuriatióhoz. Az egyenlő méretűre kimért parcellák és birtoktestek egy új colonia polgáraiban az egyenlőség érzetét kelthették, legalábbis ami a föld mennyiségét illeti. A termőföld eltérő minőségéből adódó különbségeket azzal próbálták kiküszöbölni, hogy a birtoktesteket sorsolás útján osztották ki. A birodalomszerte egyforma elvek alapján felmért és kiosztott földek az egység képzetét keltették, így a romanizációt is segítették. Nem utolsó sorban pedig könnyen nyilvántarthatóak voltak, ami megkönnyítette a római adórendszer működését is.

A legszebb elrendezésnek azt tekintették, ha a két fő tengely, a decumanus és a kardo a colonia centrumában metszi egymást, s a város négy kapuján keresztül halad. Hyginus Gromaticus a szépséget a praktikussággal kapcsolja össze indoklásában. Azt írja, hogy a lakosok számára is ez a legmegfelelőbb, mert mindenki egyforma távolságra van a város központjától (*iter ad forum ex omni parte aequale*). A természeti viszonyokat a rómaiak is csak bizonyos korlátok között hagyhatták figyelmen kívül. A földmérőnek szükség esetén alkalmazkodni kellett a coloniát körülvevő vidék adottságaihoz.

Voltak olyan akár természetes, akár korábban létrejött mesterséges tájlelemek, amelyeket figyelembe kellett venni. A kardo és a decumanus metszéspontjának, amennyiben nem lehetett magában a városban, a város közelében kellett lenni.⁵ A tengerpartra telepített coloniák esetében elismerten nem élhettek a legtökéletesebb elrendezéssel. Ugyancsak gondot okoztak a hegyek. Kényszer szülte az olyan földosztásokat (*adsignatio*) is, amelyek egy már létező város földjeit érintették, különösen, ha a település hegycsúcsra, sziklaplatóra épült. Az eljárás nagyon egyszerű volt, a város körüli sziklás területeket vagy közösségi erdőként vették figyelembe, vagy üresen hagyták, és a távolabbi földeket mérték fel és osztották ki.⁶

Praktikus szempontot követtek akkor, amikor egy már létező főút, *via consularis* vonalát használták fel valamely fő tengelyként. Ez ugyan átszelhette magát a coloniát, de iránya nem feltétlenül felelt meg valamely fő tengely helyes irányának. Szintén gyakorlati szempontnak minősült, hogy a kardo és a decumanus met-

A vízszintes síkban függőlegesen álló botnak reggeltől estig folyton változik az árnyéka. De lesz mindennap egy olyan időpont, amikor legrövidebb ez a változó árnyék. Ez a dél. Ekkor áll a nap az égbolton látszólagos útjának legmagasabb pontján. Ugyanakkor megmutatja a legrövidebb napi árnyék földrészünkön az észak–déli irányt is, minthogy ebben az időpontban az árnyék egybeesik a földi meridiánnal.

Szabó Árpád – Kádár Zoltán 1984.
Antik természettudomány.
Budapest, Gondolat, 43

Az érintkező pontokon, különösen ha három határ futott össze, kisebb dombot emeltek, tetejére követ állítottak. A kijelölést sokszor írásban rögzítették, de még emlékezetesebbé tették azzal, hogy a jelenlévő fiatal legények közül néhányat megvesszőztek. Így ezek még öreg korukban is emlékeztek az eseményre és a határ pontos helyére.

Balassa Iván – Ortutay Gyula 1982. Magyar néprajz. Budapest, Corvina, 112

A következő módon szoktak tábort verni a rómaiak. Miután kinézték a táborverésre alkalmas területet, először a fővezéri sátor felállítására keresik ki azt a helyet, ahonnan az egész tábor áttekinthető, és amely a legmegfelelőbb arra, hogy innen a parancsokat kihirdessék. Majd azon a helyen, ahol a sátrat föl akarják verni, egy jelvényt tűznek a földbe, és a jelvény körül egy négyzet alakú területet jelölnek ki, amelynek mindegyik oldala száz-száz lábnyira van a jelvénytől...

Polybios 6. 27.
Muraközy Gyula fordítása

Nemrégiben a mi Marcus Trebelliusunk arról kérdezett engem, hogyan kell megkapálni a földet, majd azután kimérni a megkapált földet, és ezeket a kérdéseket szorosán összetartozóknak gondolta. Nekem az a véleményem, hogy ez nem a földműves, hanem a földmérő feladata (...) Tehát ahogyan már mondtam, két actus tesz ki egy iugerumot, amelynek hossza 240 láb, szélessége 120 láb, ez a kettő egymással összeszorozva 28800 négyzetláb. (...) A 200 iugerum méretű területet centuriának nevezik, (ugyanígy mondja Varro is). Valamikor a 100 iugerum neve volt a centuria, később megduplázva is megtartotta a nevét, ahogyan a tribus megnevezés is az emberek három csoportra való osztásához kötődik, amely most megsokszorozva is megtartotta eredeti elnevezését.

*Columella 5. 1. 2–3, 5. 16–17.
Hoffmann Zsuzsanna fordítása*

Nemrég egy evocatus Augusti, egy fegyelmezett katona, aki a mi mesterségünknek is igen jó ismerője volt, amikor Pannoniában Traianus császár kívánsága és bőkezűsége alapján veteránoknak földet osztott, nemcsak a kiosztott területet írta le, és jegyezte fel egy bronzlapra, azaz térképre, hanem határvonalon minden egyes szomszédját is megjelölte: ahogy a kiosztott földet felmérték, leírta annak hosszúságát és szélességét is. Miután ez megtörtént, a veteránok között a föld miatt semmilyen vita vagy per sem keletkezhetett.

*Hyginus, De condicionibus agrorum 88C.
Kovács Péter fordítása.
In: Fehér B. – Kovács P. (szerk.) 2004.
Pannonia története Kr. u. 54–166 közt.
Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 57.*

széspontját arra a területre helyezték, ahol a legtöbb kiosztandó föld volt található. Ezt persze inkább akkor tartották helyesnek, ha a főszabályt nem lehetett követni.⁷

A terepadottságok okozta nehézségek és praktikus szempontok figyelembevétele mellett a centuriatio során előfordulhattak hibák is. A legtöbbet kárhozottatott hiba a már fentebb is említett hibás főtengelytájolás volt. Először az észak–déli irányt kellett meghatározni, aminek a legegyszerűbb módja a földbe szúrt bot napi legrövidebb árnyékának megfigyelése volt, ez ugyanis megfelel a meridiánnak. Ez persze igénybe vett némi időt és munkaerőt. Az egyszerűsítésre voltak megfelelő és hibás módok. A legegyszerűbb, ámde a földmérők által helytelenített módszer az volt, hogy a napkelte és a napnyugta horizonton elhelyezkedő pontját kötötték össze, s ez a vonal szolgált a decumanusként. Voltak olyan megátalkodottak is, akik ráadásul ezt a vonalat nevezték kardónak, mert ugyan az irányok helyes felvételének szabályát nem tartották be, csupán azzal voltak tisztában, hogy először a kardót kell meghatározni.⁸ A római földmérők szerint pedig elég lett volna a bot mint középpont köré egy kört vonni, s azt a két pontot megjelölni, amikor a bot árnyéka metszi a körivet. A két sugár által közrezárt szög felezésével pontosan megkapható az észak–déli irány (HG 148C).

A rossz tájolás a földhasználókat közvetlenül kevésbé érintette. A másik hiba viszont már könnyen viszályok, perek forrása lehetett. A felmérés során a centuriák sarkain a főtengelyektől kiindulva számozott határköveket helyeztek el. A centuriák sarokpontjait az egymást adott pontban metsző tengelyek főtengelyektől számított sorszámával jelölték. Először a főtengelyekhez képest adták meg az adott pont elhelyezkedését. Ehhez a VK (*ultra kardinem*), KK (*citra kardinem*), SD (*sinistra decumani*), DD (*dextra decumani*) rövidítéseket használták, vagyis azt határozták meg, hogy a középpontból nézve az adott pont a kardón túl vagy innen, és a decumanustól jobbra vagy balra helyezkedik el (lásd az 1. képet). A rövidítések mellett a köveken lévő számok pedig a főtengelyektől számítva adták meg a tengelyek számát. Például a VKXI SDII azt jelentette, hogy az adott kő a kardótól nyugatra a 11. sor és a decumanustól délre a 2. sor metszéspontjában van. Az egyértelmű meghatározásban csupán az okozhatott problémát, hogy a főtengelyeket a Decumanus Maximust és Kardo Maximust egyszerűsrimind elsőnek is tekinték-e, vagy egyfajta nulladik tengelynek, mert ilyen módon egy-egy sornyt eltolódhatott a számozás⁹ Az ilyen hibák azért is zavaróak voltak, mert a cen-

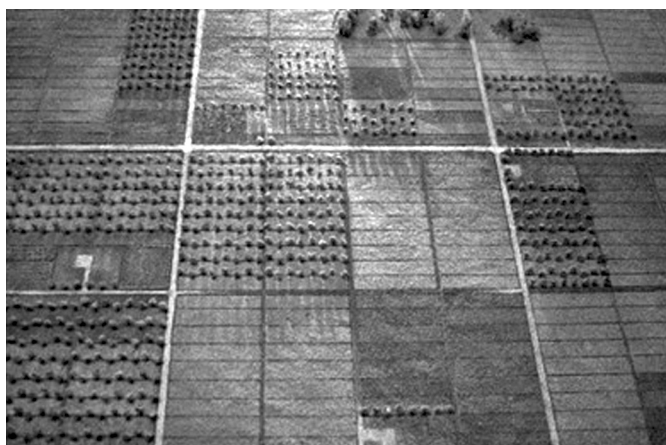

2. kép. A centuriatio nyomai a mai Tunéziában, az egykori Carthago környékén

turiatio egyik előnye éppen az volt, hogy megelőzte a vitákat. A számozott határkövek és tengelyek lehetővé tették a telekhatárok pontos meghatározását, s így a jogbiztonságot szolgálták.¹⁰ Ennek ára azonban – képletesen szólva – az volt, hogy a földhasználó úton-útfélen számára nem mindig érthető jeleket tartalmazó kövekbe botlott.

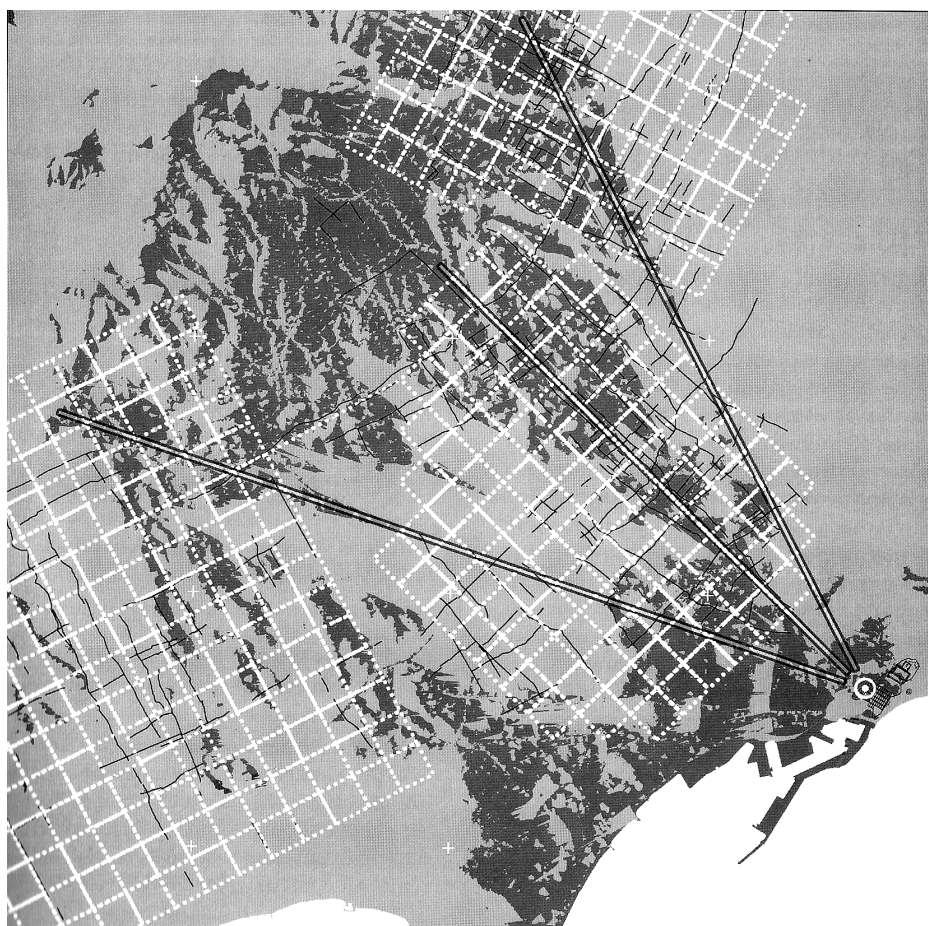
A centuriatio nyomai mind a mai napig kivehetők a Római Birodalom egyes vidékein. Egy dán hajóskapitány arra figyelt fel 1833-ban, hogy az egykori Carthago körül a parcellák négyzettrácsos elrendezést mutatnak (2. kép).¹¹ A második világháború során és azt követően a légi fényképezés Észak-Itáliában több helyen is megmutatta a rómaiak tájrendezésének hatásait (3. kép). Ráadásul egyes településnevek, mint pl. a Limidalto vagy a Cardeti a római földmérés terminológiáját tükrözik vissza.¹² Paduában három centuriatio nyomait mutatták ki a régészeti kutatások. Ebből az egyik a via Postumiát használta Decumanus Maximusként, de szintén az úthálózattal állt összefüggésben az ún. Graticolato, amely a várostól északkeletre helyezkedett el.¹³ Szintén három centuriatio vette körül Tarraco (ma Tarragona, Katalóniában) városát (4. kép). Itt egészen bizonyos, hogy a várostervezéssel egyidejűleg vagy legalábbis azt figyelembe véve alakították ki a centuriákat. A várostól északra elhelyezkedő Tarraco III terület centuriái ugyanolyan tájolásúak, mint a város tengelyei. Az eltérés mindössze 3 fok.¹⁴ Mutina esete mutatja azt, amikor a gyakorlat – az elmélettől eltérően – figyelembe vette a helyi viszonyokat. Az elméletileg kézenfekvő megoldás az lett volna, ha a centuriatiót a via Aemiliára támaszkodva hajtják végre. Ezzel szemben a vízrajzi viszonyok szerint alakították ki a *limites* rendszerét, követve a terület vízfolyásainak irányát és egyfajta meliorizációt hajtva végre.¹⁵

A centuriatio mesterséges rendszerét nem csak a létrehozásához kedvezőtlen terepadottságok esetében törte át a gyakorlat. Eleve voltak olyan területek, amelyeket nem érintett ez a jellegű felosztás. Ezeket az *ager arcifinius* kategóriájába sorolták be, ahol a telekhatárok nem egyszeri, mesterséges aktussal, hanem a földhasználat során, mintegy természetesen jöttek létre. A földhasználóknak sem mindig felelt meg a centuriatio során kítűzött határ, ezért egymás között adásvétel vagy csere útján rendezték át a határt a nekik megfelelő módon. Hyginus *De generibus controversiarum* (A jogviták típusairól) című munkájában személyes tapasztalataira hivatkozva írja le, hogy Samniumban a Vespasianus idején letelepített veteránok adták-vették egymás között a földet, így az adott időpont birtokviszonyai már nem felelnek meg az eredeti *adsignatio*nak.¹⁶ Az egyik ok a földhasználók számára beláthatóbb, kényelmesebb határ lehetett. Hyginus maga mondja,

3. kép. A centuriatio nyomai a mai Észak-Itáliában

hogy a birtokosok jobban kedvelték, ha út vagy folyó alkotja a telekhatárt. Közismert, hogy a vidéki népesség erősen kötődik a területhez, pontosan észben tartja birtoka, települése határait.¹⁷ Ehhez pedig gyakran természetes tereptárgyakat használ viszonyítási pontul. A római földmérők nem csupán a *divisio* és *adsignatio* problémájával foglalkoztak, hanem a határjelölés egyéb módszereit is ismerték és ismertették. Az *ager arcifinius*-on fekvő birtokok határainak jelölésére számtalan lehetőség kínálkozott. A legteljesebb katalógust talán Siculus Flaccus *De*

4. kép. Három, egymástól eltérő tájolású centuriatio rekonstruált rendszere Tarraco városának környékén (Palet–Orengo 2011, Fig. 9 nyomán)

condicionibus agrorum (A földek kategóriáiról) című munkája nyújtja.

A szerző kilenc olyan tájelemet sorol fel és elemez, amelyek határjelölőként szolgálhattak. Közéjük tartoztak természetesen a határkövek, de mutathatták a birtok határát megjelölt fák, fasorok, kőhalmok, bokrok vagy bozótok, utak, árkok stb.¹⁸ Ha a határ vonala vitássá lett, ezeket aprólékosan illett a földmérőnek megvizsgálnia. Fák esetén döntő lehetett a fajtájuk. Ha a környező tájban találhatóktól eltérő fajtájú fa vagy fasor állt valahol, akkor az a parcellák elhatárolására kerülhetett oda. Ilyenkor az is számított, melyik gazdáé az adott fa vagy fasor. Erre például a lombkorona nyírásából lehetett következtetni. A jelekkel ellátott fáknál az első probléma nem jelentkezett. Nyilvánvalóan azért látták el jellel a fát, hogy mutassa a határt. A második kérdésre, vagyis, hogy kié a fa, a jel helyzetéből lehetett következtetni. Az egyik oldalán megjelölt fa azé a gazdáé volt, akinek a telke a jelöletlen oldal felé esett. Ha a fa közönsnek számított, mindkét oldalát megjelölték.¹⁹

Az ilyen részletekre kiterjedő vizsgálatnál két fontos szabályt kellett szem előtt tartani a földmérőnek. Először is a helyi szokások voltak az irányadók. *Különös figyelmet kell fordítani a környék szokásaira, és a példákat a szomszédoktól kell venni* – hogy Siculus Flaccus idézzük, de sorolhatnánk hasonló példákat a többi szerzőtől is.²⁰ A másik iránymutató a tájidegen elemek jelenléte. *Ami új, az gyanús* – ahogy Hyginus írja.²¹ A környezettől elütő fajtájú fákról már esett szó, de voltak olyan elszánt földművesek, akik képesek voltak „idegen köveket” (*peregrinos lapides*) a birtokuk szélére hordani, hogy ilyen módon biztosítsák a telekhatárt.²²

A modern ember hozzászólt ahhoz, hogy halottai egy-egy nagyobb egységben, pl. köztemetőben nyugszanak. A rómaiaknál sem volt ez másképp, de a temetkezés egyedileg is megvalósulhatott. A római földhasználó emiatt akár szántás közben is sírokkal találkozhatott a vidéken, amelyek a szomszéd telkének határát jelölték. A sírok jogi értelemben a vallás védelme alatt álló dolgok (*res religiosae*) körébe tartoztak (Gaius 2.6). Nem meglepő az ilyen jellegű tereptárgyak határjelként történő alkalmazása. Közismert Alföldi András elmélete a korai Róma kiterjedéséről és határáról. Alföldi nézete szerint az etruszk királyok korabeli Róma határa megállapítható bizonyos szertartások, így például az Ambarvalia, a Terminalia, Fortuna Muliebris ünnepe, elvégzésének helye alapján. Ezeket szerinte ott hajtották végre, ahol a város territóriumának határvonala és a megközelítési utak metszették egymást.²³ Az Alföldi teóriájáról kialakult vita részleteibe itt nem érdemes belemenni, mindenesetre megjegyezhető, hogy ami egy városállam határa esetében elképzelhető, kisebb léptékben is működhetett. Hyginus Gromaticus (156C) azt írja, hogy a feliratos kövek helyett olykor kőoltárokat kell elhelyezni. Ezek egyik, tulajdonképpen befelé néző oldalán a földosztásban érintett colonia nevét, másik oldalán a szomszédos város nevét kellett feltüntetni. A Liber Coloniarumból konkrét példák hozhatók arra, hogy a határjelölésre sírokat, emlékműveket és szent területeket (*sacra*) használtak. Így jártak el Alba Fucens vagy Cures Sabini területén (Lib. Col. II. 192C). Általánosságban pedig Apulia és Calabria városaira is alkalmazták ezt a gyakorlatot (Lib. Col. II. 202C).

A földmérőket foglalkoztatta a sírok, mint birtokhatárjelek problémája. A római földmérők szövegeit tartalmazó gyűjte-

ményben, a *Corpus Agrimensorum Romanorum*ban fennmaradt²⁴ egy *De sepulchris* (A sírokról) című, mindössze egyetlen lapból álló munka vagy töredék, amelynek sem szerzője, sem keletkezési kora nem ismert. A szöveg elején és végén Tiberiusra történik utalás, de ezeket a részeket a szövegkiadók kirekesztik. A *De sepulchris* a sírok három típusát különbözteti meg és minősíti aszerint, hogy figyelembe kell-e őket venni határjelként. Az első csoportba azok tartoznak, amelyeket egy főútvonal mellé építenek, *hogy hosszú időre megőrkítsék az építető nevét*. Ezeket általában nem kell határjeleknek tekinteni. Előfordul, hogy valaki a háza közelében helyezi el sírját, hogy az utódainak szolgáljon emlékül. A birtokhatárok szempontjából ennek a típusnak sincs jelentősége. Általában a háztól távolabb elhelyezkedő sírok veendő figyelembe a határvonal megállapításánál. Ezeket a *De sepulchris* szerzője szerint a mezsgyék metszéspontjában szokás elhelyezni.

A római földmérők többször rögzítik, hogy *sepulchrum* alkothat birtokhatárt,²⁵ de egyszer sem árulják el, mi ennek a magyarázata. Csupán egy veszélyre hívják fel a figyelmet. A sírokat – mint mondják – szokás szerint a telekhatárra helyezik el, ám a terepadottságok miatt előfordulhat, hogy a birtok közepén találjanak alkalmas helyet a sírnak. A földmérőnek tekintetbe kell vennie ezt a körülményt is.²⁶

Sem a földmérők utalásai, sem a *de sepulchris* nem ad felvilágosítást arról, mit tekinthetünk *sepulchrum*nak, hogyan kell figyelembe venni e speciális tereptárgyakat a telekhatár megállapításakor, továbbá miért helyeztek el sírokat a birtokhatárokon. A sír definícióját a jogászok rögzítették. Mindaz sírnak tekinthető, amibe emberi csontokat vagy testet helyeztek el. Ebbe bele kell érteni a rabszolga sírját is.²⁷ A hogyanra egy Dolabella nevű, egyébként nem azonosítható, szerzőnek tulajdonított rövid értekezésben található válasz. A temetkezési helytől ötlábnyi távolságot ekével fel kell szántani. Amennyiben ott törött vagy ép cserépedények, hamu stb. található, akkor a temetkezési helyet két birtok határjelölő pontjának kell tekinteni.²⁸ A határjeleknek ezt a mondhatni láthatatlan megerősítése föld alá helyezett tárgyakkal jól ismert mind a római, mind a modern földmérési gyakorlatban. Ajánlatos volt kisebb értékű pénzerméket, üvegtörmeléket, meszet helyezni még a határkövek alá is. Amennyiben nem látták el felirattal vagy valamilyen felvesselt jellel a határköveket, akkor pedig kifejezetten tanácsos volt alájük ilyen jeleket tenni. Egyfelől ezzel lehetett bizonyítani határjelölő voltukat, másfelől bizonyítani lehetett a határ vonalát, ha a rosszindulatú szomszéd magát a követ elmozdította volna.²⁹ A fontosabb vagy például mezőgazdasági művelés alatt álló területen fokozott veszélynek kitett alappontokat ma is védik hasonló módszerekkel. A magassági alappontokat általában egy aknában helyezik el, ami fölé vasbetonlap és földréteg kerül. Vízsintes alappontok biztosítására a fejelőkövet használják, amit még köré helyezett betonlapokkal is védenek. A föld alatt lévő alappontot csak komolyabb munkáknál használják, egyébként a fejelőkötől méreik.

Ha arra a kérdésre próbálunk választ találni, hogy miért használták a sírokat a birtokhatárok jelzésére, tekintetbe kell venni a földmérők feladatait. Egyrészt közreműködtek a telepítéseknek, másrészt olykor bíróként, többnyire viszont szakértőként a birtokvitáknál is eljárak. Ha valamelyik birtokos vitatta telke határvonalát, rendelkezésére állt a határok kiigazítását lehetővé tevő (*actio finium regundorum*) kereset. Bizonyos ese-

tekben élhetett a földmérési jelek elmozdítását szankcionáló (*de termino moto*) büntetőkeresettel is. Ezek alapvetően minden sérelmet szenvedett birtokosnak a rendelkezésére álltak. Amennyiben egy sír jelölte a mezsgyét, annak, akié a sír volt, többletvédelem és többletjogosultságok jutottak. Adott esetben élhetett a sírrongálásra szóló (*de sepulchro violato*) büntetőkeresettel, amely jelentős összegű bírságot helyezett kilátásba a bűnösnek talált fél számára. A sírok ilyen jellegű felhasználása járt egy nem elhanyagolható előnnyel is. A római jog biztosította, hogy a hozzátartozók eljussanak a sírhoz még akkor is, ha az a parcella, amelyen a sír elhelyezkedett már nem volt az övék (D. 47.12.5). Sőt akár ő, akár utódai továbbra is temetkezhettek a sírba, ha az adásvételben ezt kikötötték. Ezt a telek új birtokosa nem akadályozhatta meg. (Dig. 11.7.10). Akadályozás esetére egy császári *rescriptum* biztosított jogorvoslatot (D. 11.7.12pr), kikötve, hogy a jog gyakorlása nem járhat a telek birtokosának aránytalan sérelmével (*ne vicinus magnum patiatur detrimentum*).

Az *ager divisus et adsignatus* esetében a *limites* rögzített (bár változó) szélessége lehetővé tette, hogy mindenki eljut-

hasson a saját parcellájára. Az *ager arcifiniuson* viszont, ahol a sírt a földmérők határjelölőként tartják számon, a törvény nem biztosított utakat a földhasználók számára.³⁰ Így ha valaki sírt létesített egy adott birtoktesten, más megközelítési mód hiányában is biztosította az oda vezető szolgalmi utat. A lehetőség persze visszaéléshez is vezethetett. Nem véletlen, hogy a mindenre gondoló római jogászok arra is alkottak szabályt, ha egy elhunyt maradványait több helyen helyezték örök nyugalomra. Ilyenkor csak az a temetkezés jött számításba, ahol a fő rész szabály szerint a fej volt (D. 11.7.44). A rómaiak nem hoztak létre abszolút viszonyítást lehetővé tevő földmérési rendszert vagy eljárást. Helyi, relatív viszonyítású koordináta-rendszerekben gondolkodtak, amelyek azonban időtállóan bizonyultak. A centuriatio a birodalom egyes egykori területein mind a mai napig meghatározza a vidék, a táj megjelenését. A római földmérők – modern kollégáiktól eltérően – nemcsak a földmérés technikai, mérnöki oldalával foglalkoztak, hanem érdekelte őket szakmájuk jogi, társadalmi vonatkozása is. Ez utóbbi körülmény teszi lehetővé, hogy történeti kutatások forrásai legyenek.

Jegyzetek

- 1 Sárközy 1989, 149–150, 421.
- 2 Varro, *Rerum rusticarum* 1. 10. 2 szerint herediumnak hívták azt a 2 iugerumos telket, amit Romulus osztott ki fejenként a rómaiaknak.
- 3 Liv. 39. 55; Dilke 1971, 148. Az irodalmi forrásokban szereplő adatokat vö. Galsterer 1992, 426.
- 4 Vö. Palet–Orengo 2011, 385–386. Katonai eredetűnek véli Dilke 1971, 133–134.
- 5 Hyginus Gromaticus 142C. (A földmérőkre Campbell 2000 kiadásának lapszámai alapján hivatkozunk.)
- 6 Hyginus Gromaticus 142 C, 154C. A terepakadályok még a *limites* elnevezését is befolyásolták, vö. Frontinus 10C.
- 7 Hyginus Gromaticus 144C; 152C. Az eltérésekről lásd még Dilke 1971, 86–87.
- 8 Hyginus Gromaticus 136C; 144C. Vö. még Frontinus 10C.
- 9 Hyginus Gromaticus 138–140C.
- 10 Hyginus Gromaticus 144C.
- 11 Dilke 1971, 134.
- 12 Dilke 1971, 137; Dyson 1992, 124.
- 13 Galsterer 1992, 418 skk. Minturnaeban nem egymás mellett, hanem egymást átmetszve helyezkedett el két centuriatio: Hyginus Gromaticus 142C. Vö. Dilke 1971, 137–138; Campbell 2000, 387–388.
- 14 Palet–Orengo 2011, 391–392, 396.
- 15 Galsterer 1992, 421 skk. A vízrajz Tarraco esetében is befolyásolta a centuriatiót, vö. Palet–Orengo 2011, 392.
- 16 Hyginus 96C. Vespasianus telepítéseiről vö. Keppie 1984, 91–104.
- 17 Dyson 1992, 123.
- 18 Ezek ráadásul nem csupán tiszta formájukban fordultak elő: *non solum in diversis pluribusve regionibus, verum etiam in uno agro inveniri possunt* (Siculus Flaccus 106C).
- 19 Siculus Flaccus 110C. Vö. Hyginus 92–94C. Vö. Campbell 2000, 373.
- 20 Siculus Flaccus 106,6C. További példák: Hyginus 94C, 98C; Siculus Flaccus 108C, 114C. Az *ager centuriatus* esetében Hyginus Gromaticus 136C.
- 21 Hyginus 96C.
- 22 Siculus Flaccus 106C.
- 23 Alföldi 2009, 181–186.
- 24 *De sepulchris* 220C.
- 25 Hyginus 86C. Siculus Flaccus 124C.
- 26 Siculus Flaccus 106C.
- 27 D. 11.7.2.5. D. 11.7.2pr.
- 28 *Ex libris Dolabellae* 222C.
- 29 Siculus Flaccus 106–108C.
- 30 Az utak jelentőségéről vö. Campbell 2000, 364, 373–374.

Bibliográfia

- Alföldi A. 2009. *A korai Róma*. Máriabesnyő–Gödöllő, 181–186.
- Campbell, B. 2000. *The Writings of the Roman Land Surveyors*. London.
- Dilke, O. A. W. 1971. *The Roman Land Surveyors*. Newton Abbot, 148.
- Dyson, S. L. 1992. *Community and Society in Roman Italy*. Baltimore–London, 124.
- Galsterer, H. 1992. „Die Kolonisation der hohen Republik und die römische Feldmesskunst”: Okko Behrends – Luigi Capogrossi Colognesi (szerk.), *Die römische Feldmesskunst*. Göttingen, 426.
- Keppie, L. 1984. „Colonisation and Veteran Settlement in Italy in the First Century A.D.”: *Papers of the British School at Rome* 52, 91–104.
- Palet, J. M. – Orengo, H. A. 2011. „The Roman Centuriated Landscape: Conception, Genesis, and Development as Inferred from the Ager Tarraconensis Case”: *AJA* 115, 385–386.
- Sárközy F. 1989. *Geodézia*. Budapest, 149–150, 421.

A kő marad...

Megjegyzések a *Hazón Gábriél* irathoz

Xeravits Géza

A 21. század egyik legújabb hebraisztikai érdekessége, egy különös sztélé, immár 2007 áprilisa óta számot tart tudósok és a nagyközönség figyelmére egyaránt. Grüll Tibor informatív blogbejegyzésének jóvoltából a hazai közvélemény is megismerkedhetett az e lelet körül kirobbant vitákkal, ugyanő az Újszövetség tanulmányozását segítő történeti dokumentumokat bemutató hasznos könyvében egy részletet közölt is belőle (Grüll 2009, 101–103), ugyanakkor azonban – tudomásom szerint – szakmai bemutatása még várat magára. Az alábbi kis jegyzetnek nincs más célja, mint hogy közreadja a sztélé feliratának magyar fordítását, és néhány megjegyzést fűzzön hozzá, értelmezését segítőként.

Előljárobán

A lelet, egy 96 × 37 × 16 centiméteres dimenziójú mészködarab egy zürichi műgyűjtő, David Jeselsohn tulajdona. Egy jordániai régiségkereskedőtől vásárolta a 2000-es évek elején; eredetéről azontúl, hogy a Holt-tenger délkeleti partvidékén került elő, semmi közelebbi adat nem áll rendelkezésre.

A sztéléről először Israel Knohl adott hírt az izraeli napi sajtóban, majd szakmai fórumon is (Knohl 2007), s további tanulmányaiban, köztük egy monográfiában amellelt érvelt, hogy a szöveg teljességgel új megvilágításba helyezi a kereszténység születése körüli időszak zsidóságának messiásvárását (Knohl 2008 és 2009). Hamarosan az izraeli epigráfia és qumranológia jelentős képviselői is szót kértek a lelettel kapcsolatban, s értékes szempontokkal járultak hozzá olvasatainak (Yardeni–Elizur 2007; Yuditsky–Qimron 2009), nyelvi állapotának (Bar-Asher 2008; Rendsburg 2009), illetve az íráshordozó jellegzetességeinek (Goren 2008) értelmezéséhez. E kutatók Knohl olvasatainak és szövegértelmezésének szenzációs elemeit egyöntetűen légből kapottnak ítélték meg, ugyanakkor a sztélé jelentőségét továbbra is hangsúlyozták. Legújabban a Society of Biblical Literature védnökségében jelent meg egy átfogó kötet Matthias Henze szerkesztésében, amely a sztélé 2009-ben, Houstonban történt kiállítása alkalmából rendezett szimpózium anyagát adja közre, neves tudósok közreműködésével (Henze 2011).

A kőlap szépen előkészített előlapján két hasádba rendezve összességében 87 sornyi, tintával írt, héber nyelvű szöveg maradt fenn. A hátlap kidolgozatlansága alapján valószínűsíthető,

hogy a kőlapot talán fal mellé fölállítva helyezhették el eredetileg. A szöveg első hasábjának jobb széle, és második hasábjának bal széle erősen károsodott, s az írás a hasábok tetején és alján is olvashatatlan – így a sztélé teljes tartalmáról képet alkotni lehetetlenség. A kutatók megegyeznek abban, hogy az íráskép alapján a sztélé létrehozása az időszámítás fordulója környékére datálható, eredetének bizonytalanságai ellenére a legtöbben autentikus, ókori alkotásnak tartják.

A ránk maradt szöveg egy apokaliptikus látomás részleteként azonosítható, melyet Gábriél angyal közöl a címzettel. A látomás során az angyal isteni üzenetet közvetít, amelynek jellegét a Héber Bibliából is jól ismert „ezt mondja JHVH” (כֹּה אָמַר יְהוָה), s ehhez hasonló formulák visszatérő jelenléte mutatja. A bevezető formulák a szöveget többé-kevésbé egyenlő részekre osztják föl. Az alábbiakban ezen értelmi egységek szerint tagolva tekintem át a szöveget.

A sztélé szövege

1–12. sorok

A szöveg kezdő sorai olyannyira sérültek, hogy értelmezésük nem lehetséges. Ez a szövegegység mindenesetre a 11. sor elején az alábbi szöveget hozza: „JHVH, kérdezel engem.” Ez a látomás címzettje és a kinyilatkoztató angyal párbeszédét implikálja, ami az apokaliptika megszokott irodalmi eszköze. Ezután a 11. sor második felében és a 12. sorban ez olvasható: „Ezt mondja a Seregek Istene: ⁽¹²⁾ [...] Izrael házából, és én hirdetem Jeruzsálem nagyságát”. Ezzel a látomás első nagyobb részének fő témáját mutatja be a szerző: Jeruzsálem ellenségeitől való megszabadítását.

13–19a sorok

⁽¹³⁾ [Ezt] mondja JHVH, Izrael Istene: *íme, mind a népek* ⁽¹⁴⁾ *összesereglenek (?) Jeruzsálem ellen, és [...]* ⁽¹⁵⁾ *e]gy, kettő, három, négy: a próféták, és akik visszatérnek,* ⁽¹⁶⁾ *és a kegyesek. Szolgám, Dávid, kérj engem, [...]* ⁽¹⁷⁾ *...] a jelet, amit kértem tőled. Ezt mondja* ⁽¹⁸⁾ *a Seregek [J]HVH-ja, Izrael Istene: fiam [...]* ⁽¹⁹⁾ *új szövegség Izraellel – három nap múlva tudni fogod!*

A szent város, Jeruzsálem ellen sereglő népek kedvelt toposza a zsidó eszkatologikus irodalomnak; elég talán olyan közismert szakaszokat említeni itt, mint a *Zsoltárok* 2; *Izajás* 29,1–8; *Zakariás* 14,1–12, vagy a *4Ezra* 13. Ezek a szakaszok mind együtt szemlélik Jeruzsálem pogányok általi ostromlását, és Istentől jövő szabadítását, felmagasztalását (vö. fentebb a „hirdetem Jeruzsálem nagyságát” kitételt). A 14. sor „összesereglenek” (צוּבְאִים, Qimron–Yuditsky 2011, 34) olvasata kérdéses ugyan, de az összefüggésbe jól illeszkedik, és a rendelkezésre álló helyet is megfelelően tölti ki.

A 16. sor Knohl messianisztikus értelmezésének egy fontos kiindulópontja. A „szolgám, Dávid” formula visszatérő elem a Héber Bibliában és a korai zsidó irodalomban, egyaránt vonatkozhat a múlt nagy jelentőségű uralkodójára, és a dávidi házból származó pozitív eszkatologikus főszereplőre is (utóbbi értelemben vö. pl. *Ezekiel* 34,23–24 és 37,24–25). A sor végén található szó rendkívül töredékes és romlott állapotban van. A kutatók kezdetben az *Efrajim* olvasatot részesítették előnyben (vö. Yardeni és Elizur 2011, 13; Knohl 2008; Hamidović 2009, 156). Knohl szerint Efrajim itt nem Izraelre utal – mint a Héber Bibliában oly sokszor –, s nem is egy olyan szimbolikus kifejezés lenne, ahogy például egyes qumráni szövegek a farizeusokat jelölik szimbolikusán az Efrajim névvel. Szerinte a megnevezés egy késői, rabbinikus szövegekből ismert hagyományra felel meg, s az ún. „József fia messiást” jelöli. A sor közepén álló „kérni” (בָּקַשׁ) igét továbbá imperativusként veszi, s így fordítása: „szolgám, Dávid, kérd Efrajimtól” (Knohl 2008, 148–149; Knohl 2009, 10–11). Értelmezésében tehát két „messianisztikus” figura jelenik meg a szövegben, egy dávidi, és egy efrajimi – utóbbinak az kölcsönöz kiemelt jelentőséget elméletében, hogy például a Babiloni Talmudban megőrzött egy hagyomány szerint a József fia Messiás (b. *Szukka* 52a), a *Peszikta Rabbati* 36 szerint pedig egy Efrajimnak nevezett messiás halála által engesztel a népért. Ezzel tehát a keresztény krisztológia korai zsidó előzményeit véli felfedezni (az elmélet kritikájához lásd pl. Collins 2011, 108–111). Ugyanakkor azonban az Efrajim olvasat egyáltalán nem bizonyos e szövegben, mi több, a sztéléről készült legújabb fényképek alapján kizárható, hogy a kérdéses szó második betűje *pé* lenne (Qimron–Yuditsky 2011), sokkal valószínűbb, hogy *mém*, amelynek alapján az אָמַר (‘mondani’) gyök valamely alakjának jelenléte feltételezhető ehelyütt. Magam Knohl értelmezéséből a בָּקַשׁ (‘kérni’) ige imperativusként történő megértését fogadom el, s azt valószínűsítom, hogy a „szolgám, Dávid” a látomás címzettje. Ez a Dávid *redivivus* az, aki által Jeruzsálem megszabadítása végbemegy, amit megerősíteni látszik a szöveg vége felé, a 78. sor tartalma. Ezzel nem kívánom azt állítani, hogy egy válságos történeti helyzet „megvalósuló messianizmusát” kellene beleolvasnunk a szövegbe, s nem gondolom azt, hogy a keletkezés kortörténeti hátterének egyik vagy másik kézzelfogható alakját kellene e dávidi alak hátterében azonosítani. A szerző általánosságban beszél, amikor a nép *par excellence* szorultságában az eljövendő ideális uralkodó alakját állítja olvasói/hallgatósága elé. Ezt az értelmezést megerősítheti a 18. sor, ahol Isten „fiamnak” (בְּנִי) szólítja a látomás címzettjét. Már a Héber Bibliából ismert például az ideális uralkodó – adoptív – istenfiúságának a gondolata, amit aztán a korai zsidóság irodalma sokszor feldolgoz (a kérdés irodalma óriási, legújabbán lásd Yarbrow Collins – Collins 2008, 48–74).

A 19. sorban Isten „új szövetséget” ígér, a kifejezés használatának a kereszténység előtti zsidóságban nyilvánvalóan a *Jeremiás* 31,31–34 szolgál alapul. Knohl úgy véli, az „új szövetség” maga az irat, ez a kőtáblára írt szöveg (Knohl 2011, 50–51), e feltételezésnek azonban nem sok alapja van. Sokkal valószínűbb, hogy Jeruzsálem közelgő szabadításáról beszél itt a szöveg.

19b–28. sorok

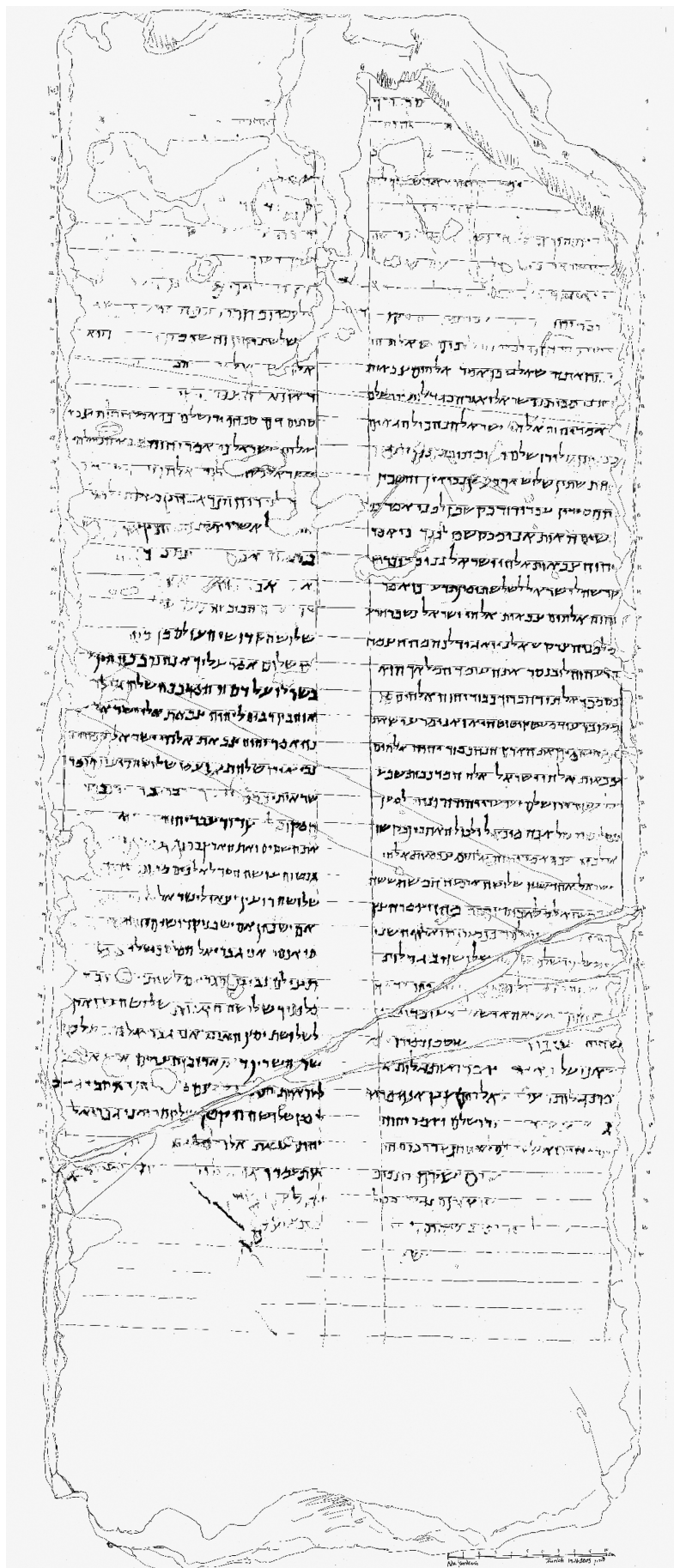
Ezt mondja ⁽²⁰⁾ JHVH, a Seregek Istene, Izrael Istene: Kipusztíttatik a gonosz(ság) ⁽²¹⁾ az igaz(ság) elől. Kérdezz engem, és én tudtul adom neked, mi ez a gonosz ⁽²²⁾ sarjadék, [...] te megállsz, az angyal (pedig) ⁽²³⁾ támogat téged, ne félj! Áldott JHVH, az Isten dicsősége az ő ⁽²⁴⁾ helyéről. Még egy kevés, és én megrendítem ⁽²⁵⁾ az eget és a földet. Íme, dicsősége JHVH-nak, a Seregek ⁽²⁶⁾ Istenének, Izrael Istenének! Ez a hét trónszékér ⁽²⁷⁾ Jeruzsálem kapuja fölött, és Júda kapui fölött nyugszik, ⁽²⁸⁾ [...] angyal miatt, Mikáél és mind a többiek, kérjétek [...]

A következő nagyobb értelmi egység egy összetett üdvígéret. A bevezető formulát egy általános profetikusan *másál* kövöti, melynek mondanivalóját a következők fejtik ki. A 20b–22a sorok gondolati íve alapján világos, hogy a kezdő *másál* gonosz ↔ igaz ellentétpárjának a következő mondat gonosz sarjadék ↔ te pár feleltethető meg. A szakasz kulcskifejezése a „gonosz sarjadék” szókapcsolat (הַצִּמְחָה הַרָעָה). Tekintve, hogy a „sarjadék” szó a Héber Bibliától kezdve (vö. *Jeremiás* 23,5) folyamatosan részét képezi az eszkatologikus nyelvhasználat pozitív főszereplőkre vonatkozó szókinésének, Knohl (2009, 12–13) amellet érvel, hogy a szó itt egyfajta „Antikrisztust” jelöl. E tipikusan keresztény teológiai konstrukció bevezetésének a szövegbe azonban nincsen alapja. Sokan és meggyőzően érveltek már eddig is amellet, hogy az Újszövetségben kikristályosodó Antikrisztus-alaknak a korai zsidóságban legfeljebb előzményei, de nem paralleljei vannak (vö. pl. Jenks 1991 vagy Lietaert Peerbolte 1996). A *Hazón Gábriél* szövegében ez a „gonosz sarjadék” – tekintettel a szövegösszefüggésre – individuális szereplőt jelöl, a „szolgám, Dávid” antagonistáját (szemben Kim 2011 kollektív értelmezésével). Ilyen negatív eszkatologikus szereplőt pedig ismét csak nagy számban találhatunk a korai zsidóság irodalmában.

A nyitó *másál* kifejtése egy ismert formulával zárul: „ne félj!” Egyes kutatók úgy vélik, a kifejezés *Dániel könyvéből* kölcsönződik (vö. *Dániel* 10,19, tágabb összefüggésben 8,17–18), amikor a látomás hatásától megrémült címzettet az *angelus interpres* megerősíti (Knohl 2009, 13–14; Henze 2011a, 121–122). A *Hazón Gábriél* esetében azonban nem erről van szó. A részlet gondolati íve ugyanis a következő:

kipusztíttatik → gonoszság → gonosz sarjadék
igazság → te → megállsz + támogat

A szerző egy szép kiasztikus szerkezetet hozott létre tehát, amelynek végeredménye megerősítő örömhír hirdetése a címzett számára; ezért sokkal inkább gondolom azt, hogy a „ne félj” formula hátterében a bibliai üdvörökum műfaját kell keresni, melyre annyi példát találunk *Deutero-Izajás* és *Jeremiás* könyvekben (lásd magyarul Xeravits 2011).

A sztlé szövege Ada Yardeni átírásában

A szöveg e ponton egy komplex doxológiába fut bele, melynek szívében *Aggeus* 2,6 direkt idézete található, s ez átvezet – hatásos fokozással – a főhős angyali támogatásától a Jeruzsálemért végrehajtott totális transzcendens intervenció képéhez. A 26b sor trónszekerei minden valószínűség szerint a hadra kelt mennyei seregek harci szekerei (értelmezésükhöz lásd Coblenz Bautch 2011, 141–143), Mikáél pedig mint harcos főangyal a mennyei seregek vezéréként kerül említésre.

29–64. sorok

A szöveg ezen sorai ismét rendkívül károsodottak. Talán az angyali seregek részletezése folytatódhattott itt, hiszen a szöveg így folytatódik: „⁽²⁹⁾ [...] Ezt mondja JHVH, a Seregek Istene, Izrael ⁽³⁰⁾ Istene: egy, kettő, három, négy, öt, hat, ⁽³¹⁾ [hét] (?) az angyalokhoz [...] Mi ez? Mondta: a fa ⁽³²⁾ [...] a második főnök”. Az 52. sor ismét az angyalokat emlegeti, míg az 57. sor Jeruzsálem pusztításának végét vizionálja: „pecsételd le Jeruzsálem öldöklésének vérét”. Ezután közvetlenül egy különös, kétszer megismételt bevezető formulát találunk: „Ezt mondja a Sere[gek] JHVH-ja, ⁽⁵⁸⁾ Izrael Istene, ezt mondja a Seregek JHVH-ja, Izrael ⁽⁵⁹⁾ Istene [...]”, jelenléte minden bizonnyal másolói dittográfia eredménye (Hamidović 2009, 149).

65–68. sorok

⁽⁶⁵⁾ a világ/öröklét három szentje [...] ⁽⁶⁶⁾ [...] béke. Mondta: mi benned bízunk, [nem] ⁽⁶⁷⁾ testben, és nem vérben! Ez a trónszekér, ami [...] ⁽⁶⁸⁾ Sokan szeretik a Seregek JHVH-ját, Izrael Istenét [...]

E sorok anyaga a szöveg egy újabb, töredékesen fennmaradt értelmi egységének vége; a 69. sor bevezető formulája új egységet nyit. A 65. sor ismét fejlett angelológiát feltételez. A 66b–67a sorok anyaga az Istenbe vetett bizalomnak egy minden valószínűség szerint *Jeremiás* 17,5–7 versein alapuló megvallása (Qimron–Yuditsky 2011, 36, vö. Collins 2011, 105), a sérült szövegösszefüggésből a mondat alanyát nehéz visszakövetkeztetni. A 67. sor elején álló בשר ('test') szót Knohl (2009, 23) a 'hirdetni/tudtul adni' jelentésű ige imperativusaként értelmezi, ahonnan fordítása: „hirdesd neki a vérről, ez az ő trónszekerük...”, szerinte itt Illés szekeréről lenne szó, aki a holtakat a mennybe viszi – a szöveg fennmaradt anyagának összefüggése alapján azonban ez az értelmezés túlságosan is spekulatív.

69–76. sorok

⁽⁶⁹⁾ Ezt mondja a Seregek JHVH-ja, Izrael Istene: [...] ⁽⁷⁰⁾ prófétákat küldök népemhez, hármat. És én azt mondom, ⁽⁷¹⁾ amit láttam [...] ⁽⁷²⁾ a helyet Dávidért, JHVH szolgájáért [...] ⁽⁷³⁾ az eget és a földet. Áldott [...] ⁽⁷⁴⁾ [...] irgalmat gyakorlok ezredeken át [...] ⁽⁷⁵⁾ Három pásztor jön Izraelnek [...] ⁽⁷⁶⁾ ha van pap, ha vannak szentek fiai [...]

A látomás szerzője ebben az egységben valószínűleg a Jeruzsálem megszabadítása utáni időről beszél, amit egy ideális kornak tart, ahol a nép próféták és papok irányítása alatt él. A megfogalmazás háttérben minden bizonnyal *Jeremiás könyve* 32. fejezetének az anyagát vélelmezhetjük, az ég és föld említése a 32,17-et idézi. A 72. sorban Dávidot „JHVH szolgájának” nevezi a szöveg – szemben a 16. sor „én szolgám” alakjával –, itt tehát nem JHVH, hanem az angyal a mondat alanya, aki talán arról beszél, hogy megerősíti, megvédi, oltalmazza a várost, a mondat igéje nem maradt ránk.

77–87. sorok

⁽⁷⁷⁾ Ki vagyok én? Én Gábiel vagyok, az angyal [...] ⁽⁷⁸⁾ meg fogod menteni őket. Prófféta [...] ⁽⁷⁹⁾ előled a három [...] három [...] ⁽⁸⁰⁾ három nap múlva a jel [...] én, Gábiel [...] ⁽⁸¹⁾ a hercegek hercege [...] sziklás hasadékok [...] ⁽⁸²⁾ nekem a jel [...] ⁽⁸³⁾ a háromból a legkisebb, akit fogtam, én, Gábiel ⁽⁸⁴⁾ Seregek JHVH-ja [...] ⁽⁸⁵⁾ akkor megálltok [...] ⁽⁸⁶⁾ ... ⁽⁸⁷⁾ [...] mindörökké [...]

E sorok a szöveg záró értelmi egységét tartalmazzák. Kezdeteként a kinyilatkoztató angyal bemutatkozása olvasható: ő Gábiel, a korai zsidó irodalom *par excellence* értelmező angyala (alakjához lásd pl. Coblenz Bautch 2011, 144–147; vagy Kim 2011, 154–158). Ezek a sorok a látomás címzettjének végső megerősítését szolgálhatják. A 78. sorban – minden valószínűség szerint – feladata kerül kijelölésre: mint népe/Jeruzsálem megmentője. Egyes kutatók amellet érvelnek, hogy ez a sor Istenről beszél (Hamidović 2009, 159), azonban tekintettel a 79. sor egyes szám második személyű alakjának azonosítására – itt semmi esetre sem Istenről van szó – biztosabb azt tartanunk, hogy az emberi főszereplő tevékenységéről beszél a szöveg.

A 80. sor Knohl sajátos messiási értelmezésének egyik központi eleme. Eredeti olvasata a „három nap múlva élj” (לשלושת ימין חיה) volt, s amellet érvelt, hogy Gábiel itt valószínűleg parancsot ad valakinek a feltámadására – aki szerinte a szöveg egy pozitív, messiási szereplője, Efrajim lenne (lásd különösen Knohl 2008, 150–152; 155–158). Itt pedig nem mással kell számolni Knohl szerint, mint a megölt messiás harmadnap-i feltámadásának kereszténység előtti eszméjével. Ez a nézet tökéletesen beleillik kutatói kurrikulumba: bizonyos qumráni szövegek és korai zsidó pseudoepigráf részletek alapján már egy évtizeddel ezelőtt megkísérelte felfedezni a meggyilkolt messiás *Izajás* 53 szövegéből kiinduló, kereszténységet megelőző eszméjét (Knohl 2000). Éppúgy, mint korábbi elmélete esetében azonban, mostani teóriáját sem könnyű elfogadni – leginkább azért, mert olvasata helytelen volt. Amint Ronald

Hendel rámutatott, a kifejezés kulcsszavának helyes olvasata: הַאֵוֶר, azaz ‘a jel’; szó sincs tehát a szövegben feltámasztásról (Hendel 2009). Az új olvasatot általánosan elfogadták a kutatók, köztük maga Knohl is (Qimron–Yuditsky 2011, 37; Collins 2011, 106–107; Knohl 2011, 43). A szöveg felidézi tehát a korábban, a 17. sorban már emlegetett jelet. Hogy ez konkrétan mi lehet, nehéz megmondani. Mivel itt a „jel” a „három nap” időtávval áll kapcsolatban, amely pedig az előbbi szövegösszefüggésben (19. sor) az „új szövetséghez” kapcsolódik, leginkább arra lehet következtetni, hogy a szövegben előforduló „jel” nem más, mint az „új szövetség” jele. Hogy mi is pontosan? Ez homályban marad...

A szakasz még két vitatott kifejezést tartalmaz. Az egyik a „hercegek hercege” שר השרין 81. sor), a másik pedig ugyanabban a sorban a „sziklás hasadékok” előtti megrongálódott szövegrészlet, ahová Knohl a ׀[ו]ן[ו] szót rekonstruálja, ami a bibliai héberben a földön heverő, temetlen tetem jelölésére szolgál (vö. *1Kir* 9,37; *Jer* 8,2; 9:21; *Ps* 83,11). Szerinte ez a szövegrész a fentebb Efrajimnak nevezett messiási alakról szól, aki a „hercegek hercege” ugyan, de akit elpusztítanak, s temetlen holtteste a sziklás hasadékokban fekszik – míg föl nem támad (Knohl 2008, 157; Uő. 2011, 44–45). Knohl értelmezése megint csak problémákkal terhelt. Mint fentebb rámutattam, a szöveg nem utal a feltámadásra. A ׀[ו]ן[ו] rekonstrukció továbbá teljesen bizonytalan. Yardeni és Elizur (2011, 15) óvakodik bármit is rekonstruálni, Hamidović (2009, 159) a ׀[א]ן[ו] (‘bíró’) szót rekonstruálja ide. De ami leginkább problematikus, az a „hercegek hercege” kifejezésnek az emberi pozitív eszkatologikus főszereplőre való vonatkoztatása. A szöveg ugyanis erősen függ *Dániel könyvétől*, különösképpen annak utolsó látomásaitól, ahol a kérdéses kifejezés Istenre vonatkozik (vö. Collins 2011, 107; Kim 2011, 158–162). A szöveg záró egységében tehát szó sincs feltámadásról: a szerző Isten és a pozitív eszkatologikus főszereplő diadalát írja le az ellenségek fölött.

A szöveg keletkezéséről

Mint említettem, a sztélé feliratát paleográfiai alapon a kutatók az időszámítás fordulója körülre datálják, a qumráni szövegek Heródes kori írástípusával rokonítják. Ez a kompozíció *terminus ante quemje*. A kőlapon olvasható szöveg azonban nem autográf: az 57–58. sorok nyilvánvaló dittográfiát tartalmaznak, ami arra utal, hogy írott forrást másolt készítője. Nyelvészeti megfontolások szintén ebbe az irányba mutatnak (vö. Bar-Asher 2008 és Rendsburg 2009).

A szöveg háttérében kézenfekvőnek tűnik valamilyen konkrét, Jeruzsálemet érintő fegyveres konfliktust keresni. A Kr. e. 1. századból két ilyen alkalom kínálkozik, a város Pompeius általi elfoglalása (Kr. e. 63), illetve a Heródes halála utáni turbulens események, amikor a Jeruzsálemben kirobbant lázongást Syria helytartója, Varus, kemény eszközökkel leverte (ehhez lásd Josephus, *AJ* 17.11; *BJ* 2.1–5). Ezen tág korszakoláson túl azonban a szöveg anyaga semmi bizonyos támpontot nem kínál.

A kő pedig marad fontos, ám enigmatikus tanúbizonysága a korai zsidóság eszkatologikus nézetei Kr. e. 1. századi fejlődésének.

Bibliográfia

- Bar-Asher, Moshe 2008. „On the Language of ‘The Vision of Gabriel’”: *Revue de Qumrán* 92, 491–524.
- Coblentz Baugh, Kelley 2011. „Hosts, Holy Ones, and the Words of Gabriel: The Angelology of *Hazon Gabriel* in the Context of Second Temple and Late Antique Literature”: *Henze* 2011, 131–152.
- Collins, John J. 2011. „Gabriel and David: Some Reflections on an Enigmatic Text”: *Henze* 2011, 99–112.
- Goren, Yuval 2008. „Micromorphologic Examination of the *Gabriel Revelation* Stone”: *Israel Exploration Journal* 58, 220–229.
- Grüll Tibor 2009. *A kövek kiáltanak. 50 történelmi dokumentum az Újszövetség tanulmányozásához*. Budapest.
- Hamidović, David 2009. „La *Vision de Gabriel*”: *Revue d’histoire et de philosophie religieuses* 89, 147–168.
- Hendel, Ronald S. 2009. „The Messiah Son of Joseph: Simply ‘Sign’”: *Biblical Archaeology Review* 35/1, 8.
- Henze, Matthias (szerk.) 2011. *Hazon Gabriel. New Readings of the Gabriel Revelation*. SBLEJL 29. Leiden.
- Henze, Matthias 2011a. „Some Observations on the *Hazon Gabriel*”: *Henze* 2011, 113–129.
- Jenks, Gregory C. 1991. *The Origins and Early Development of the Antichrist Myth*. BZNW 59. Berlin.
- Kim, Daewoong 2011. „The Use of Daniel in the *Gabriel Revelation*”: *Henze* 2011, 153–171.
- Knohl, Israel 2000. *The Messiah before Jesus. The Suffering Servant of the Dead Sea Scrolls*. Berkeley.
- Knohl, Israel 2007. „Studies in the *Gabriel Revelation*”: *Tarbiz* 76, 303–328 (ivritül).
- Knohl, Israel 2008. „‘By Three Days, Live’: Messiahs, Resurrection, and Ascent to Heaven in *Hazon Gabriel*”: *Journal of Religion* 88, 147–158.
- Knohl, Israel 2009. *Messiahs and Resurrection in „The Gabriel Revelation”*. London.
- Lietaert Peerbolte, Bert J. 1996. *The Antecedents of Antichrist. A Tradition-Historical Study of the Earliest Christian Views on Eschatological Opponents*. JSJSup 49. Leiden.
- Qimron, Elisha – Yuditsky, Alexey E. 2011. „Notes on the So-Called *Gabriel Vision* Inscription”: *Henze* 2011, 31–38.
- Rendsburg, Gary A. 2009. „Linguistic and Stylistic Notes to the *Hazon Gabriel* Inscription”: *Dead Sea Discoveries* 16, 107–116.
- Yarbro Collins, Adela – Collins, John J. 2008. *King and Messiah as Son of God. Divine, Human, and Angelic Messianic Figures in Biblical and Related Literature*. Grand Rapids.
- Yardeni, Ada – Elizur, Binyamin 2007. „A Prophetic Text on Stone from the First Century BCE: First Publication”: *Cathedra* 123, 155–166.
- Yardeni, Ada – Elizur, Binyamin 2011. „A Hebrew Prophetic Text on Stone from the Early Herodian Period: A Preliminary Report”: *Henze* 2011, 11–29.
- Yuditsky, Alexey E. – Qimron, Elisha 2009. „Notes on the Inscription ‘The Vision of Gabriel’”: *Cathedra* 133, 133–144 (ivritül).
- Xeravits Géza 2012. „‘Ne félj, én megsegítelek’. Deutero-Izaiás két üdv-orákuluma”: *Sapientiana* 4/2, 14–26.

A szerző köszönetét fejezi ki Dr. Egeresi László Sándornak, hogy a szöveg átiratát és néhány bibliográfiai tételt a rendelkezésére bocsátotta.

Torleif Elgvin tanulmánya („Notes on the Gabriel Inscription”: *Semiotica* 54, 2012, 221–232) e cikk lezárása után jelent meg.

Expositio totius mundi et gentium – egy késő antik gazdaságföldrajzi forrás

Grüll Tibor

„Az egész világ és a nemzetek leírása” – kissé fellengzős cím egy olyan nyúlfarknyi értekezés számára, amely sem nyelvileg, sem tartalmát tekintve nem sorolható a latin irodalom gyöngyszemei közé. Sőt, szűkebben vett témája – a lakott világ, azon belül a Római Birodalom bemutatása – szempontjából is eltörpül a jelentősége olyan szerzők mögött, mint az idősebb Plinius, Strabón vagy akár Pomponius Mela. Az *Expositio* egyedüli jelentőségét az adja, hogy az oikumené Kelet–Nyugat irányú áttekintése során olyan gazdaságföldrajzi információkat (pl. export- és importcikkek, kézműipar, kereskedelem stb.) közöl, amelyeket a 4. század közepére vonatkozóan semmilyen más forrásból nem ismerünk (Ruffing 2004). Ezért is joggal nevezte egy kutató a múlt század elején „Handelsgeographie”-nak az *Expositio* műfaját (Sinko 1904).

A nyomtatásban mindössze 600 soros (68 rövid fejezetre osztott) szöveget a 17. század elején fedezte fel Franciscus Juretus. A mű első kiadását Jacobus Gothofredus jelentette meg 1628-ban Genfben, Pierre Chouët nyomdájában. Mivel az eredeti kézirat időközben elveszett, a későbbi kiadások alapjául az *editio princeps* szolgált (Woodman 1964). A művecskének azóta is számos emendált kiadása született, ezek közül az egyik legjobb Karl Mülleré a *Geographici Graeci Minores* kötetben (1861). Ez utóbbi érdekessége, hogy párhuzamosan kiadott egy latin szövegvariánst is, amelyet Angelo Mai fedezett fel egy 12. századi kéziratban és jelentetett meg *Iunioris philosophi orbis descriptio* címen 1831-ben. 1878-ban Alexander Riese adta ki a szöveget a *Geographici Latini minores* kötetben, minimális emendációkkal. Az *Expositio* eddigi legjobb szövegkiadása Jean Rougé munkáját dicséri (1966).

A neves lengyel klasszika-filológus, Tadeusz Sinko 1904-ben azt feltételezte, hogy a mű eredetileg is latinul íródott, míg vele szemben Alfred Klotz a *Philologus* hasábjain védelmébe vette a görög eredeti teóriáját (Sinko 1904; Klotz 1906). A ránk maradt szöveg mindenestre telis-tele van grécizmusokkal, amelyek között akadnak közvetlen átvételek, vagyis görög szavak transliterációi: *alittinam* (ἀλιθινήν), *calopetitas* (καλωπαίκτης), *tetrapylum* (τετραπύλον); illetve tükörfordítások: például *auditores* (ἀκροαματᾶ); és kérdéses a *hyrrus* szó jelentése, amely nem valószínű, hogy a latin *burrus* (gör. πυρρός) megfelelője lenne (‘vörös’), mivel erre a *purpura* szót használja másutt a szerző, inkább a βίροϋ-t érthetjük rajta, ami csuklyás köpenyt jelent. A grécizmusok a grammatika szint-

jén is megjelennek a szövegben: például a genitívussal álló praepositiók: *horum prope*, *huius supra*; vagy a genitívusos igevonzatok, például *quarum memoratus*, *ipsarum memoratus*, *praestans suorum bonorum*. A szerző a praepositiók használatában is bizonytalan: előfordul, hogy a latinban ablatívussal álló *de* előjáró mellé accusatívust tesz (*de eas*, a gör. περί értelmében); vagy a jelentést is összekeveri: az *extra* előjárót a görög ἐξω értelmében használja (Woodman 1964).

Ma a legtöbben azt feltételezik, hogy a szerző anyanyelve görög volt, de beszélte a vulgáris latint. Ez utóbbi használatára a grécizmusok mellett jellemző a minimális szókincs és a nyelvi túlzások használata. Szinte valamennyi város *habundat omnibus*, vagyis „mindenben bővelkedik”. A közép- és felsőfokú jelzők, valamint a *praecipuus* és a *valde* módosítószók használata is általános. A kereskedelemmel kapcsolatban szereti a „nyüzsgő, élénk” kifejezés használatát: Edessa és Nisibis kalmárai *negotio valde acutos* és *ferventes*; a tyrusi kereskedő *negotium ferventer agens*; Askelón és Gáza árusai pedig *negotio bullientes*. A kereskedelemnél csak a cirkuszi látványosságok foglalkoztatják jobban: Nicomedia lakói „igen szorgalmasan” (*diligentius*) látogatják a játékokat, a konstantinápolyiak pedig egyszerűen „megvadulnak értük” (*saevissime*). Ennek ellenére nem valószínű, hogy középkori kézirat híján az eredeti nyelvfordítás vitát valaha is megnyugtatóan le lehetne zárni.

A mű datálásában csak a belső utalásokra hagykozhatunk. Róma leírásában szerepelnek a *haruspex*ek (*et haruspices ad eos esse certum est*), akiknek működését I. Constantinus már 319-ben betiltotta, majd II. Constantinus negyven évvel később megismételte a tiltást. Galliáról szólva pedig azt mondja, hogy egy onnan származó ember uralkodik a tartományban, ami sokak szerint Magnentius *usurpatorra* vonatkozik. Az *Expositio* megírását ezért legtöbben Flavius Magnus Magnentius idejére, vagyis Kr. u. 350–353 közé teszik.

Ami a keletkezés helyét, vagy még inkább: a szerző származását illeti, természetesen itt is csak a szövegből tudunk kiindulni. Az *Expositio* leírása keletről nyugatra halad, nagyjából követve a *dimensuratio provinciarum* útvonalát. A leírások pontosságát négy fokozatban jellemezhetjük: a) részletes és pontos (Alexandria, Antiochia, Róma); b) nagyjából tényszerű (Ciprus, Helléspontos); c) tényszerűen téves vagy zavaros (Arabia, Noricum); d) mesés, legendás (keleti területek). Összességében elmondható, hogy a mű fókuszában a *mare nost-*

rum és annak peremvidéke áll, azon belül is kiemelt jelentőséggel bír a három *megapolis*: Alexandria, Antiochia és Róma leírása. A Mediterráneumtól távolabb eső területekről a szerző nagyon keveset tud, Arábiát például rossz helyre lokalizálja (38. §); Britanniát mindössze egy hallomásból vett félmondatral jellemzi (*valde maxima et praecipua in omnibus*, 67. §); Noricumról pedig azt hiszi, hogy az egy város (57. §). Alexandria leírása alapján (35–37. §) Jean Rougé megkockáztatta azt a feltevést, hogy az *Expositio* szerzője innen származott (Rougé 1966). Az *Expositio* „adatai” olyan sztereotip közhelyek, amiket még ma is sokan tudnak az ókori világ e metropoliszáról: hogy tenger, tó és folyó veszi körül; hogy virágzó a keleti kereskedelme; hogy itt volt a *Museion* és *Sarapeion*; hogy a papiruszt innen exportálták a világ minden tájára; hogy a Nílus áradásának köszönhetően bőségben terem itt a gabona; és hogy különleges kultuszoknak hódol. Egyedül talán a bíraskodásról mondottak hatnak szokatlanul, illetve utalhatnak a város közlelbi ismeretére. Érdekes megfigyelés az is, hogy a papirusz áldásos hatásainak felsorolásában csak a bíraskodásban és a kereskedelemben játszott szerepét említi, az irodalomról és a kultúra más területeiről hallgat. Ebből többen arra következtetnek, hogy szerzőnk egy meglehetősen alulművelt kereskedő lehetett, habár – mint azt alább látni fogjuk – meglehetősen sok ókori szerzőt ismert, legalábbis név szerint.

Nagy jelentőséget tulajdoníthatunk annak a ténynek, hogy az *Expositio*ban említett 61 város közül 20 Syria vagy Syria–Palaestina területén található, és mindössze 16 esik a Nyugatrómai Birodalom területére. A 20 város közül 12 található Syriában (Antiochia, Berytus, Byblos, Damascus, Eleutheropolis, Heliopolis, Laodicea, Ptolemais, Sarepta, Seleucia, Sidon, Tyrus) és 8 Palaestinában (Ascalon, Caesarea, Gaza, Jericho, Lydda, Neapolis, Scythopolis, Tripolis). Bár az *Expositio* ezek esetében is csak jól ismert közhelyeket említi (például Tyrus gazdag és sűrűn lakott; Antiochiában pazar középületek vannak; Berytusban világhírű jogi akadémia működik; Seleucia nagyszerű kikötő; Heliopolis/Baalbek pedig tele van szakrális prostituáltakkal, stb.), Caesarea esetében arról is értesülünk, hogy a városban egy nemrégiben épült *tetrapylon* látható. A fentiek alapján már többen is felvetették, hogy az *Expositio* szerzője szír származású lehetett, aki vagy a Tetrapolis valamelyikéből (leginkább Antiochiából vagy Seleuciából), vagy Syria-Phoeniciából, vagy Syria-Palaestinából származott (vö. Martelli 1982, 93, 124). Rougé szerint a szerző Siche/Nabulusban született, és onnan költözött Tyrusba (Rougé 1966, 27–38). Ez utóbbi az is megerősítheti, hogy a szerző feltűnően nagy figyelmet fordít Karthágó alapítási mítoszára (61. §, Mittag 2006, 349).

Ami a szerző foglalkozását illeti, az eddigi kutatásban felmerült, hogy rétor, szofista, kereskedő vagy *vir rusticus* lehetett (Rougé 1966, 34; Drexhage 1983, 4–6; Molè 1985, 705). Számomra legmeggyőzőbb az a feltevés, hogy az illető kereskedő volt, máskülönben aligha magyarázható, miért érdekelték volna őt egy-egy város vagy tartomány exportcikkei? Az *Expositio* szövegében összesen 27 árucikkfajta említését találjuk, amit 108 alkalommal említi a szöveg. Figyelemre méltó, hogy a leggyakrabban említett árucikkek a ruhák és szövetek (22 említés, 20%). A második leggyakoribb a bor (19 említés, 17%) és az olaj (19 említés, 17%) azonos mértékben; végül a harmadik helyet a gabona foglalja el 11 említéssel (10%). A többi ex-

portcikk között szerepelnek az állatok (7 említés), hal, illetve halszész (4 említés), rizs, gyümölcsök, szalonna, sajt, datolya, fűszerek, méz, kő, ólom, vas, fa, aszfalt, papirusz, kötél, vitorla, hajók és rabszolgák (egy vagy két említéssel).

A szövetárak nemcsak számszerűen szerepelnek sokszor a szövegben, hanem a legnagyobb mértékben specializáltak is. A lenvászon árak az öt szíriai nagyvárosból jutnak el a világ minden részébe (*Scythopolis, Laodicea, Byblus, Tyrus, Berytus, quae linteamen omni orbi terrarum emittunt*, 31. §. vö. Sperber 1976, 133–136). A levantei térség ősi iparága, a bíborfestés Syria–Palaestina négy városára jellemző (*Sarepta, et Caesarea, et Neapolis et Lydda purpuram alitnam*, 31. §). A cappadociai Caesarea nyúlászorból készült ruhákat és úgynevezett babilóniai köntöst exportál (*leporinam vestem et Babyloniarum pellium*, 40. §). Galatia számos kelmével kereskedik (*negotiatum vestem plurimam*, 41. §.), a phrygiai Laodicea olyan gyapjúszövetet árul, amelyet a városról neveztek el (*quae vestem solam et nominatam emittit quae sic vocatur Laodicina*, 42. §). Asia szintén jó minőségű bíbort (*purpura bona*) szállít külföldre (47. §). Ami a Birodalom nyugati részét illeti, megtudjuk, hogy a calabriai Bruttium egyfajta felsőkabátot exportál (*vestem byrrum*, 53. §),¹ és hogy Noricumból „jön a noricum kabát” (*unde et vestis Norica exire dicitur*, 57. §). Hispania is „különféle szövetekkel” (*vestem variam*) kereskedik (59. §), éppen úgy, mint Mauretania (*quae provincia ... vestem negotiatum*, 60. §) és Numidia (*negotia habet vestem variam*, 60. §). A szerző szerint Imbros szigete nyúlászor bundát exportál (*leporinam vestem multam eicit*, 63. §), és Szicília gyapjút és hasonállatot „korlátlan mennyiségben” szállít külföldre (*lanam infinitam similiter et iumenta*, 65. §).

Lenvászon, gyapjú, bíbor, babilóniai köntös, nyúlászor-bunda, készruhák a Birodalom minden sarkából – aligha nagy túlzás kijelentenünk, hogy az *Expositio* szerzőjének köze lehetett a ruhakereskedelemhez, vagy talán ő maga is kelmékkel kereskedett. A római textilipar és -kereskedelem a Birodalom gazdaságának mindenütt jelenlévő, igen fontos ágazatát alkototta (Kehoe 2008, 564). Diocletianus ármaximáló rendelete is mutatja, hogy bizonyos keleti városok a késő római korban is kiemelkedő szerepet játszottak a textilgyártásban: például Tarsus, Laodicea, Scythopolis, Alexandria stb. A kelmekereskedők legáltalánosabban használt elnevezése a *centonarius* volt, amit keleten *lanarios*nak mondtak, és eredetileg csak a gyapjúkereskedőkre vonatkozott (más elnevezései: *linurgoi, linoplokoí, linuphoi, linuphantai*, Liu 2009, 83–85). A római textilgyártás egyik központja kétségkívül Syria–Palaestina volt, amelynek jelentőségével csak Egyiptom és Gallia vetekedhetett (Safrai 1994, 107–114). Különösen a ruhaszövés és -festés számított jelentős iparágak (West 1924, 167–172). A gyapjú- és lenszövés központja Syria volt, azon belül is elsősorban Tyrus, amely az egész császárkor folyamán megtartotta vezető szerepét ebben az iparágban (Reinhold 1970). Hatalmas mennyiségű talmudi szöveg helyy vonatkozik a textilkészítés különféle fázisaira és a kelméket árusító cégekre: így például a sepphorisi lenszövőkre (b.AZ 17b), akiket Tiberiasban és Scythopolisban feliratos források is említenek (Schwabbe 1967, 181). A szövet és ruhaexport a városokon keresztül zajlott (Kingsley 2003).

Arra a nem lényegtelen kérdésre is ki kell térnünk, hogy keresztény vagy pogány lehetett-e az *Expositio* anonim szerző-

je? Ehhez a mű bevezető fejezeteit érdemes tüzetesebben megvizsgálnunk (2–4.§), melyekből több kiadás is kirekesztette a bibliai utalásokat, attól a meggyőződéstől vezetettve, hogy az *Expositio* szerzője nem volt keresztény. Ez minden bizonnyal így is van. Szerzőnk azonban minden bizonnyal ismerte Flavius Josephust. Érdekes, hogy a kutatók eddig nem tették fel a kérdést: ugyan honnan is ismerhette ennek a primitív stílusú, tartalmilag is sekélyes művecskének a szerzője Béróssosnak, Manethónnak, Apollóniosnak, az ephesosi Menandrosnak, Hérodotosnak és Thukydidesnek nemhogy munkásságát, de egyáltalán a nevét?² Pedig a válasz kézenfekvő: Flavius Josephus, „ez a bölcs férfiú, a zsidók tanítója, aki római fogságban megírta a zsidó háborút” (3.§) említette őket, mégpedig az *Apión ellen* írt traktátusának első húsz fejezetében.³ Ebből viszont az a kérdés következik: honnan ismerhette ismeretlen szerzőnk Josephust? Mindenekelőtt zárjuk ki azt a lehetőséget, hogy az *Expositio* szerzője zsidó volt. Erre már abból is következtethetünk, hogy Josephust a „zsidók tanítója”-ként, nem pedig – a legjobbat feltételezve – „a mi tanítónk”-ként nevezi meg. Egyébként a műben sehol másutt nem találunk a zsidókra, vagy a zsidó vallásra vonatkozó utalást, még Palaestina tartomány leírásánál sem. (Jeruzsálemet, vagyis Aelia Capitolinát meg sem említi.) Egy keresztény természetesen ismerhette Josephust, akire az egyházatyák is gyakorta hivatkoznak; egy pogány sokkal kevésbé valószínű, hogy találkozott volna ezzel

a névvel. Ehhez azonban mindenképpen magasabb (teológiai és/vagy történeti) műveltséggel kellett rendelkeznie, hiszen Josephus aligha volt része az elemi iskolai *curriculum*nak. Még egy lehetőség: nem az anonim szerző, hanem annak forrása hivatkozhatott Josephusra. Jean Rougét követve én is ezt tartom valószínűbbnek.⁴ Végző soron pedig egyetértek Peter Franz Mittag megállapításával, aki szerint eléggé kizárt, hogy a forrásként felsorolt auctorok bármelyike *közvetlen* hatást gyakorolt volna az *Expositio* igencsak szerény képességekkel megáldott szerzőjére. Az információk „forrását” leginkább az iskolában felszedett általános ismeretek jelentették.

Ezzel azonban nem jutottunk közelebb annak eldöntéséhez, milyen vallású lehetett az *Expositio* szerzője. Az eddigi kutatás felfigyelt a műben fellelhető keresztény szóhasználatra: pl. *benedictio* (aratás), *salvarentur/salvat* (megmenekül), *cum timore et tremore* (a Phil 2,12-ben is szereplő szókapcsolat), és a közhelyszerűen használt *divinus* (jó), ám ez utóbbi legtöbbször profán értelmű: például „isteni étkek” (35.§), „isteni állatok” (40.§), „isteni kenyér” (40.§), „isteni épületek” (55.§) stb., ami már önmagában is felveti a kérdést: tudott-e a szerző a Tízparancsolat harmadik parancsáról: „az Úr nevét hiába fel ne vedd” (Ex 20,7). Arról nem is beszélve, hogy anonim auctorunk sosem mulasztja el megemlíteni egy-egy provinciával kapcsolatban, ha ott izgalmas cirkuszi látványosságok, jó bor és csinos nők találhatók.

Expositio totius mundi et gentium Az egész világ és a nemzetek leírása

1. Mindazon figyelmeztetések után, amiket életvezetéssel kapcsolatban tanácsoltam, legdrágább fiam, most bele akarok vágni sok csodálatos történet leírásába, amelyek közül némelyeket magam láttam, másokat a műveltektől hallottam, néhányat pedig olvasmányokból tudtam meg. Ezeket érzékeiddel felfogván nemcsak sok hasznos dolgot fogsz megtudni, hanem az ilyesfajta dolgok változatosságával képes leszel bölcsességedet felékesíteni.

2. Témánkat követve kötelességünk elmondani <onnan, hogy a világot Isten teremtette>, hogy mely nemzetek települtek le keletről nyugatra; ezután azt, hogy hány fajtája van a barbároknak; majd pedig [bemutatni] a rómaiak egész földjét; hogy hány tartomány található a világban, s hogy ezek lényegüket (*substantia*) és erőforrásait (*potestate*) tekintve milyenek; hány város van egy-egy provinciában; és az egyes tartományokban vagy városokban mik az előírások. Úgy tűnik nekem, hogy ez ennek a tudós munkának feladata.

3. Hol másutt is kezdhethetnék előbb, mint a mágusoknál? Mert a mi őseink, akik ezekről a dolgokról próbáltak írni, sok mindent elmondtak <de csak Mózes, a zsidók isteni szellemmel teli prófétája az, akinek írásai bizonyosak>. Ezután a tar-

tományokról és a korszakok sorrendjéről beszélt Berossus, a káldeus filozófus, akinek műveit az egyiptomi Manethon és a hasonlóan egyiptomi Apollonius [hagyományozta ránk], továbbá Josephus, ez a bölcs férfiú, a zsidók tanítója, aki római fogságban megírta a zsidó háborút. Őutánuk az ephesusi Menander, Herodotus és Thucydides írt hasonló dolgokról, de ne [foglalkozunk] nagyon a régiekkel. Én azokat a témákat, amelyekről a fent említett [szerzők] írtak, igyekszem röviden eléd tárnai.

4. Azt állítják, hogy a Camarinus⁵ nemzetek [földje] a keleti vidékeken [fekszik] <akinek földjét Mózes Édennek is nevezte>; azt mondják, innen ered egy hatalmas folyó <és négy ágra szakad, melyek nevei a következők: Geon, Rhison, Tigris és Euphrates>. Ezek az emberek <akik az említett vidéket lakják>, felettébb istenfélők és jók, semmilyen gonoszság nem található közöttük, sem testi, sem lelki. Ha pedig valami biztosabbat akarsz megtudni: állítólag sem a mi megszokott kenyereinket nem fogyasztják, sem más efféle táplálékot; sem az általunk használt tűzzel nem élnek, hanem azt állítják, hogy néhány napon át eső gyanánt hull nekik valamiféle kenyér; italuk mézből és borsból készül; úgy tartják, hogy tüzik a Nap, mely olyan hévvel lángol, hogy amint az égből a földre száll-

nak a sugarai, mindenkit elégetnének, ha azok gyorsan alá nem merülnének a folyóba, melyben addig sodródna, amíg ez a tűz újra vissza nem tér a saját helyére.

5. Ők tudniillik önmagukat hatalom nélkül kormányozzák. Nem esznek mindenki számára megszokott ételeket, ezért nincsenek nekik a mi testünkéhez hasonló bajaik; sem bolha, sem tetű, sem poloska, sem métegy nem található náluk; a testükben nincs semmiféle erőtlenség. Nem hordanak mindenki számára megszokott ruhákat, az ő ruhájuk olyannyira sérthetetlen, hogy még összekoszolni sem tudják, s ha ez mégis megtörténne, űa tűz kardjától várják a tisztulást, a lángoló [anyag] ugyanis jobba válik†.

6. Nem vetnek, nem aratnak. Vannak kitűnő dolgaik (*speci-es*), nagyon értékesek, úgymint: drágakövek, azaz smaragdok, gyöngyök, jácint, karbunkulus és zafir a hegyeikben. És onnan így kerülnek elő mind [a drágakövek]: egy éjjel-nappal áradó folyó jön elő a hegyekből, leginkább a hegyek csúcsát választja széjjel, és nagy mennyiségű vízzel övezi őket. A közeli nép feltalált egy fortélyos módszert, amellyel a [drágaköveket], melyek innen származnak, meg lehet találni: hálókát készítenek, s ahol a folyó összeszorul, ezek fogják fel az odaérkező [köveket].

7. Mivel ekkora nagy áldásban van részük, nem dolgoznak, nem betegeskednek, hanem csak meghalnak, még haláluk napját is tudva; tudniillik valamennyien 118 és 120 évesen halnak meg; idősebb [ember] nem látja a fiatalabb halálát, sem a szülők a gyermekeikét. És mivel mindegyikük ismeri halála napját, koporsót készít magának különféle illatos fákból (*de aromatibus variis*) – mivel náluk mindenfajta illatos fa bőven terem⁶ –, és abban elhelyezkedve várja [azt], aki elkéri a lelkét;⁷ és amikor eljő az óra, mindenkit üdvözöl és mindenkitől búcsút vesz, így megadja a tartozást; és nagy a gondtalanság [náluk] (*est multa securitas*). De ennek a népnek kiválóságáról csak rész szerint szözlöttünk, mivel sok minden van még náluk, aminek elmondását mellőztük. Az általuk lakott föld hetven megállónyi.⁸

8. Ez után a nép után mi más található? Nyugat felé haladva a brachmanok élnek; ők is jól megvannak hatalom nélkül, és jó viszonyt ápolnak szomszédaikkal. Lakóterületük öt megállónyi.

9. Őutánuk jön az evilták másik területe. Ők is hatalom nélküliek, s majdhogynem az istenek életét élik. Területük harminckét megálló.

10. Őutánuk egy másik törzs, amelyet *emernek* hívnak, maga is hatalom nélkül él, mégis jog alapján (*legaliter*). Ők negyvenhét megállónyi földön laknak.

11. Ezután jön a Nebusnak nevezett régió: innentől kezdődnek a zsarnokok (*tyrannorum initium*); és a vének irányítják. Hatvan megállónyi.

12. Innen kezdődik a vetés és aratás. Az előbb mondott törzsek, a camarinusok kivételével, gyümölcscsel, borssal és méz-

zel élnek; a camarinusok ugyanis naponta égi kenyérből részesülnek.⁹ Nem haragszanak, nem kívánják a pereskedést, nincs közöttük veszekedés, sem mohóság, sem cselvetés, sem semmi más gonoszság.

13. Ezután Nebus {törzs} mellett fekszik a Disaph nevű terület, melynek lakóit jól kormányozzák, csakúgy, mint a szomszédaikat. Ők kétszáznegyven állomásnyi földet laknak.

14. Ezután következik az úgynevezett Ioneum törzs,¹⁰ melynek tagjairól azt gondolják, hogy ugyanolyan módon élnek, mint a szomszédaik; életmódjuk ugyanis nem különbözik azokétól. Százhusz állomásnyi földet laknak.

15. Ezután a *diva* törzs következik, amelyet ugyanúgy az idősök irányítanak (*reguntur a majoribus*); ők kétszázöt állomásnyi földet laknak.

16. Ezután jön India maior, ahonnan állítólag a selyem és minden szükséges dolog származik. A szomszédaikhoz hasonlóan jól élnek. Nagy és jó földön laknak, [melynek hossza] tizenöt állomásnyi.

17. Ehhez csatlakozik az Exomia régió, amelyről az a hír járja, hogy erős, a háborúban igen elszánt, mindenben képzett emberek lakják. [Ezután jön] India minor, amely – mikor a perzsák háborút indítottak ellene – segítséget kért, pedig mindenben bővelkedik. Százötven állomásnyi területen laknak.

18. Ezután [jön] India minor, amelynek népét a vének irányítják, és az elefántoknak megszámlálhatatlan sokasága található náluk, úgyhogy még a perzsák is tőlük szerzik be azokat. Tizenöt állomásnyi területen laknak.

19. Utánuk következnek a rómaiakkal szomszédos perzsák, akikről a történetírók feljegyezték, hogy minden rosszban [---] és a háborúban bátrak. Azt mondják, hogy nagy istentelenségeket (*impietates*) követnek el: nem ismerik a természet méltóságát, s miként sok állat, anyjokkal és nővéreikkel hálnak. <Így istentelenül cselekszenek azzal az Istennel szemben, aki őket teremtette.> Máskülönben azt mondják, hogy mindenben bővelkednek, ugyanis megadatott nekik a kereskedelem lehetősége (*potestate negotii*) a területükkel szomszédos népekkel, és náluk, úgy tűnik, mindenben bőség van.

20. Ezekhez közel él a szaracénok nemzetsége, †akik íjászattal és rablással töltik életüket†. A perzsákhoz hasonlóan istentelenek, hazudnak, és nem tartják meg az ígéreteiket sem háborúban, sem más dologban. És azt mondják, hogy asszonyok uralkodnak közöttük.

21. Ezt mondja a történetíró a fent mondott törzsekről. Mivel azonban a mi földünkről, azaz a rómaiakéról kell írunk, megkísérlem úgy előadni, hogy az olvasó számára hasznos legyen. Kezdjük tehát! †Beszéltünk ugyanis a perzsák földjéről, hogy hány állomásnyi járóföldre terjed ki azok szerint, akik összeírták {és hogy istentelenek, hazudnak, és nem tartják meg az ígéreteiket sem háborúban, sem más dologban}.†

22. Ezek után jön a mi földünk, mivel Mesopotamia és Osdroena következik. Mesopotamiában sok különféle város van, melyek közül kiemelkednek azok, amelyekről szólni akarok. Itt van Nisibis és Edessa, ahol mindenben a legkiválóbb férfiak találhatók: igen élelmes kereskedők és jó elárúsítók. Igen gazdagok és mindenféle javakkal ékeskednek: tudniillik amit a perzsáktól kaptak, a rómaiak összes földjén árusítják, és amit megvesznek, azzal is kereskednek, a réz és vas kivételével, mivel az ellenségeknek nem szabad rezes és vasat eladni. Ezek a városok mindig állnak – az istenek és a császárok bölcsessége folytán –, mivel híres-nevezetes falaik vannak, melyeken a háborúban megtörik a perzsák erejét. Lázasan kereskednek, és minden provinciában jól üzletelnek. Ezután az osdroneai Edessa maga is gyönyörű város.

23. Syria egész területe három Syriára oszlik: a pun, a palaestina és a Coele-Syriára. [A tartománynak] különféle kiváló és igen nagy városai vannak, amelyekről részben megemlékezve fogom gyönyörködtetni a hallgatóságot. Itt van először Antiochia, királyi város, mindenben jó, ahol a föld ura (*dominus terrarum*) székel:¹¹ egy gyönyörű város, melynek kiváló középületei vannak, s bár sok népet fogad magába, valamennyit eltartja, mivel minden jóból bővelkedik.

24. Vannak itt más városok is, mint például Tyrus, amely lázasan űzi a kereskedelem minden fajtáját, és igen szerencsés (*magnifice felix est*), mivel történetesen egyetlen keleti város sem zsúfoltabb nála. Az üzletelésben tehetős férfiak vesznek részt, akik mindent el tudnak érni.

25. Ezután következik Berytus, egy igen gyönyörű város, ahol a törvényeket adják elő (*auditoria legum habens*), melyeken az egész római jogrendszer alapszik.¹² Az innen kikerülő tudós férfiak az egész világban működnek bíróként és a törvényeket ismerve őrködnek a provinciákon, ahová a törvények végrehajtása miatt küldik őket.

26. Mármost Caesarea városa hasonlóan gyönyörű, és mindenben bővelkedő, és a város rendezettsége sok szempontból kiváló. *Tetrapylon*járól mindenhol beszélnek, mert az egyike a város új látnivalóinak.¹³

27. Az összes többinek nevét legalább részben el kell mondanunk, mert mindegyiküknek megvan a maga különlegessége. Itt van ez a remek város: Laodicia, amely mindenféle árucikket importál és exportál, †Antiochiát nagyszerűen segíti, és ezt gyakorolja. †¹⁴

28. Ezekhez hasonlóan, Seleucia is igen kiváló város, amely maga is mindazt kínálja, ami a fent nevezett Antiochiába érkezik, kincstári és magántulajdonban lévő árukat egyaránt (*et fiscales species et privatas*).¹⁵ A földkerekség ura, Constanti[n]us császár,¹⁶ látván, hogy neki és a hadseregnek is így hasznos, egy igen nagy hegyet szétvágott és bevezette a tengert, ezáltal egy nagy és kiváló kikötőt hozott létre, ahol az érkező hajók megmenekülnek és a kincstári terhük (*fiscalus onus*) nem pusztul el.

29. Ezután más városok következnek: Ascalon és Gaza, melyek kiválóak, pezseg bennük a kereskedelem, és mindenben bővelkednek, minden kereskedőjükkel kiváló bort küldenek Szíriába és Egyiptomba.

30. Neapolis maga is dicsőséges és igen nemes város. Tripolis, Scythopolis és Byblos a kézműiparban tevékenykednek. Heliopolis, amely a Libanon-hegység közelében van, csinos hölgyeket tart el, akiket mindenki „libanoniaknak” (*libanitides*) nevez, mivel itt Venust szenvedélyesen tisztelik: azt mondják ugyanis, hogy az istennő ott lakik, és az asszonyoknak ő adja a szépség ajándékát.¹⁷ Azután vannak ott más városok is: Sidon, Sarepta, Ptolemais, valamint a hasonlóan kiváló Eleutheropolis és Damascus.

31. Mivel tehát az előbb említett városokat részben leírtuk és elmondtuk, {szükséges róluk egyenként is elmondanunk, hogy mijük van}. A lenből készült árukkal ezek [kereskednek]: Scythopolis, Laodicia, Byblus, Tyrus, Berytus, amelyek a lenből készült árukat az egész földkerekségre exportálják, és mindenben kiváltképp bővelkednek. Hasonlóképpen Sarepta, Caesarea, Neapolis és Lydda is valódi bíbor szövetet [exportál]. Mindezek az előbb mondott városok dicsőségesek, gabonában, borban és olajban termékenyek, és mindennek bővében vannak. [Itt terem a] Nicolausnak is nevezett palma,¹⁸ amely Palaestina vidékén található, azon a részen, amit Jerichónak neveznek, és hasonlóképpen a damaszkuszi[nak nevezett palma], és egy másik, kisebb pálmafajta, valamint a pisztácia és mindenfajta gyümölcs.

32. Mivel pedig ezeknek [a városoknak] minden egyes dolgát le kell írni, arról is beszélnünk kell, ami ezekben a városokban szórakozásra szolgál. Itt van mindjárt Antiochia, amely bővében van minden gyönyörködtető dolognak, kiváltképp a *circus*oknak.¹⁹ Mindez miért van így? Mert itt székel a császár, és miatta mindennek itt kell lennie. Íme, hasonlóképpen vannak *circus*ok Laodiciában, Tyrusban, Berytusban és Caesareában. Laodicia kiváló hajtókat küld más városokba; Tyrus és Berytus mimus-színészeket; Caesarea pantomimusokat; Heliopolis pedig fuvolásokat, kiváltképpen azért, mert a Libanusról a műzsák beléjük lehelik a {beszéd} zene isteni képességét. Más-különb Gazában is vannak jó zenészek, s azt mondják, hogy pankrátorok is, Ascalonban birkózó atléták, Castabalában pedig akrobaták.

33. Mindezeket a kereskedelem tartja fenn, és olyan emberek lakják őket, akik minden szempontból gazdagok: a beszédben, a munkában és az erényben is. Éghajlatuk mérsékelt. Ennyit tehát Syria vidékéről. Sok mindent mellőztünk, nehogy úgy tűnjék: a szükségesnél hosszabbra nyújtottuk beszédünket, s hogy a többi területet és provinciát is leírassuk.

34. Ott vannak bal felől Syriának, Aegyptusnak, Alexandriának és az egész Thebaisnak a részei, amelyeket szükséges leírni. Ott van tehát az egész aegyptusi területet megkoronázó folyó, amelyet Nilusnak neveznek. Ez az egész föld színét öntözi, és az olajat kivéve mindenfajta terményt hoz: búzát, árpat, hüvelyeseket és szőlőt [terem] bőségesen; és hasonlóképpen nemes férfiakat is, akik az isteneket kiváltképpen tisztelik, mivel

az istenek misztériumait sehol sem mutatják be úgy, mint itt, ősi szokások szerint. Majdhogynem ez a föld adta át az egész földkerekségnek az istenek tiszteletét. De azt mondják, hogy a káldeusok jobban tisztelik [az isteneket], akiket ha látunk, el is ámulunk rajtuk, és azt mondjuk, hogy mindenben ők az elsők. Tudjuk, hogy az istenek ott laktak és ott laknak. Egyesek azt is mondják, hogy ők azok, akik a betűket is felfedezték, mások szerint a káldeusok, megint mások szerint a punok, néhányan pedig úgy akarják, hogy a betűk feltalálója Mercurius legyen, de minthogy sokfélének mondanak, senki sem tudja az igazat, és nem is hiheti. Aegyptus bővelkedik bölcs férfiakban, az egész világot megelőzve ezzel. Annak fővárosában (*in metropoli ejus*), Alexandriában megtalálod a filozófusok minden fajtáját és iskoláját. Ennélfogva egykor versengés folyt az egyiptomiak és a görögök közt, hogy melyikük fogadja be a Museiont (*Museum*), de mert az egyiptomiakat találták szellemesebbnek és tökéletesebbnek, győztek, ezért nekik ítélték.²⁰ És lehetetlen dolog is akárhol olyan bölcsességre találni, mint az egyiptomiaké, s ezért minden filozófus és irodalomtudós, aki itt időzött, jobbnak bizonyult másoknál, mert nincs náluk családság, hanem ki-ki amiről azt állítja, hogy tudja, azt tényleg tudja, mivel nem mindannyian művelnek minden tudományt, hanem tevékenységével ki-ki saját tudományát ékesíti.

35. Alexandria igen hatalmas és kiváló fekvésű város, minden jóban, így isteni étkekben is bővelkedik. Háromféle halat is esznek – ami a provincia más részeiben nem található –: folyamit, tavit és tengerit. Mindenfajta fűszer és egyéb barbár kereskedelmi cikk is bőségben található itt. A fővároson túl itt van Thebais, amelyben az indusok nemzetsége lakik,²¹ s mivel itt minden megtalálható, minden (várost) megelőz. Élén járnak az istenek tiszteletében is, és itt van Serapis temploma is, ez a minden tekintetben új és egyedülálló látványosság: mert sehol mástutt a földön nem találni hasonló épületet, templomi elrendezést és vallást; úgy tűnik, mindenben a Museiont akarták utánozni.²²

36. Van egy dolog, amelynek (révén) a város mindenben bővelkedik, s amely sehol másutt nem terem meg, mint Alexandriában és környékén, ami nélkül sem az igazságszolgáltatást, sem a magánügyeket nem intézhetnénk, és amin – úgy tűnik – csaknem az egész emberi természet alapszik (*per ipsam rem omnis hominum natura stare videtur*). De mi is az, amit ennyire dicsérünk? A papirusz (*carta*), amit ez [a város] állít elő, s az egész világra szétküldve mindenkinek megmutatja ezt a hasznos növényt, mivel valamennyi város és provincia közül egyedül ez van birtokában, de irigység nélkül bocsátja rendelkezésre javait. És itt van a Nílus folyam nyáridőben aláfolyyva az egész földet megöntözi és előkészíti a vetésre, ami a vetést végző lakosokat nagy hálával tölti el; mert náluk egy mérő (*mensura*) vetőmag száz vagy százhusz mérő termést hoz, s így egyetlen évben annyit terem a föld, hogy az más provinciáknak is hasznos. A thraciai Constantinopolis is leginkább ebből táplálkozik; és hasonlóképpen a keleti részek is, leginkább a császár hadserege és a perzsákkal folytatott háború miatt,²³ amihez nem elegendő egyetlen provincia [termése] sem, csak az isteni Aegyptusé. Ezt a tartományt, azt hiszem, leginkább az istenek nevezhették el, ahol – mint fentebb mondtunk – az isteneket helyesen tisztelik, mint arra a történelem is számos

példát mutat. Mindenféle szent helyei és mindennel feldíszített templomai vannak. Böven vannak ott templomörök (*aeditimi*), papok, (templom)szolgák, bélijósok, imádók (*adoratores*) és nagyszerű jószok (*divini optimi*), és minden rendben megy ott: ezért találhatsz ott szüntelen égő, tűztől fénylő, áldozatokkal és tömjénnel megrakott oltárokat, egyszersmind szalagokat (*vitatas*) és illatszerekkel teli tömjénezőket, amelyek isteni illatokat árasztanak.²⁴

37. Mármot, egy bírák által jól irányított várost találsz itt; [a megvesztegetés] iránti megvetésben egyedül Alexandria népe tűnik ki; ezért a bírók félelemmel és reszketéssel lépnek be ebbe a városba, félnek a nép igazságosságától, náluk ugyanis igen hamar megégetés vagy megkövezés a vétkes bírák sorsa. A város és a vidék [értéke] minden szempontból felbecsülhetetlen (*incomprehensibilis*). Ez a föld csaknem az egész világ filozófiájának igazságában bővelkedik, a filozófusoknak igen sok fajtája fellelhető itt. Ezért Aesculapius neki akarta adni az orvostudományban való jártasságot is, hogy bírja azt, mert méltónak bizonyult rá, hogy az egész világon a legjobb orvosok itt legyenek, és minden ember számára nagyon is nyilvánvaló, hogy a gyógyítás kezdetei (*initius [sic] salutis*) ehhez a városhoz [fűződnek].²⁵ <És éghajlata is felettebb mérsékelt.> Ennyit a fent mondott területről és erről a városról, mert nem lehetséges mindent leírni.

38. Ezután Szíriától jobbra találod Arabiát, melynek a legnagyobb városa Bostra. Erről azt mondják, hogy igen jelentős a kereskedelme; a perzsákkal és szaracénokkal szomszédos, ahol egy *tetrapylon* nevű középület is megcsodálható.²⁶

39. Ezt követi Cilicia területe, amely sok bort állít elő, amivel más provinciákat is megörvendeztet, és van egy nagy és kiváló városa, amit úgy hívnak, Tarsus.

40. Ennek a felső részében található Cappadocia, ahol előkelő férfiak élnek, és legnagyobb városa Caesarea. Állítólag olyan nagy hidegek vannak errefelé, hogy a nem idevalósi emberek valamiféle mesterkedések nélkül nem képesek itt lakni. Azt mondják, a kereskedelem révén mindenféle a legjobb dolgokat küldi [ez a tartomány]: nyúlzsőr ruhát, babylóniai köpenyt és ezeknek az isteni állatoknak a szépségét (*illorum divinatorum animalium formositatem*).

41. Ezzel szemben fekszik Galatia, egy kitűnő provincia, amely önfenntartó. Igen sok kelmével kereskedik, alkalomadtán pedig jó katonákat is biztosít a [császári] uraknak. Legnagyobb városát Ancyrának nevezik. Úgy mondják, isteni és igen kiváló kenyeret lehet ott enni.

42. Ezután Phrygia [következik], ez is jó terület, és itt is vitéz férfiak vannak, a régiek – Homéros, Vergilius és mások – írásai szerint, akik a phrygek és a görögök háborúiról írtak.²⁷ Ennek legnagyobb városát Laodiciának nevezik, amely egyedülként exportál egy saját magáról elnevezett textilfélért, amit így *laodicenának* neveznek.

43. Azután előlött található Armenia minor, amelyről azt mondják, hogy kiváló lovasai és íjászaik hasznosnak bizonyulnak a háborúban.

44. Ezután [jön] Paphlagonia és Pontus, gazdag és igen kiváló emberek lakhelye, akik, hasonlóképpen a kappadókiaiakhoz és a galatákhoz, a tudomány terén [is kiválóak], és minden jóban [bővelkednek]. És formás nők lakják. A történelem csakugyan említést tesz arról, hogy olyan csinosak és ragyogók, hogy látványra istennőknek is vélhetnék őket. Ezekben a provinciákban és városokban (azaz Pontusban, Paphlagoniában, Galatiában és Cappadociában) bölcs férfiak élnek. Ha pedig ezeknek a bölcsességéről akarsz hallani, nézd meg a két *comitatust*: a keletit és a nyugatit – sokat fogsz belőlük ott találni, éppúgy, mint más városokban és provinciákban, tudniillik pontusiakat, paphlagoniaiakat, kappadókiaiakat és galatákat is; mivel úgy vélik, hogy az ő kiküldésükkel csökkenteni tudják a császárok ügyeinek számát (ugyanis igen hűségeselek), †a természet javai megvannak nekik, így ösztönöztenek nagyobb és jobb dolgok elérésére. † Ezzel pedig be is fejezem a róluk való beszédet, és máris belefogok a következők elbeszélésébe.

45. Ezek a [fentebb felsorolt provinciák] a szárazföld közepén vannak. Mivel pedig a tengerrel szomszédos részekről is kell szólnunk, ismét Cilicia és Isauria [következik], amelyről azt mondják, hogy vitéz férfiak lakják, kik egykor fosztogatással foglalkoztak és a rómaiak ellenségei voltak, de nem voltak képesek a legyőzhetetlen nevet legyőzni. Ezután jön Pamphylia, kiváló és önfenntartó régió, amely sok olajat állít elő, és más területeket is ellát. Ennek két ragyogó városa van: Perge és Side.

46. Ezután Lycia régió [következik], amely önellátó, és van egy nagy hegye, a Kaukázus, amelyről azt mondják, hogy nincs nagyobb az ég alatt.²⁸

47. Lycia után [következik] Caria. És ezután a hatalmas Asia, amely az összes provincia közül kitűnik, és megszámlálhatatlan városa van: ezek igen nagyok, és sok van belőlük a tengerrel, melyek közül kettőt szükséges megemlítenünk. Ephesosról azt mondják, hogy felettébb jó kikötővel rendelkezik; és hasonlóképp Smyrna, amely szintén nagyszerű város. Ez az egész terület széles, és minden jó megterem benne: különféle borok, olaj, rizs (*oridia*), jó minőségű bíbor (*purpura bona*), tönkölybúza (*alica*). És [az egész tartomány] igen csodálatra méltó, aminek sokféleségét nehéz lenne felsorolni.

48. Ezután [jön] a Hellespontus, egy termékeny terület, melyet gabona, szőlő és olajfák díszítenek. Itt olyan ősi városok találhatóak, mint Troia és Ilium,²⁹ ezeknél nagyobb pedig Cyzicus, amely elhelyezkedésére, nagyságára, díszességére és szépségére nézve minden dicsőítést felülmúl. És itt akarta Venus a Cupido nyilával feldíszített asszonyi szépséget megalkotni.³⁰

49. Hellespontus után található a csodálatra méltó Bithynia, amely a legjobb és legnagyobb, és minden gyümölcs megterem benne. Ennek sok csodálatra méltó városa van, így Nicaea és Nicomedia. Nicaea olyan rendezett [város], hogy másutt nehéz lenne ilyet találni, ezt a szabályosságot pedig a szépsége egyformasága miatt erőltették rá az egész városra, amely mindenben díszes és nyugodt (*constans*) is. Nicomedia is kiváló, csodálatos és mindenben bővelkedő város; van egy nagyszerű középülete, egy régi bazilika, amelyről azt mondják, hogy iste-

ni tűz szállt alá az égből (*divinam ignem de caelo descendisse*), mely felemésztette, majd Constantinus újjáépítette.³¹ Vannak *circusai* is, ahol nagy figyelemmel követik a látványosságokat.

50. Bithynia után [ismét] Thracia provincia következik, amely terményekben gazdag, s igen nagy termetű, háborúban vitéz férfiak laknak ott, emiatt gyakran viszik őket katonáknak. Ragyogó városai vannak, úgymint Constantinopolis és Heraclea. Az [újjá]alapított városnak, Constantinopolisnak – mely egykor Byzantium volt – Constantinus saját nevét adta oda. Heracleának nagyszerű alkotásai vannak (*excellens opus habet*): egy színház és egy királyi palota. Constantinopolis csupa kiváló dologgal rendelkezik Constantinus miatt. Nemkülönben a *circus* látványosságait is ádáz szenvedéllyel követik.

51. Thraciából [jövet] Macedoniát találod meg, amely mindenben bővelkedik, kiviteli cikkei a vas és az ólom, olykor pedig szalonnát és dardaniai sajtot is exportál, mivel mellette fekszik Dardania. És van egy csodálatos városa, Thessalonica, amely maga is egyike a kiválóknak (*ipsa una eminentium*).

52. Macedonia után Thessalia következik, ahol sok /gabona/ terem, és azt beszéljük, hogy másféle [terményből] is elegendő van. Hegye az Olympos, amelyről Homerus azt mondja, hogy ott laknak az istenek. Thessalia után [következik] Achaia, Graecia és Laconia földje, ahol /kevés/ dolog terem, ezért nem önfenntartó, mivel ez a provincia kicsi és hegyes, ezért nem annyira termékeny, kevés olajat és attikai mézet állítanak elő itt. Inkább e területnek a tudományokban és az ékesszólásban szerzett hírnevét lehet dicsőíteni, ám más tekintetben nem így áll a helyzet. Városai pedig a következők: Corinthus és Athenae. Corinthus sok várossal ápol kereskedelmi kapcsolatot, és van egy különleges épülete: az *amphitheatrum*.³² †Athénról igen sok régi történet szól, és van valamiféle méltóságteljes diadalíve, ahol sok szobor áll, és csodálatos módon megszemlélhetők a régiiek háborúi.³³ † Laconia egyedül csak a sáfrányszínű kővel ékeskedik, amit lacedaemoninak neveznek.³⁴

53. Achaia után Epirus vidékét találhatjuk, és a várost, amelyet [szintén] így hívnak: Epirus. A provinciát egyesek Epirusnak, mások Aetoliának [hívják] [---] Neapolis városa pedig sokféle tengeri halban bővelkedik, de néhány faj [ezek közül] elborzasztja a szemlélőt. Kicsivel előlött található Dalmatia, amelyről azt mondják, kitűnően kereskedik. Ezért bőségesen exportál dalmatiai sajtot és tetőnek való gerendát (*tigna tectis utilia*). Itt van Salona városa, Dyrrachium pedig a lakosok rosszasa miatt, <vagyis inkább, ahogy mondják, Istentől> egykor elsüllyedt, és nem látható.³⁵ Ezután Calabria [következik] a provinciák sorában, amely gabonatermő vidék, exportra csuklyás úti köpenyt (*vestem birrum*), sok és igen jó minőségű bort szállít. Bruttium után Lucania régió következik, mely kiváló és mindenben bővelkedik, szalonnát exportál, mivel hegyeiben sok különféle ehető állat van.

54. Ezután [jön] Campania tartomány, nem nagyon nagy, de gazdag emberek laknak benne, és önellátó, „Róma úrnő borospincéje” (*cellarium regnanti Romae*).

55. Ezután Italia [következik], amely pusztá elnevezésével, illetve a nevével is megmutatja dicsőségét. Sok és különféle város található benne, minden jóval teljes /és a birodalmat/ [ebből a] provinciából kormányozzák.³⁶ Italiában sokfajta bort találhatsz: picenumit, sabinumit, tiburit és toscanait (*tuscum*), ugyanis Toscana (*Tuscia*) a fent mondott provincia mellett fekszik, amelynek szépségét nem sokkal később el fogjuk mesélni. Italia különösképpen bővelkedik mindenben, leginkább abban, amely a legnagyobb, legkiemelkedőbb és [leg]királyi[bb] (*regalem*), amely a nevével is megmutatja erényét, s úgy nevezik: Róma. Ezt [a várost] – úgy mondják – Romulus gyermekként alapította. Ez bizony igen nagy és isteni épületekkel díszített, amelyek közül néhányat a korábbi császárok építettek, valamint azok, akik most uralkodnak, ha valamit ebben a városban építeni akarnak, minden egyes alkotásukat a saját nevükben készítik.³⁷ Ha akarod, [példának veheted] Antoninust: számtalan művét fellelheted.³⁸ Éppúgy megtalálható [itt] az úgynevezett Traianus-forum, amelynek van egy különleges és nevezetes vásárcsarnoka.³⁹ Vannak itt jó fekvésű *circusok* is, melyek sok bronz[szoborral] vannak ékesítve. Ebben a Rómában van hét előkelő és híres szűz, akik a város üdvéért az isteneknek ősi szokás szerint mutatják be az áldozatokat, és „Vesta szűzek”-nek hívják őket.⁴⁰ Ugyancsak itt van a sokak által ismert Tyberis-folyó [*sic*], amely hasznos a fent nevezett városnak; mivel keresztülmenve a városon eljut a tengerhez, és ezen szállítanak fel minden külföldről (*de peregre*) jövő árut, tizennyolcezer [lépésről],⁴¹ s így a város mindenben bővelkedik. Itt székel a hatalmas *senatus* is (*maximum senatum*), amely gazdag férfiakból áll, akiket ha egyenként meg akarsz vizsgálni, azt találhatod, hogy vagy már voltak, vagy majdan lesznek bírák, vagy legalábbis képesek lennének rá, de nem akarják, mert övéik miatt a biztonságot szeretnék élvezni. Az isteneket is tisztelik, részben Juppitert, részben a Napot (*Solem*), s azt mondják, nemkülönben áldoznak az Istenek Anyjának is,⁴² és bizonyosan béljósok (*aruspices*)[*sic*] is működnek náluk.⁴³

56. Innen [továbbmenve] találd meg a szomszédos Toscanát (*Tusciam*), mely a legeslegnagyobb nevet kapta az istenektől, mert azt beszélik, hogy először itt találták fel a béljósást (*haruspiciam*), és ezt a jót isteneknek tulajdonítják. Mert maga [a provincia] minden jónak bővében van, és mivel itt a legnagyobb mértékben találunk haruspexeket az istenségek körül, azt beszélik, hogy ezeknél ez a dolog bizonyos.⁴⁴ Ennyit Rómáról és Toscanáról. Italiában valóban ragyogó városok vannak, [így például] Aquileia és Mediolanum.⁴⁵

57. Ezek után szólunk kell a mellőzött városokról is: Mysiáról⁴⁶ és Daciáról, melyek bizony önellátók, és azt beszélik, hogy nagy ott a hideg, és a legnagyobb városuk Naissus.⁴⁷ Ezután Pannonia területe [következik], földje mindenben gazdag: növényekben, igásállatokban és kereskedelemben, és részben rabszolgákban is (*mancipiis*). Ez a császárok állandó székelye.⁴⁸ Nagy városai vannak: Sirmium, valamint Noricus [*sic*],⁴⁹ ahonnan noricum kabát (*vestis norica*) származik. Ez Pannonia régió, mely a Danubius folyón túli barbár szarmata nép mellett fekszik.

58. Pannonia után Gallia provincia [jön], mely nagysága miatt szűkölködik katonai vezetőkben (*imperatorem semper eget*),

[de most] innen van vezetője (*hunc ex se habeat*).⁵⁰ De a tengerek jelenléte miatt igen-igen bővelkedik mindenben, viszont nagy a drágaság is (*plurimi pretii*). Mondják, hogy van egy igen nagy városa, melyet Trevirisnek⁵¹ neveznek, s amelyről azt mondják, hogy a császár is ott lakik. Van [egy másik városa is] a tenger fölött, amelynek Arelatumnak hívnak, amely az egész világról kapja a kereskedelmi árut és a fent nevezett városba küldi.⁵² Az egész vidéken vitéz és nemes férfiak [laknak], ezért mondják, hogy a háborúban a galloknak számos igen nagy és erős hadserege van. Egyszóval minden szempontból csodálatra méltó provincia. És mellette van a barbár gótok nemzetsége.

59. Azután Galliánál terül el Spania [*sic*] széles, hatalmas és gazdag földje, [amit] a kereskedelem minden fajtájában tudós férfiak [laknak], de erről csak részben szólunk: olajat, hal-szószt (*liquamen*), különböző ruhákat, szalonnát, igás állatot szállít, minden szempontból elegendő [mennyiségben]. És minden jó közül kiváltképpen jó és minden más vidékét felülmúló a kötelek (*spartum*) minősége, amire sok helyütt szükség mutatkozik, mert a hajóknak minden fajtáját ez menti meg,⁵³ kiváltképpen mivel általa zajlik minden kereskedés;⁵⁴ sokaknál azonban gyatrának tűnik (*debilis esse videtur*).⁵⁵ Azt mondják, hogy innen [kezdődik] az Óceán, de erről a részről senki sem tud mit mondani. De mi lehet ott? Pusztaság, és ahogy mondják, ott van a világ vége (*finis mundi*).

60. Innen Nyugat-felé hajózva találod Mauretania földjét, ahol erkölcsükre és életmódjukra nézve is barbár emberek élnek, mégis a rómaiaknak vannak alávetve. Ez a tartomány ruházattal (*vestem*) és szolgálkkal (*mancipia*) kereskedik, bővelkedik gabonában, és fővárosa Caesarea. Mauretania után [jön] Numidia, egy terményekben gazdag provincia, amely önálló, és különféle ruhákkal és kiváló állatokkal kereskedik.⁵⁶

61. E mellett a provincia mellett található a mindenben gazdag Africa: minden jóval ékesített, terményekkel és igásállatokkal, és egymaga képes majdnem minden népnek elegendő olaj előállítására. Sok különféle méltó: ennek neve Kartago [*sic*]. Ezt egy tyrosi asszony alapította, név szerint Dido, ki midőn Libyába jött, megvett egy akkora területet, amekkorát egy borjú bőrével körül tudott keríteni, ahogy Vergilius mondja, amelynek neve Byrsa.⁵⁷ Közismert, hogy kiváló fekvésű <az egyforma utcákban fasorok található; szépsége helyről helyre megmutatkozik, van egy dalszínháza (*habet odeum*)⁵⁸>, és mindenek feletti új látványossága (*novum visum*) egy kikötő,⁵⁹ ahol a hajók félelem nélküli [hajózását] – úgy tűnik – Neptunus biztosítja, mivel teljes [a kikötő] biztonsága. Ugyancsak találsz ebben [a városban] egy különleges középületet (*opus publicum*): az ezüstművesek utcáját. A szórakozások tekintetében pedig csak ezt az egy látványosságot várják: a gladiatori játékokat (*munerum*).⁶⁰ Bár Africa területe igen nagy, jó és gazdag, az emberekkel azonban nem [ez a helyzet]: mindannyiukról úgy hírlik, hogy csalók, egy dolgot mondanak, és mást tesznek; nehezen találni köztük derék embert; mégis lehetséges, hogy sokuk között néhány jó is akadhat.

62. Africa valamennyi területe sivatag mellett fekszik, különösen a déli részeken. Azt mondják, hogy ennek a sivatagnak igen kis részét lakják a barbárok kis törzsei, az úgynevezett

mazicus és aethiops [nép]. Ezután található a Pentapolis területe,⁶¹ amely kicsi, de gazdag terményben és igásállatokban; van két ősi városa is: Ptolemais és Cyrene, melyekről azt mondják, hogy egy időben uralkodtak. Ezután [jön egy] másik provincia, név szerint Lybia, amely nyugat felől közel van Alexandriához. Ez nem kap vizet az égből, mert előfordul, hogy éveken át nem esik itt az eső. Kevés férfi lakja, mégis jók, jámborak és bölcsék <és úgy gondolom, hogy ez a jó számukra csak az Isten tanításából (*a Dei eruditione*) származhat>. Ezután már ismét Alexandria [következik]. Ez tehát a földkerekség, a rómaiak és a barbárok földje, amiről részben beszélünk. Nem lehetett mindent bizonyossággal leírni, és ha valami netán részben rejtve maradt előlünk, úgy vélem, nem nagyon [lényeges].

63. Nehogy úgy tűnjék, hogy az egész történelmet mellőzöm, most megemlékezem a szigetekről, amelyek a tenger közepén vannak, és így zárom a beszédet. Kelet felől így következnek a szigetek: a legelső és legnagyobb Cyprus, amely hajókat készít. Azt mondják, hogy a hajógyártáshoz nincs szüksége semmire más provinciákból, minden szükséges dologgal rendelkezik a sziget, ami alant következik: fa, bronz, vas, szurok, nemkülönben vászon a vitorlákhoz és kötélzet. És azt is mondják, hogy minden más jóban is bővelkedik. Ezután [jön] Euboea, amelyről az hírlík, hogy nemes sziget (*insulam nobilem esse dicunt*). Ezután következik az úgynevezett Cyclades számos szigete – szám szerint ötvenhárom –, melyeknek mind külön-külön saját bírájuk van, ezek közül néhányat név szerint is szükséges megneveznünk. Rhodus⁶² hatalmas sziget és város, amelyről a Sibylla azt jövendölte, hogy Isten haragjától fog elpusztulni, mivel csalárdság lakozott benne (*dolus enim in ipsa fuit*). Van a városban egy szobor, amit mindenki *colossus*-nak nevez, nagysága miatt nem utolsó látvány.⁶³ Majd egy másik [sziget következik]: Délos, amely a Cyclades közepén fekszik, ahol Latona megszülte Dianát és Apollót, valamint Apollo szigete, Tenedos.⁶⁴ Emellett található Imbrus, amely {Imbrus} sok nyúlász ruhát (*leporinam vestem*) exportál, mivel ebben a dologban bővelkedik; sok ott az állat, de a többi dologgal csak mérsékelten [ellátott]. Emellett található Lemnos, amely önellátó, sok bort készít, s Macedoniának és Thraciának küldi.

Sigla

- † † romlott szöveg
 [---] az eredetiből hiányzó szöveg (*lacuna*)
 / / coniecturális betoldás
 { } felesleges szó az eredetiben
 < > a kiadók által az eredetiből kirekesztett szöveg
 [] az eredetiben nem szereplő, a fordításban betoldott kifejezés

Jegyzetek

- 1 *A byrrus* egy gall eredetű csuklyás felsőkabát volt, amely többnyire gyapjából készült. Legjobb fajtáját Britanniából importálták és ezért *byrrus Britannicus*-nak hívták (Wild 1963). Diocletianus árrendelele (Kr. u. 301) mutatja, hogy a brit kabátok ára elég borsos volt a Birodalomban (Wild 1967).
- 2 Mittag csak ephesosi Menandrosszal kapcsolatban veszi észre, hogy rá Josephus is hivatkozik (*CA I. [116]*) (2006, 340). — Az

64. Ezután Creta szigetét [találjuk], amelyet szám szerint száz város ékesít,⁶⁵ és mindenben gazdag és csodálatos. A legnagyobb városának neve Gortyna, amelyben, azt mondják, circusi játékok is vannak,⁶⁶ részben gazdag és művelt férfiak lakják. Majd egy másik sziget Cythera, ezután Zacynthus és Cephalaria szigetek következnek, amelyek minden jóban bővelkednek.

65. Mindezen szigetek után a kiváló és hatalmas Sicilia sziget [következik], /amelynek talaja a többi szigetétől tömörségében különbözik/. Sok jót terem Sicilia, és bőségben exportál hasznos árucikkeket: gyapjút korlátlan mennyiségben, valamint használatokat. Gazdag férfiak laknak itt, akik minden tudományban jártasak, görögben és latinban egyaránt. Ragyogó városai vannak: Syracusa és Catania, melyekben a cirkuszi látványosságok telt ház előtt zajlanak; mivel jó és erős állataik vannak, az állatok erejében gyönyörködve versenyeznek. Ezen a szigeten találd az Aetnének nevezett hegyet is; és ha hiteltre méltó, isteni jelenlét van azon a hegyen, mivel a hegy teteje éjjel-nappal lángol, és füst száll fel belőle. Ezen a hegyen körben sok szőlőültetvény található, ahol különleges bort készítenek.

66. Majd Cossora [következik]. Ezután egy másik sziget, amit úgy neveznek, Sardinia, ez igen gazdag terményekben és használatokban, és felettebb gyönyörűség.⁶⁷

67. Ezután egy másik sziget jön, amit Britanniának hívnak, ahogy azok beszélnek, akik voltak ott: igen nagy és mindenben különleges.

68. Mindezeket emberi lehetőségeink szerint írtuk le. Ha rejtve maradt is előttünk provincia, város vagy sziget, ezekből nem lehet sok, nekem legalábbis úgy tűnik. <Azért maradtak rejtve ugyanis, mert az embernek lehetetlen mindent biztosan ismernie, egyedül a Mindenséget alkotó Isten az, aki képes mindent ismerni.>

Braun Ádám, Ferenczi Roland és Grüll Tibor fordítása

Expositio szerzője a fentiekben felsorolt szerzőkön kívül hivatkozik még Homérosra (42, 52.§) és Vergiliusra is (42, 61.§).

- 3 Béróssos = *CA I. 19*; Manethón = *CA I. 26*; Menandros = *CA I. 18*; Hérodotos = *CA I. 22*; Thukydides = *CA I. 1, 12*. — Ebből következően Apollónios valószínűleg Apollónios Molónnal azonos.
- 4 Rougé 1966, 112–115. — Peter Franz Mittag egy ismeretlen *periplus* posztulál az *Expositio* közvetlen előzményeként: szerinte ez a

- munka a Római Birodalom területére vonatkozóan a Diocletianus előtti, más régiókat tekintve pedig a Diocletianus utáni időszak provinciafelosztását tükrözi (Mittag 2006, 350). Én egy ilyen művet nehezen tudok elképzelni.
- 5 Felmerül a lehetősége annak, hogy a szerző Carmaniára gondolt, amely a Perzsa-öböl északi partvidékén fekvő tartomány (nagyjából a mai Irán Kerman nevű régiójával azonos), de az is lehetséges, hogy a Komar néven ismert dél-indiai területről van szó (vö. Comorin-fok).
 - 6 „Illatos fák” (*xylon thyionon*, Ap 18,12) szerepelnek a *Jelenések könyve* felsorolásában is. A rómaiak ezen elsősorban a citrust értették, amelyből asztalokat készítettek, de alkalmasint koporsót is, mint azt a Kercesben talált 4. századi citrusfa-szarkofágok mutatják (Wasowicz–Vaulina 1974, 23).
 - 7 A megfogalmazás némileg emlékeztet Jézus mondására: „Monda pedig neki az Isten: Bolond, ez éjjel elkérik a te lelkedet (*animam tuam repetunt*, Vulg) te tőled; amiket pedig készítettél, kiéi lesznek?” (Lk 12,20)
 - 8 A *mansio* (görögül *stathmos*) olyan pihenőhelyeket jelent, amelyeket egy napi járóföldre helyeztek el egymástól. A *mansiók* között 4-5 kisebb állomás helyezkedett el, ahol vizet lehetett felvenni vagy éppen lovakat lehetett váltani (gör. *allagai*, lat. *mutationes*).
 - 9 Ismét bibliai fordulattal él: *panem enim caelestem cotidianum accipiunt* (vö. Mt 6,11; Lk 11,3).
 - 10 Más olvasatban: *Imaeum* vagy *Choneum*.
 - 11 Antiochia a Diocletianus alatti provincia-át szervezések után lett Kelet legfontosabb városa: ez volt a keleti *diocesis* központja, ahol a *comes Orientis* székel; továbbá a perzsák elleni háborúkat vezető *magister militum* is innen irányította a hadműveleteket (Liebeschuetz 1972).
 - 12 Beirutban a Közel-Kelet legjelentősebb jogi iskolája működött Kr. u. 250–551 között. Az öt évig tartó képzést olyan jelentős jogtudósok vezették, mint Papinianus és Ulpianus, akik maguk is főnői városokból származtak (Hall 2004).
 - 13 A *tetrapylon* (lat. *quadrifrons*) egy olyan épülettípus, amelynek négyárkádós kapuja volt, alatta két egymást keresztező utca találkozott össze, általában a *cardo* és a *decumanus* (Mühlenbrock 2003). A caesareai *tetrapylont* a rabbinikus források is megemlítik (Krauss 1902), és a régészek meg is találták nyomait az 1970-es években (Levine–Netzer 1986).
 - 14 Romlott szöveg: az *Antiochiae magnifice adjuvat et exercet* mondatban az utolsó szó talán *exercitui* lehetne, így a fordítás több értelmet nyer: „Antiochiát és a hadsereget nagyszerűen segíti”.
 - 15 A *species*nek már korábban is volt ’kereskedelmi árucikk’ értelme.
 - 16 A szövegromlás miatt nem világos, hogy a szerző Constantinus (Kr. u. 305–306) vagy Constantinus (Kr. u. 306–337) császárra gondolt-e.
 - 17 Heliopolis (Baalbek) Venus-temploma a szakrális prostitúció egyik keleti központja volt, ami miatt a caesareai Eusebios egyházatya is sokat panaszkodott, Constantinus pedig be is tiltotta a szokást.
 - 18 A Nicolaus-pálma a babilóniai Talmudban is szerepel (Demai 22c). A palesztinai datolya nem volt olcsó, a fügénél is drágábban árulták, viszont kiváló minősége miatt Itáliába is exportálták (Saffari 1994, 78–80).
 - 19 Malalas évkönyvei szerint már a Kr. e. 1. század közepén épült egy *hippodrom* Antiochiában – egyes kutatók szerint ez szolgált mintául a római Circus Maximus megépítéséhez. Diocletianus idején egy újabb *hippodrom* is épült a városban, sőt még a 6. században is egy újabbat emeltek (Humphrey 1986, 438–539).
 - 20 A *Museion* természetesen nem így jött létre, hanem I. Ptolemaios Sótér (Kr. e. 323–283) vagy II. Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 283–246) kezdeményezésére hozták létre a Lagidák fővárosában, Alexandriában. (Az alexandriai könyvtárat Kr. u. 390-ben rombolták le véglegesen.)
 - 21 Thébais Felső-Egyiptom körzete, amely a tizenhárom déli *nomos* foglalta magába, s ehhez tartoztak a vörös-tengeri kikötők is, amelyen keresztül az indiai kereskedelem zajlott. Feliratos forrásokból is tudjuk, hogy indiai kereskedők állandó vagy ideiglenes jelleggel jelen voltak Egyiptomban (Salomon 1991).
 - 22 A Serapeumot III. Ptolemaios (Kr. e. 246–222) építtette Parmeniskos építész tervei alapján a szinkretisztikus Serapis istenség tiszteletére. A Museion könyvtára mellett a második legjelentősebb könyvgyűjtemény kapott itt helyet. Diocletianus felújíttatta, majd a felheccelt tömeg 391-ben lerombolta. A Serapeum leírása rendkívül hasonlít Ammianus Marcellinuséra: „Tágas oszlopocsarnokai, élethű szobrai és egyéb különféle műalkotásai olyan ékességet adnak neki, hogy a Capitolium után, amely a dicső Rómát az örökkévalóságba emeli, nem látni pompásabbat az egész föld kerekéségén” (XXII. 16.12).
 - 23 A 4. században váltakozó sikerrel, de folyamatos harcok folytak a Római Birodalom és a Sasanida perzsa királyság között.
 - 24 I. Theodosius (Kr. u. 379–395) – elsősorban Milánó püspökének, Ambrosiusnak hatására – 390-ben bezáratta a pogány templomokat, majd egy évre rá a pogány áldozatokat is betiltatta a Birodalomban.
 - 25 Az alexandriai orvoslás valóban jó hírnek örvendett, tanú erre ismét Ammianus: „az orvos esetében, ha tudásának hitelt akar adni, csupán annyit kell mondania, hogy Alexandriában tanult” (XXII. 16.18). Azt persze túlzás állítani, hogy a gyógyítás kezdetei ehhez a városhoz kötődnének. A késő-római orvoslásról általában I. Nutton 1984.
 - 26 A bostrai *tetrapylon* valójában *tetrakionia* volt, amely nem két utca kereszteződésében állt, hanem egy ovális tér közepén, ahol még ma is látható (Segal 1997, 140-142; Thiel 2003).
 - 27 A görög mitológiai hagyomány szerint Trója alapító-névadója, Trós phrygiai király volt, így lehet a phrygöket azonosítani a trójaiakkal – minthogy a szöveg nyilvánvalóan a trójai háborúra utal.
 - 28 Természetesen a Kaukázus nem Lyciában, hanem Armeniában található.
 - 29 A két város egy és ugyanaz, természetesen Trójáról van szó.
 - 30 Cyzicus és királya az Argonauták történetében szerepel, nem tudni mi köze lehet Venushoz. A szerző talán összekeverte Cyzicust a hasonló hangzású Cythera szigetével.
 - 31 A bizánci Malalas krónikája szerint Nagy Konstantin Kr. u. 323-ban renováltatta a nikomédiai *basilicát*.
 - 32 A korinthosiak híresek voltak a gladiátori játékok iránti szenvedélyükről (vö. Dio Chrys. XXXI. 121). A korinthosi *amphitheatrum* már az 1830-as években feltárták, és az 1940-es évek elején publikálták (Fowler–Stillwell 1941, 89-91).
 - 33 Rendkívül romlott szöveg. Athénban ismerjük Hadrianus diadalívét, de azon nem voltak szobrok.
 - 34 A spártai márvány úgynevezett zöld porfir (verde antico) – ami nyilvánvalóan nem sáfrányszínű –, ezt Plinius is az egyik legértékesebb fajta kőnek tartja (*Naturalis historia*, XXXVI. xi. 55).
 - 35 Téves megjegyzés, a tengerparti Dyrrachiumot, amely *Epirus nova* provincia fővárosa volt és a mai Durrës (Albánia) város alatt terül el, az 5. században hatalmas földrengés döntötte romba, de nem süllyedt a tenger alá.
 - 36 A *regitur a provincia* mellékmondatnak a kiegészítések nélkül egyébként semmi értelme; bár az is igaz, hogy ebben az időben már nem Itáliából kormányozták a Római Birodalmat.
 - 37 Értsd: saját nevükkel látják el. A császárok valóban épületeik homlokzatára írták fel építési felirataikat.
 - 38 Nem világos, hogy az Antoninus-dinasztia melyik tagjára gondol.
 - 39 Traianus vásárcsarnokát (*mercatus Traiani*), amely a damaskusi Apollodóros tervei alapján épült, 113-ban avatták fel Traianus forumán. Az ötemeletes épületben nemcsak mintegy 150 üzlet várta a vásárlókat, hanem könyvtár és koncertterem is szolgált a szórakozást (Lancaster 1998).

- 40 A Vesta-szüzek a *forum Romanum* közepén álló körtemplomukban őrizték a szent lángot. A kultuszt 391-ben szüntette meg I. Theodosius császár (Kr. u. 379–395).
- 41 Tizennyolcezer lépés (*mille passus*) megfelel 18 római mérföldnek, azaz kb. 26 km-nek. Ez nagyjából a valós távolság Portus/Ostia és Róma között, amely nincs említve a szövegben.
- 42 A phrygiai eredetű Cybele-kultuszt *Magna Mater Deorum Idaea* (az Istenek Nagy Ida-hegyi Anyja) néven vezették be Rómában Kr. e. 210-ben.
- 43 Először Constantinus tiltotta be a haruspexek működését (319-ben), majd II. Constantius negyven évvel később megújította a tiltást, mivel annak a közbeeső időben nyilvánvalóan nem volt foganatja.
- 44 Értsd: mivel itt nagyon sok haruspex működik, jövőmondásaik bizonyosra vehetők.
- 45 Aquileia a 4. században jelentős tengeri kikötő volt, Diocletianus is sokat időzött itt. A 4. században a városban császári palota épült, 340-ben itt ölték meg II. Constantinus császárt, miközben megkísérelte elfoglalni Aquileiát Constanstól. Ausonius számításai alapján a 4. század végére a római világ kilencedik legnagyobb városa volt. – Mediolanum Diocletianus idején vált a Nyugatrómai Birodalom székhelyévé. Ebben az időszakban épült fel a város második védvonala, melynek kapui napjainkban is láthatók. A pannóniai születésű Maximianus császár (Kr. u. 286–305) számos új épületet emeltetett a városban.
- 46 Téves írásmód: Mysia ugyanis Ásiában található; a szerző nyilvánvalóan Moesiát értette.
- 47 Róma első keresztény császára Nagy Konstantin itt született 272-ben. Bár csak rövid ideig élt a városban (316–322), az általa létrehozott *Dacia mediterranea* provincia székhelyévé tette. A közeli *Medianában* császári villa is épült. A város 395-ben a Kelet-római Birodalom része lett.
- 48 Sirmium (Sremska Mitrovica) 293 és 380 között volt császári székhely. Ammianus „a városok dicsőséges és népes anyjaként” jellemezte (*urbium mater populosa et celebris*, XXI. 10. 2), amelynek legalább 100 ezer lakosa van. A régészeti leletek ezt nem támasztják alá. A város jelentőségének a gót betelepítések vetnek véget.
- 49 Noricum természetesen nem város, hanem Pannóniától nyugatra fekvő tartomány.
- 50 Sokan Magnentius ellencsászárra gondolnak, aki 350–353 között uralta Britannia, Gallia és Hispania tartományokat (egyes források szerint apja briton, anyja frank volt). Uralmának Nagy Konstantin vetett véget a Mons Seleucus-i csatában 353-ban.
- 51 Triemnek (hivatalos latin nevén Augusta Treverorum) 280 hektáros területén kb. 70 ezer lakosa volt. Kr. u. 285 után a Nyugatrómai Birodalom fővárosa lett. Constantius tette először székhelyét a városba (Kr. u. 305–306), majd fia, Nagy Konstantin (Kr. u. 306–337) uralkodása első tíz évét a városban töltötte, utoljára 328-ban látogatott el ide.
- 52 A Rhône torkolatához közel fekvő Arles (lat. *Arelate*) mindig fontos kereskedelmi és stratégiai szerepet játszott a Római Birodalomban. A 4–5. században a császárok és ellencsászárok gyakran tették meg hadjárataik kiindulópontjának. A *praefectus praetorio* 395 és 418 között ide tette át székhelyét Trierből, és innen kormányozta Galliát, Hispaniát és Armoricát (Britannia). Nagy Konstantin is nagyon kedvelte (fürdői a mai napig megvannak), itt született fia, II. Constantius is. III. Constantinus nyugati ellencsászár (Kr. u. 407–411) 408-ban ezt a várost tette meg székhelyévé.
- 53 A hispaniai kötelek minőségét már Strabón is kiemelte (*Geographika* III. 4. 9. C 160).
- 54 Alanyváltás történt: a kereskedés természetesen nem a köteleken, hanem a hajókon keresztül zajlik, de a szerző szerint a kötelek a hajók egyik legfontosabb tartozékai.
- 55 Értsd: sok helyütt gyatra a kötelek minősége, ami veszélyezteti a hajózást.
- 56 Különösen az élő vadállatok exportja volt jelentős (MacKinnon 2006).
- 57 „Az élükön áll ez az asszony, / és eljutnak e helyre, amit most látsz, virulóan / Karthágó falait, hogy emelkedik, épül a város, / és csak a vásárlásért kapta a Byrsa nevet, mert / annyi e föld, amennyit fedhet a bőr bikahátból.” Vergilius, *Aeneis* I. 364–368. Kartal Zsuzsa fordítása.
- 58 Tertullianus a 3. század első évtizedében írt arról, hogy a carthagói *odeum* alapjainak lerakásakor egy temetőre bukkantak az építők, ahol ötszáz éves holttestek is előkerültek (*De resurrectione carnis* 42. [119]). Az *ódeion* ma Borj-Jedid erődje mögött található egy fennsíkon (Ros 1996).
- 59 Karthágó kikötőjének leírását Appianosnál olvashatjuk (*Lib. XCVI. 452–455*). A kutatások szerint a kikötő újjáépítése Commodus (Kr. u. 180–192) gabonaszállító flottájának megszervezésével (*classis Commodiana*) és a város 186-ban történt újjáalapításával (*Colonia Commodiana Togata*) függ össze (Hurst–Roskams 1994).
- 60 Carthago amfiteátrumát a kutatások szerint a Kr. u. 1. század végén vagy a 2. század elején építették (Bomgardner 1989).
- 61 Cyrenaicáról van szó, ahol öt város (*pentapolis*) fekvő: Cyrene (a modern Shahat falu mellett) és annak kikötője: Apollonia (Marsa SUSA); Arsinoë/Taucheira (Tocra); Eusperides/Berenice (a modern Benghazi mellett); Balagrae (Bayda) és Barce (Marj).
- 62 Rhodus szigete természetesen nem tartozott a Cyclades szigetcsoporthoz.
- 63 A Colossus néven ismert monumentális rhodosi Hélios-szobrot Kr. e. 292 és 280 között emelték. Az ókorban a hét „világcsoda” közé sorolták. Kb. 30 méteres magasságával valóban az ókor legmagasabb ismert szobra. A szobrot Kr. e. 226-ban döntötte le egy földrengés, de a lábai még sokáig álltak a rhodosi kikötő bejáratánál. A sziget lakóinak egy delphoi jóslat megtiltotta, hogy újjáépítsék a Colossust. Darabjai mintegy 800 éven át láthatóak voltak.
- 64 A Hellés pontos bejárata előtt fekvő aprócska Tenedus szintén nem tartozik a Cyclades közé: Apollón szent szigetét Homéros említi többször is az *Ilias*-ban.
- 65 Krétát Homéros nevezi „száz városú”-nak az *Ilias*-ban (II. 645).
- 66 Gortynben ma nem látható az amfiteátrum, mivel a késő-ókorban tíz keresztény mártír emlékére egy templomot emeltek az aréna fölött (ma Agioi Deka).
- 67 Kimaradt tehát a szigetek felsorolásából Corsica és a Baleares.

Bibliografía

- Bomgardner, D. L. 1989. „The Carthage Amphitheater. A Reappraisal”: *AJA* 93, 85–103.
- Drexhage, H.–J. 1983. „Die 'Expositio totius mundi et gentium' eine Handelsgeographie aus dem 4. Jh. n. Chr., eigeleitet, übersetzt und mit einführender Literatur (Kap. XXII–LXVII) versehen”: *MBAH* 2, 3–42.
- Fowler, H. N. – Stillwell, R. 1941. *Corinth I. Introduction, Topography, Architecture*. Cambridge, MA.
- Hall, L. J. 2004. *Roman Berytus. Beirut in Late Antiquity*. London – New York.
- Humphrey, J. H. 1986. *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*. Berkeley – Los Angeles.
- Hurst, H. R. – Roskams, S. P. 1994. *Excavations at Carthage. The British Mission*. Vols. I–II. Sheffield.
- Kehoe, D. P. 2008. „The Early Roman Empire: Production”: Scheidel, W. – Morris, I. – Saller, R. (szerk.), *The Cambridge Economic History of the Graeco–Roman World*. Cambridge, 543–569.
- Kingsley, S. A. 2003. „Late Antique Trade. Research Methodologies and Field Practices”: Lavan, L. – Bowden, W. (szerk.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Late Antique Archaeology vol. 1. Leiden – Boston, 113–138.
- Klotz, A. 1910. „Ὀδοιπορία ἀπὸ Ἐδέμ τοῦ παρδείσου ἄχρι τῶν Ῥωμαίων (Zur Expositio totius mundi et gentium. Geogr. lat. min. ed. Riese 1878 p. 104 . sq.)”: *RhM* 65, 606–616.
- Krauss, S. 1902. „Zur Topographie von Caesarea”: *Jewish Quarterly Review* 14, 745–751.
- Lancaster, L. 1998. „Building Trajan's Markets”: *AJA* 102, 283–308.
- Levine, L. I. – Netzer, E. 1986. *Excavations at Caesarea Maritima, 1975, 1976, 1979. Final Report*. Qedem 21. Jerusalem.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. 1972. *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*. Oxford.
- Liu, J. 2009. *Collegia Centonariorum. The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*. Columbia Studies in the Classical Tradition 34. Leiden–Boston.
- MacKinnon, M. 2006. „Supplying Exotic Animals for the Roman Amphitheatre Games. New Reconstructions Combining Archaeological, Ancient Textual, Historical and Ethnographic Data”: *Museion* 6, 137–161.
- Marasco, G. 1996. „L' »Expositio totius mundi et gentium« e la politica religiosa di Costanzo II”: *Ancient Society* 27, 183–203.
- Martelli, F. 1982. *Introduzione alla »Expositio totius mundi«. Analisi etnografica e tematiche politiche in un'opera anonima del IV secolo*. Bologna.
- Martínez, A. G. T. 2002. *Geógrafos latinos menores*. Madrid.
- Mittag, P. F. 2006. „Zu den Quellen der Expositio Totius Mundi et Gentium. Ein neuer Periplus?»: *Hermes* 134, 338–351.
- Molè Ventura, C. 1997–98. „Dinamiche di trasformazione nelle città della Sicilia orientale tardoantica”: *Kokalos* 43–44, 153–190.
- Molè, C. 1985. „Le tensioni dell'utopia. L'organizzazione dello spazio in alcuni testi tardoantichi”: Giuffrida, C. – Mazza, M. (szerk.), *Le trasformazioni della cultura nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto a Catania Università degli Studi, 27 sett.–2 ott. 1982*. Roma.
- Monda, S. 2006. „Note testuali all' 'Expositio totius mundi' e alla Honorii 'Cosmographia'”: *RFIC* 134, 187–196.
- Mühlenbrock, J. 2003. *Tetrapylon. Zur Geschichte des viertorigen Bogenmonumentes in der römischen Architektur*. Münster.
- Nutton, V. 1984. „From Galen to Alexander. Aspects of Medicine and Medical Practice in Late Antiquity”: *Dumbarton Oaks Papers* 38, 1–14.
- Reinhold, M. 1970. *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity*. Collection Latomus vol. 116. Bruxelles.
- Ros, K. E. 1996. „The Roman Theater at Carthage”: *AJA* 100, 449–489.
- Rougé, J. 1966. *Expositio totius mundi et gentium. Introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire*. Paris.
- Ruffing, K. 2004. „Ökonomie als Kategorie in der antiken deskriptiven Geographie. Berichtsweise und Eigenart der expositio totius mundi et gentium”: *MBAH* 23, 88–130.
- Safrai, Z. 1994. *The Economy of Roman Palestine*. London – New York.
- Safrai, Z. 1994. *The Economy of Roman Palestine*. London – New York.
- Salomon, R. 1991. „Epigraphic Remains of Indian Traders in Egypt”: *JAOS* 111, 731–736.
- Schwabe, M. 1967. „Tiberias Revealed through Inscriptions”: Hirschberg, H. Z. (szerk.), *All the Land of Naftali*. Jerusalem. (Héb.)
- Segal, A. 1997. *From Function to Monument. Urban Landscapes of Roman Palestine, Syria and Provincia Arabia*. Oxford.
- Sinko, T. 1904. „Die descriptio orbis terrae”: *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 13, 531–571.
- Sperber, D. 1976. „Objects of Trade between Palestine and Egypt in Roman Times”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 19, 113–147.
- Thiel, W. 2003. „Tetrakionia. Überlegungen zu einem Denkmaltypus tetrarchischer Zeit im Osten des römischen Reiches”: *Antiquité tardive* 10, 299–326.
- Traiana, G. 1998. „La prefazione alla »Descriptio [Expositio] totius mundi«”: Santini, C. – Scivoletto, N. – Zurli, L. (szerk.), *Prefazioni, prologhi, proemi di opere tecnico–scientifiche latine*. Roma, 53–61.
- Wasowicz, A. – Vaulina, M. 1974. *Bois grecs et romains de l'Ermitage*. Warszawa.
- West, L. C. 1924. „Commercial Syria under the Roman Empire”: *TAPhA* 55, 159–189.
- Wild, J. P. 1963. „The Byrrus Britannicus”: *Antiquity* 37, 193–202.
- Wild, J. P. 1967. „Soft–Finished Textiles In Roman Britain”: *Classical Quarterly* 17, 133–135.
- Wölfflin, E. 1904. „Bemerkungen zu der Descriptio orbis”: *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 13, 574–578.
- Woodman, J. E. 1964. *The Expositio totius mundi et gentium. Its Geography and Its Language*. MA Thesis, The Ohio State University < <http://etd.ohiolink.edu/send-pdf.cgi> (2012).

Újabb ókeresztény sírkápolna Sopianaeből

Tóth Zsolt – Pozsárkó Csaba

Pozsárkó Csaba (1965) történész, régész, a pécsi Janus Pannonius Múzeum külső munkatársa, valamint a PTE BTK Ókortörténeti Doktoriskolájának hallgatója, az egyetem óraadó tanára. Érdeklődési területe a római – késő antik történelem, művészet és epigráfia.

Legutóbbi írása az Ókorban:
A sopianaei ókeresztény „Mauzóleum” szimbólumai (2005/1–2).

Tóth Zsolt (1973) történész, régész, a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársa. Érdeklődési területe a római fürdőépítészet, valamint Pécs római kori története.

Legutóbbi írása az Ókorban:
Adatok Pécs római kori történetéhez. Összefoglaló a Rákóczi út – Jókai utca saroktelken végzett 2008–2009. évi régészeti feltárásról (2010/3).

Bevezető

Pécs azon kevés város közé tartozik Magyarországon, amelynek területén már a római korban is városi település állott, s a középkor századai alatt is megtartotta jelentőségét, így belvárosa gazdag antik és középkori múltra tekint vissza. A római kori Sopianae történetét gazdagító új ismeretanyagot szinte kizárólagosan a régészet szolgáltatja, amely a középkori Quinqueecclesiae kutatása szempontjából is meghatározó jelentőségű. Mivel a régmúlt korok emlékei feltett ott áll a mai élő város, régészeti kutatásokra többnyire csak egy-egy építkezés kapcsán van lehetőség.

A Janus Pannonius utca 10. számú telek tulajdonosa a Pécsi Székeskáptalan, amelytől a Pécsi Egyházmegye hosszú távon bérlő a területet. A telek helyén egykoron a pécsiek által jól ismert Rózsakert vendéglő működött, amely egy ideje már használaton kívül volt. A bérlő a területen egy új vendéglátóipari egységet kíván nyitni, amelyet a telek északi részére, lényegében egy korábbi épület helyére terveztek.

A telek ugyan már kívül esik a világörökség részévé nyilvánított területen (1. kép: 1 és 4), de még jócskán Sopianae késő római kori északi temetőjének (1. kép: 3) és a középkori városnak a területén húzódik, ezért kiemelten védett régészeti lelőhely. Jóllehet itt korábban régészeti kutatás még nem folyt, elhelyezkedéséből adódóan római kori sírok, sírépítmények, középkori épületmaradványok és egyéb, a településhez kapcsolódó jelenségek előkerülésére számíthattunk.

Régészeti tevékenységek

Régészeti felügyelet

A telket délről (Janus Pannonius utca) és nyugatról (Káptalan utca) téglából és kőből épített támfal határolja. A Rózsakert területén a talajszint a környező utcák szintjéhez képest 2–4 méterrel magasabban van. A támfalak és a szintkülönbségek

alapján előzetesen azt lehetett várni, hogy a területen vastag újkori és modern kori feltöltés van, és a tervezett építkezés régészeti rétegeket és objektumokat nem is érint igazán. Ezen okból kifolyólag a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) csak régészeti felügyeletet írt elő, ami a földmunkákkal járó tevékenységek folyamatos figyelemmel kísérését és annak dokumentálását jelentette.

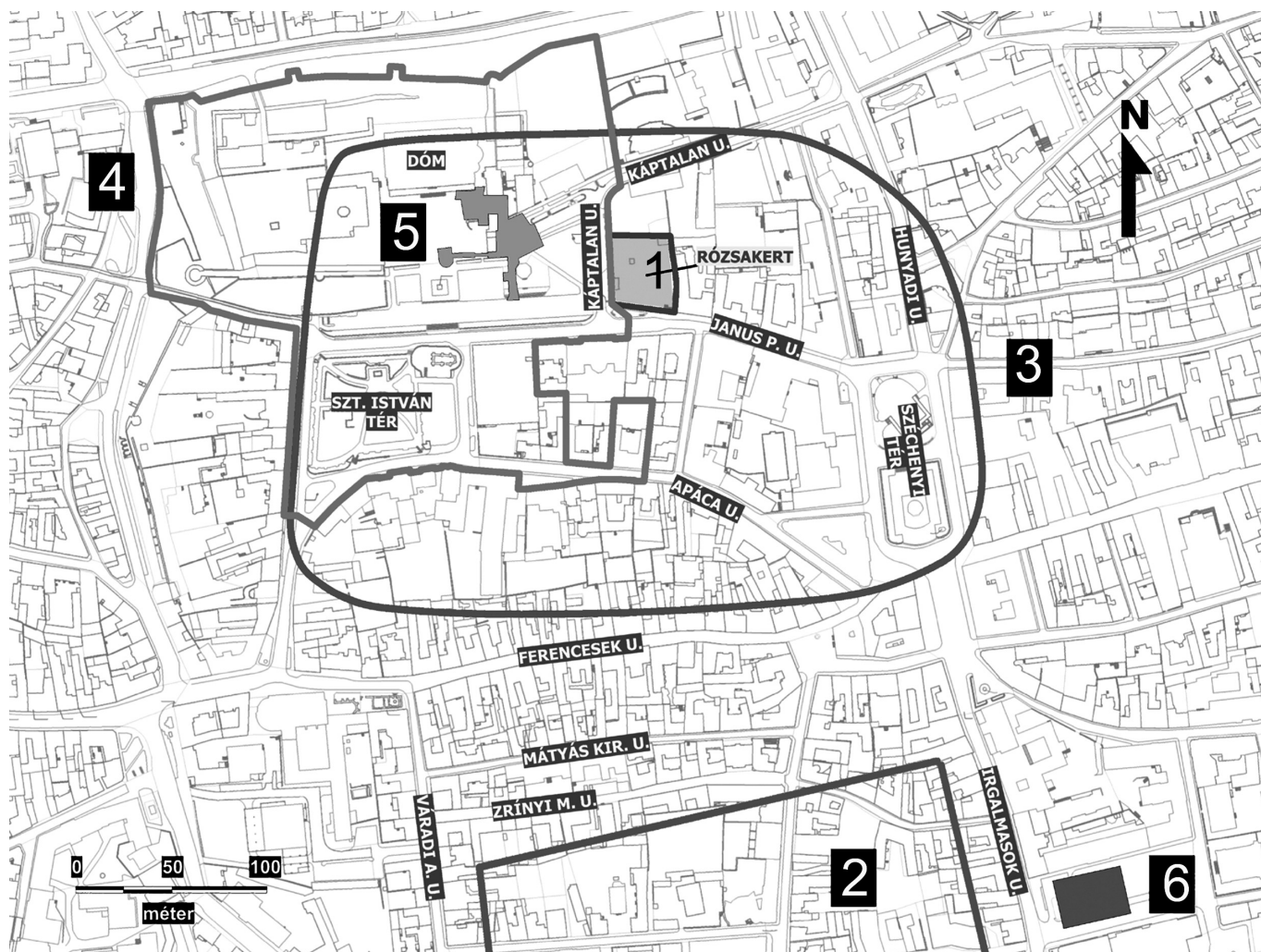
A 2010 nyarán meginduló munkálatok megfigyelése során azonban meglepetten tapasztaltuk, hogy nem jelentkezett a vastag újkori – modern kori rétegződés, és jelentősebb feltöltéssel csak a déli és nyugati támfal közvetlen környezetében lehet számolni: a nyugati és déli irányban lejtő felszint itt kellett jelentős mértékben feltölteni a Rózsakert felszínének vízszintesbe hozásához.

A terület rétegvizszojainak tisztázása érdekében – még a régészeti felügyelet keretében – egy észak–déli irányú, 2 méter széles és 30,5 méter hosszú kutatóárkot húztunk, amelyet a telek keleti felében, az elsőként előkerült római téglasír vonalában jelöltünk ki.

Az árokban hódoltság kori gödör került elő, továbbá két szögletes sarkú faltömb (2. kép: A), amelyeket helyzetük alapján egy apszis támpilléreiként értelmeztünk. Ezért egy 4 × 2 méter nagyságú területen kiszélesítettük az árkot, és rábontottunk a vélelmezett pillérekre. Ennek eredményeképp előkerült egy 1,30 méter vastag, nyugati irányban íves falszakasz, amelyet kívülről a két vastos, négyzet alaprajzú pillér támasztott meg (2. kép: B). A megtalált apszist helyzete alapján egy háromkaréjos temetői épület, egy cella trichora nyugati fülkéjeként lehetett azonosítani, amely az előkerült részlet ívének nagysága alapján a másik, már korábban ismert háromkaréjos épülettel¹ azonos, de legalábbis nagyon hasonló méretű lehetett.

Földradaros felmérés

Az ekkor még csak vélelmezhető temetői épület területén földradaros felmérést végeztünk el, amely megerősítette, hogy egy vastos falakkal felépített, római kori épületről van szó.

1. kép. (1) Az egykori Rózsakert vendéglő területe; (2) a késő római település fallal körbevett részlete; (3) az északi temető késő római időszakban használt területe; (4) a világörökség részévé nyilvánított terület; (5) a Cella Septichora Látogatóközpont; (6) a keleti temető ismert területe

Tervásatás

Mivel a felfedezett kápolna a beépítendő területen kívül esett, így a beruházót nem lehetett kötelezni arra, hogy finanszírozza az épület régészeti feltárását, ezért a régészeti kutatást a múzeum tervásatás keretében, saját pénzügyi finanszírozásban végezte el.

A feltárást két szakaszban, 2010. szeptember 15. és november 30., majd 2011. június 1. és augusztus 30. között került sor.

A munkálatok során beigazolódtak előzetes feltételezéseink: A Rózsakert területén előkerült Sopianae északi temetőjének második, késő római kori, háromapszisos temetői épülete (cella trichora). Ezenkívül (meglepetésre) az épületnél korábbi római kori objektumok (cölöplyukak és gödrök) is ismertté váltak. A középkorból egy kőfalazatú lakóépület maradványait azonosíthattuk, míg a hódoltság időszakából különböző gödröket tártunk fel.

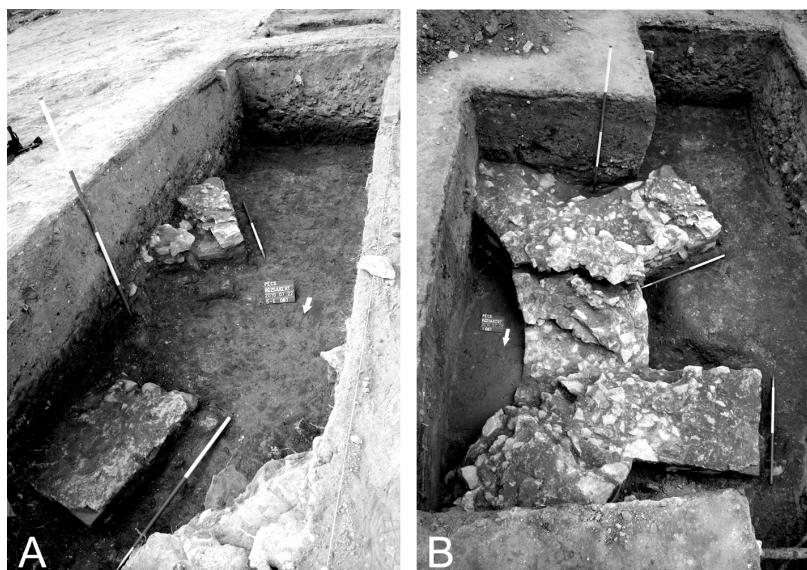
Eredmények

Kora római időszak (2–3. század?)

Bizonyíthatóvá vált a terület temető előtti időszakra vonatkozó használata: helyzete alapján két gödör és négy cölöplyuk tartozik ezen időszakra. A tárgyi leletanyag rendkívül csekély volt, csupán néhány házikerámia töredéke került elő.

Késő római téglasírok (4. század vége – 5. század eleje)

A régészeti felügyelet során a telek északkeleti sarkában hat téglasír került elő. Érdekes viszont, hogy sem a megfigyelt terület középső és nyugati részén, sem pedig a cella trichora közvetlen környezetében nem jelentkeztek temetkezések. Átlagos nyeregtetős téglasírokról van szó (3. kép), melyeket részben bolygattak az itt ásott középkori és hódoltság kori gödrök. Négy sír tájolása volt értékelhető: kettő kelet–nyugati, kettő pedig nyugat–keleti. Az elhunytakat nyújtott testhelyzetben,

2. kép. A cella trichora nyugati apszisának a régészeti felügyelet alatt megtalált és feltárt részlete (a szerző felvétele)

hátukra fektetve helyezték el a sírgödörbe. Melléklet csupán egy sírban volt megfigyelhető, egy képtettes üveg pohár (4. kép), amelynek helyzete az erős bolygatottság miatt már másodlagos volt. Viseleti tárgy két temetkezésnél jelentkezett: egy kislány sírjában az elhunyt lábai közé helyezett öv csatja és veretei, míg egy eltemetett férfi jobb válla felett hagymafejes fibula, csípője mellett jobb oldalt vaskés, valamint az övének szíjvégverete a jobb oldali medencecsont alsó szélénél.

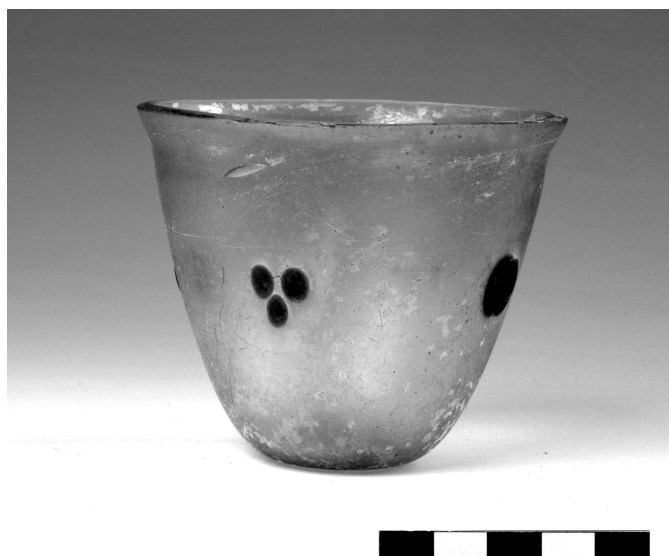
*Cella trichora*²
(380-as évek – 420-as évek)

Amint azt fentebb említettük, először a nyugati apszis falának középső szakasza és a falhoz tartozó két középső támpillér került feltárára még a régészeti felügyelet alatt. A kutatóárok területén, a megtalált falszakasztól északra vastag omladék-reteg jelentkezett, amelyben számos tetőfedő cserép töredékét is megfigyelhettük. Ennek alapján már a falszakasz előkerülése előtt sejteni lehetett, hogy a közelben épülettel lehet számolni. Ezúttal a szerencse is közrejátszott abban, hogy maga az épület előkerült, hiszen ha csak egy méterrel nyugatabbra lett volna kijelölve a kutatóárok, akkor a pillérek már kívül estek volna a kutatási területen. Az épület teljes területe azonban még a tervásatás során sem volt feltárható. A keleti apszist a Janus Pannonius utca 8. épület közelsége miatt, statikai okokból nem lehetett kutatni, valamint az épületbe való bejárást is biztosítani kellett. Az északi apszis északi szélé pedig a területen folyó építkezés egyik árkanak közelsége miatt maradt feltáratlan. Mindenesetre a háromapszisos temetői épület területének 87 százaléka így is kutatható lett (5-6. kép).

A cella trichora épülete egy lapos hát nyugati részére épült. Az ásatási terület északi és déli vége között mintegy egyméteres szinteség figyelhető meg. A terület déli (kutatatlan) oldala előtt, a mai szintviszonyokból kiindulva, a római korban egy mesterséges rézsút alakíthattak ki. Az épület tájolása a terep-

3. kép. Késő római téglasír különböző bontási fázisokban (a szerző felvétele)

4. kép. Képettyes üveg pohár az egyik sírból (a szerző felvétele)

viszonyokhoz igazodva észak–déli, 7 fokkal nyugati irányban elfordítva.

A cella trichora egy földfelszín feletti kápolnából és egy föld alatti kriptából állt.³

Kápolna

Bejárata a déli oldalon volt (feltehetően közepén). Központi tere téglalap alaprajzú (6,56 × 4,78 méter), amelyet nyugatról, északról és keletről egy-egy félköríves záródású apszis határol. A központi tér déli oldala nem az oldalsó apszisok déli szárával van egy vonalban, hanem túlnyúlik azon. A két oldalsó apszis íve azonos (átmérője 3,94 méter), az északi főapszis íve ennél nagyobb (átmérője 4,78 méter). A nyugati apszist kívülről négy darab vaskos (kb. 1,05 × 1,05 méteres) pillér támasztja, így a másik két apszisnál is négy-négy támpillérral lehet számolni. Az északonál a két szélső pillér általajba ássott alapozásának helye azonosítható volt, a keletinél nem volt kutatható. A központi tér déli oldala elé egy kis előcsarnokot (narthex) emeltek (belmérete 2,28 × 4,78 méter). A falak vonalában kívülről kb. 1,17 × 0,98 méter nagyságú oldalsó támpilléreket építettek, míg déli oldalához a sarkokon 1,30 × 0,98 méter méretű pillérek támaszkodtak.

Az épület falvastagsága a méretéhez viszonyítva jelentős: az apszisok falvastagsága átlagosan 1,30 méter, a narthex északi és déli faláé átlagosan 1,17, az oldalfalaké 1,30 méter. Az északi és nyugati apszis falalapozása kb. 1,10 méter mély. A jelentős falvastagságból és a vaskos támpillérekből arra lehet következtetni, hogy az épületnek jelentős felszín feletti magassága volt, az apszisokat pedig félkupolák fedték.

5. kép. A feltárt cella trichora (a szerző felvétele)

Az északi apszis falazatát a török hódoltság időszakában az alapozás aljáig teljesen kiszedték. A nyugati apszis falazata ugyancsak visszabontott, a legmagasabb része az altalaj szintje felett 0,3-0,4 méter magasan emelkedik. Ugyanitt, részben lerombolva az apszis falát, a hódoltság korában egy gödröt ástak. Az apszis fala a két középső pillér között el van törve. A keleti apszisnak csak a déli vége volt kutatható. Itt a látható falszakasz északi felét szétverték, a déli felét a középkori épület falaként használták. A narthex fala szintén visszabontott, a kápolna belső járósíntjéből pedig sajnos semmi nem maradt meg.

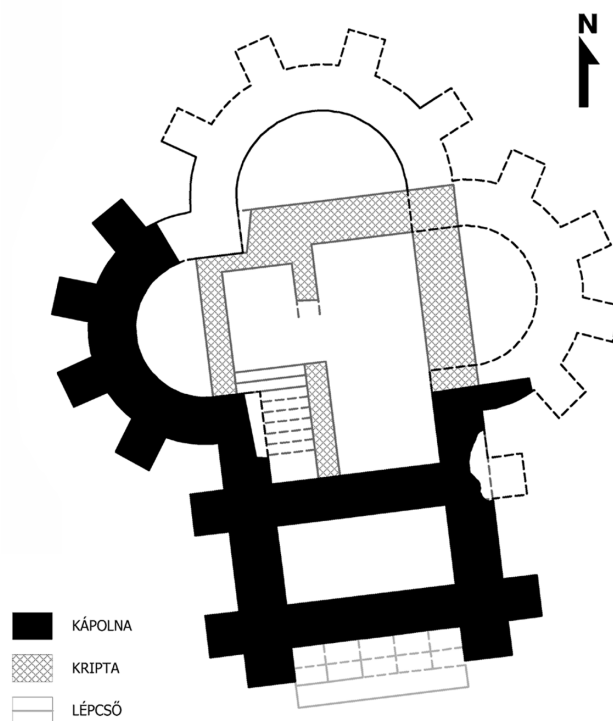
Bejárati lépcső

A déli oldalon a kápolna két sarokpillére között lépcső maradványai kerültek elő. Két lépcsőfok lett azonosítható, az alsó fokot alkotó öt nagyméretű faragott kőtömbből kettő eredeti helyzetében megmaradt. A felső fokból csak a kövek helye látszott a terrazzoszerű habarcsban. Az alsó lépcsőfok előtti területet a külső talajszinten lapos, szabálytalan alaprajzú kövekkel rakták ki. Az épület bejárata előtti lépcsőfokokra a természetes talajszint déli irányú lejtése miatt volt szükség: a kápolna vízszintes belső járósíntjét a legmagasabban jelentkező talajszinthez (északi apszis) igazították, így ezen szint és a déli bejárat előtti, előbbihez képest megközelítőleg méterrel mélyebb talajszint közti különbséget lépcsőzéssel kellett áthidalni, hogy be lehessen jutni az épületbe.⁴ A bejárati résznek ez a pódiumszerű kiemelése egyedi megoldás, amely eltér más temetői épületeknél (cella septichora; V. számú sírkamra) megfigyeltektől: a kápolnák belső járósíntje a bejárat előtti talajszinten (vagy az alatt) van, azaz a magasabb térszínű részen az épület felmenő falazata bizonyos mértékig bele van süllyesztve az altalajszintbe. A korábbi cella trichora bejárata nem volt kutatható a feltárásakor, de a fennmaradt ásatási fotók alapján, a belső szintnek a talajszinthez igazítása elviekben a Rózsa-kertben feltárt épületnél megfigyeltekkel azonos.

Kripta

A kápolna téglalap alaprajzú központi tere alatt kriptát alakítottak ki. Déli oldalát a narthex északi falának lesüllyesztett alapozása képezi, míg az északi, keleti és nyugati oldalon az apszisok záródásában emelték a kripta falait. A keleti és északi oldal falvastagsága jelentős: 1,30, illetve 1,20 méter. A nyugati oldalon, a kelet felé viszonyítva az apszisban leszűkítették a falvastagságot, az 1,30 méter széles sáv nyugati, külső részére emelték a falat, így a nyugati apszis vonalában a kripta nyugati oldala kiugrik az elméleti falsíkból. A kripta területét egy 0,60 méter széles észak–dél irányú fal egy keleti és egy nyugati helyiségre osztja. A szűkebb (2 méter széles) nyugati helyiség volt a kripta előkamrája (ennek kialakítása miatt volt szükség a nyugati kripta fal leszűkítésére), a szélesebb keleti helyiség (2,85 × 6,56 méter) pedig az elhunyt(ak) tényleges nyughelye.

A kripta padlózatát terrazzo képezte, falazata vakolt volt. Az előzetes várakozások ellenére a kripta falát nem díszítették freskókkal. A nyugati kripta falon barnásvörös ecsethúzásnak látszó festés, egy másik helyen ujjnyi széles, néhány centiméter hosszú sötétvörös festésnyomot figyelhetünk meg.

6. kép. A cella trichora alaprajza

Temetkezés és annak nyoma nem került elő. Ebből arra következtethetünk, hogy az elhunyt(ak)at szarkofágokban helyezték örök nyugalomra, amelyeket valamikor az idők folyamán eltávolítottak. (A másik lehetőség az épített téglasír lenne, de annak legalább a lenyomata megmaradt volna a fal vakolatán és esetleg a padlón.) A rendelkezésre álló helyen, elrendezéstől függően 1-4 darab szarkofággal lehet elméletben számolni.

Más, a temetőben talált építmények kriptájától eltérően itt síkfödém zárta a kriptát felül, nem pedig dongaboltozat. A belmagasság 2,30–2,50 méter körül lehetett.

A kripta előkamrájába a kápolna délnyugati sarkában kialakított lejárón keresztül lehetett bejutni, vélhetően egy csapóajtón keresztül. A lejárát szélessége 1,30 méter, az alsó két lépcsőfok (a nyugati vékonyabb kripta fal miatt) kb. 2 méter.

Az osztófal déli szakasza 3,20 méter hosszú, egyenes falsíkban végződik. A két kripta helyiség közti átjáró szélessége nem ismert, ugyanis az osztófal északi szakaszának déli végét elroncsolta egy hódoltság kori gödör.

Az épület tört mészkőből és téglából vegyes falazással épült. A kripta keleti falában, annak aljától fél méter magasságban két kiegyenlítő téglasort építettek be, amelyek a megfigyelések szerint körbefutottak a falazatban. A következő kiegyenlítés 0,8 méterrel magasabban jelentkezett a narthex nyugati és északi falában, lényegében a felmenő falazat alján. Itt azonban már nem beszélhetünk körbefutó téglasorokról, ugyanis ezek szintjén mind a narthex déli falánál, mind a nyugati apszisnál kőfalazás figyelhető meg. Ezenkívül a kődarabok közé helyenként tört tégladarabokat építettek be a falazatba. A kripta osztófala déli szakaszának alsó részét tisztán téglából építették, ebből öt sor maradt meg. A lapos, egyenletes felszínű téglát esetenként lapos homokkődarabokkal helyettesítették (pl. nyu-

gati apszis déli vége). A tört mészkődarabokat is igyekeztek sorszerűen rakni. Ez jól megfigyelhető a kriptá keleti falánál. A kőanyag túlnyomórészt mészkő volt, de helyenként vörös homokkővet is felhasználtak.

Háromdimenziós rekonstrukció

Mivel az épület alaprajza és szerkezete egyértelműen tisztázhatóvá vált, ezért az ismereteket háromdimenziós rekonstrukció formájában is összegeztük (7. kép).

Magasság

A falvastagságból és a falakat támasztó vaskos pillérekkel arra lehet következtetni, hogy az épületnek jelentős felszín feletti magassága volt, a „nyomott” forma, azaz az alacsony magasság kizárható. Az elméleti maximumot statikai számolásokkal lehetne meghatározni. Ez alapján egy égbeszökő, magas toronyszerű építményt kapnánk, amely az épület funkciója miatt nem valószínű. Egy relatíve magas, robusztus kinézetű épületet rekonstruáltunk, amely szemrevételezés alapján arányos, templomszerű kinézetet mutat. A narthex oldalhosszainak aránya 1:2 (8, ill. 16 római láb). Az arányosságot tartva és a kinézetre is ügyelve a narthex magasságát 24 láb magasra vettük. A kápolna téglalap alaprajzú központi részénél szabályosság nem áll fenn az oldalhosszakat illetően (16 láb és 22 láb). A magasságot itt a narthex (és annak tetőzetének) magasságához igazítottuk, a belmagassága így 42 láb lett.

Építészeti elemek

Falak

A fal kinézete szempontjából két kérdést kellett tisztázni: voltak-e a falazatban kiegyenlítő téglasorok, illetve voltak-e olyan kis, négyszögletes lyukak, amelyek az építés során használt állványzat gerendáit tartották, erősítették a falhoz?

Ami az első kérdést illeti, a felmenő falazatban nem rekonstruáltunk a kápolna falazatában körbefutó téglasorokat, úgy tűnik, a téglák beépítése lokális jellegű, csak egy-egy falszakaszon és a pillérek éleinél jellemző.

Az utóbbi kérdés megválaszolásához nincs elegendő régészeti bizonyítékunk, a megmaradt falak túl alacsonyak: a legmagasabb felmenő falazat a nyugati apszisnál maradt meg 0,3-0,4 méter magasságban. A temető területén a cella septichorában figyelhetünk meg ilyen lyukakat, ahol a legalsó sort mintegy 1,5 méter magasan alakították ki a felszíntől. A mondtak alapján itt is elképzelhető ez a megoldás, mivel azonban nem biztos, az egyszerűség kedvéért a rekonstrukción nem szerepelnek.

Támpillérek

Az épület falait támasztó pillérekre a falak jelentős magassága miatt volt szükség, emellett az apszisoknál a félkupolás befedéssel is lehet indokolni. A pilléreknek nem volt a felmenő résznél méretesebb külön lábazata, amely anyagában és építésmódjában eltért volna. (A város 4. század elején épült bazilikájánál sem volt kiszélesedő lábazati rész a pilléreknél, de ott a lábazatot öt sor téglából építették meg.) A pillérek magassága közel a párkányzatig, de mindenképp legalább az apszisok félkupolájának boltválláig tarthatott, felül tetőfedő cserepek zárhatták.

7. kép. A cella trichora rekonstrukciója (modellézés: Pozsárkó Csaba – Sketch Ucation Kft.)

Lépcsők

A bejárati lépcső két fokát robusztus, faragott kövek alkották, soronként öt-öt darab az alsó sor megmaradt két kötőbje alapján. A bejárati küszöb szintén faragott kőből lehetett.

A kripta és a kápolna szintje közti különbséget a mérhető adatok alapján nyolc lépcsőfokkal hidálhatták át. A lejáró lépcső fokai részben megmaradtak: a lépcső felszíne téglából készült, a bélés habarccsal összekötött kődarabokból.

Belső járószint(ek)

A kápolna belső járószintjéből nem maradt meg semmi, szintje az északi apszisban jelentkező altalajszint és a bejárat előtti lépcsőfokok száma alapján elég pontosan meghatározható lett. A kripta sík födémjeként kelet–nyugati irányú gerendázaton (a kisebb fesztáv és a kripta osztófalának alátámasztása miatt) észak–déli irányú fapadlózat képzelhető el, amely egyben a kápolna központi terének járószintjét képezte. Az apszisokban és a narthexben téglaburkolatot rekonstruáltunk, de akár kővel, terrazzóval fedett is lehetett. A kripta padlózatát terrazzo képezi, amely nagyrészt eredeti állapotában megmaradt.

Épületbelső

A kápolna belső terének rekonstruálásakor elsősorban a fedés típusát kellett meghatározni. Az apszisok esetében – különös tekintettel a jelentős falvastagságra, a támpillérekre és a belső tér viszonylagos szűkösségére – alaposan feltételezhető a félkupolák alkalmazása. Ez esetben ezek az apszisok természetesen félköríves boltívekkel csatlakoztak a templom központi teréhez. Elképzelhető, hogy maga a boltív konzolon támaszkodva hangsúlyosabban volt kialakítva (erre vannak példák más pécsi sírkamrákban), de bizonyítékok hiányában és az „egyszerűsége törekedve” illyent nem rekonstruáltunk.

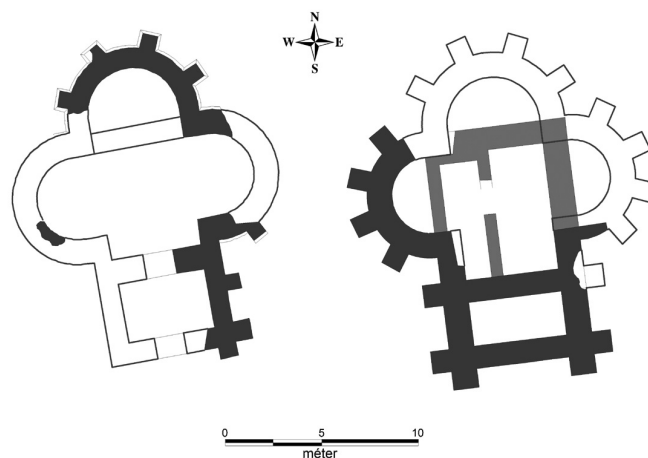
Ugyancsak az egyszerűség jegyében a kápolna középső tere és a narthex sík famennyezetet kapott. A központi tér jelentős eltérése a négyzettől valószínűtlené teszi a kupolafedés alkalmazását (a rómaiak nem építettek ellipszis alapú kupolákat), a narthex esetében pedig legfeljebb dongaboltozattal számolhatnánk még.

A kápolna felmenő falazatából nem maradt meg szinte semmi, a nyugati apszisban megmaradt kis szakaszon vakolat nem látható. A kripta belső terében talált törmelék a kápolna középkori elbontásából származik, így ha a kápolna díszített lett volna, akkor a törmelékből festett vakolatdaraboknak kellett volna előkerülnie. A néhány körömnnyi töredék alapján legjobb esetben is csak valamilyen egyszerűbb sávós-keretes díszítés képzelhető el.

Tetőzet

A tetőzetnek egyrészt alkalmazkodnia kellett az épület formájához, másrészt viszont a jellegzetes római tetőfedőrendszerhez is, amely lapos, felfelé peremes, nagyméretű *tegulák*ból és az ezek peremét a találkozásnál lefedő *imbrexek*ből (kúpcserpekből) állt (vagyis ívelt formákat nehéz vele fedni). A narthex esetében a nyeregtető egyértelműen „adva van”; minden korabeli párhuzam ezt mutatja, és ugyancsak erre utal a korábbiakból átszármazó antik hagyomány, a templom főhomlokzatán lévő tympanonnal.

Az apszisok esetében – épp a fentebb részletezett, nagyméretű, lapos cserepekből kialakított tetőfedőrendszer miatt – va-

8. kép. A két cella trichora alaprajza (a korábbi ismert épület alaprajza Fülep 1984, 51 alapján)

lószerű, hogy nem a félkör alakú apszist követő kúp, hanem egy sokszögletű gúla alakú tetőfedést alakítottak ki. Kérdéses marad még a központi, téglalap alakú tér lefedése. Ez történhetett azonos tetősíkok alkalmazásával mind a négy oldalon. Így egy olyan kontyvetőt kaptunk volna, amelynek a tetőle mindössze párszor tíz centiméter hosszú. Ezért úgy gondoltuk, elképzelhető, hogy ilyen kis eltéréssel nem foglalkoztak már az építők, hanem toronysisakszerűen, sáttetővel fedték a központi, kiemelkedő részt.

Nyílások (ajtók, ablakok)

Mivel a kápolna falai lényegében az alapozás szintjéig hiányoznak, az ajtók és ablakok helyét, méretét és formáját a logika és az analógiák alapján rekonstruáltuk. A kápolna bejárata nagy valószínűséggel az épület középtengelyében lehetett. Szélességét a déli narthexfal hosszának harmadolásával határoztuk meg, magasságát a szélesség másfélszeresére vittük. A bejáratot felül boltozatos záródásúnak gondoljuk. Így nemcsak a bejárati nyílás helyének tehermentesítése megoldott, hanem a szabadon hagyott félköríves rész a narthex megvilágításához is hozzájárult. Az északi narthexfalba ugyanilyen átjárót rekonstruáltunk.

A kápolna megvilágítására szolgáló ablakoknál egy méretet és formát alkalmaztunk. A méretet a legszűkebb hely, azaz az apszisok pillérei közötti falfelület szabta meg. A narthex oldalsó falfelületeiben valószínűsíthető egy-egy ablak, így a kétoldali és a bejárat fölötti nyíláson a helyiség bevilágítása természetes fényel lényegében megoldható volt. Az apszisoknál a középső pillérek közé, az apszisok tengelyébe helyeztünk egy-egy ablakot, a többi pillérközben valószínűleg nem voltak, legalábbis ilyen megoldással a megmaradt, trichora elrendezésű épületeknél nem talákoztunk. A kápolna középső, apszisok fölé emelkedő részén mind a négy oldalra tettünk ablakot, a rövidebbik oldalakra egyet-egyet, a hosszabbakra kettőt-kettőt. Bár az így kialakított elrendezés szokatlannak tűnhet, szokatlan az is, hogy a középső tér ilyen mértékben eltér a négyzettől. A hosszabb oldalakon így elhelyezett ablakok a belső térből

épp egyenletesen osztják a falsíkot, és egyikük pontosan az oldalsó apszis tengelyébe kerül.

Felmerült az a kérdés is, hogy a viszonylag kisméretű ablakokon keresztül hogyan hatolt be a napfény a roppant vastag falakon. A román korban szokásos, ún. lőrösszerű ablakok ugyan a római korban nem voltak szokásban, a pinceablak-szerűen lejtő ablakmélyedés azonban igen. Ennek legközelebbi, épen megmaradt példája éppen a pécsi temetőben, a nyolcszögletű, V. számú sírkamrában van.

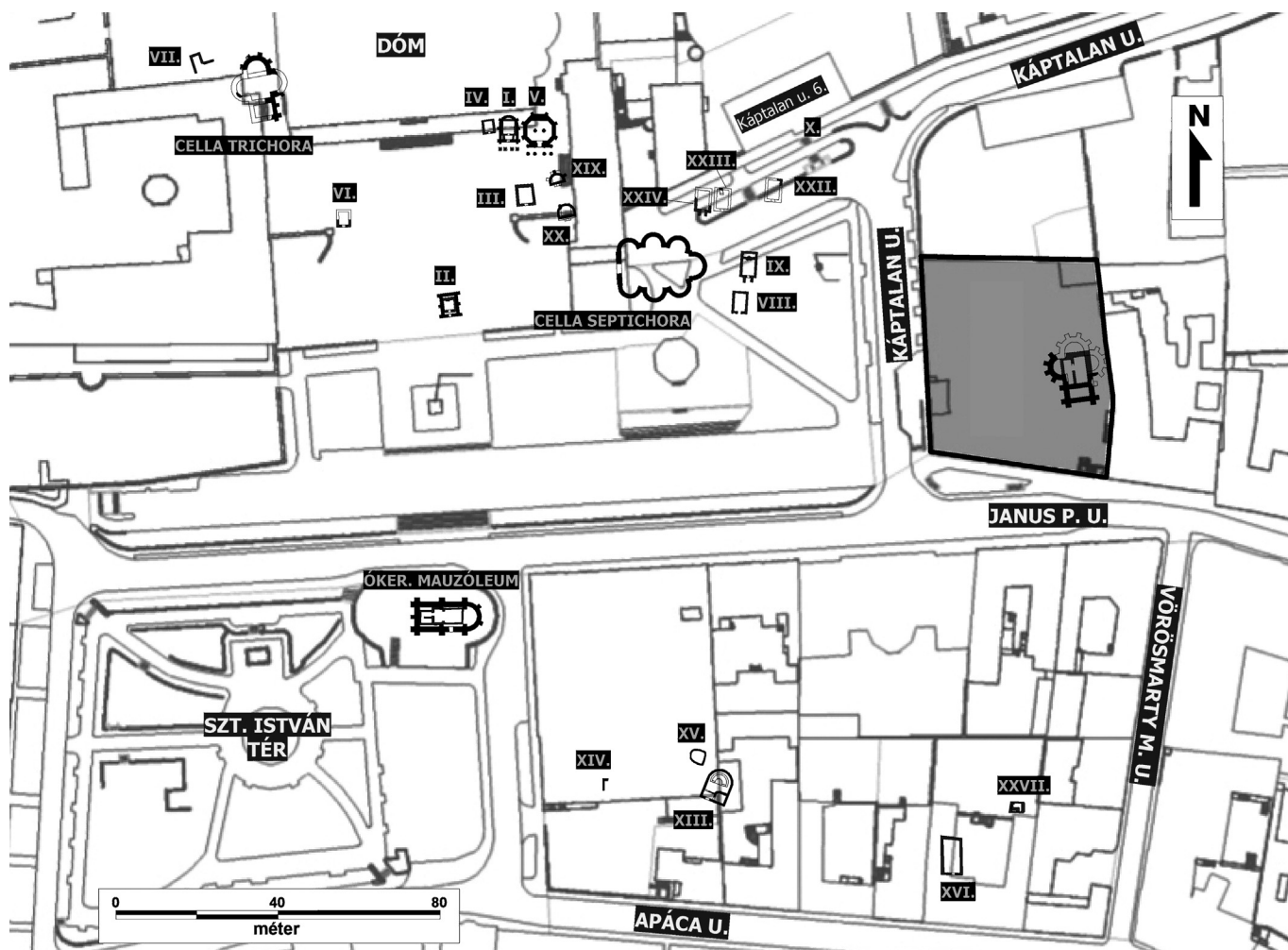
A kriptá lejárata a kápolna délnyugati sarkában egy a kápolna padozatával egy szintben lévő csapóajtó képezte. A lejárati lépcső és a kápolna fapadozata alapján más nem képzelhető el.

Az ajtók szélessége a vélelmezhető szarkofágba temetkezés miatt is fontos kérdés, ugyanis azt (azokat) valahogy be kellett juttatni a kriptába. Ez elvileg megtörténhetett az építkezés fázisában is, úgy, hogy előre a helyükre kerültek a szarkofágok. De a körülbelül egy méter széles, egyetlen kőtömbből kifaragott sírládát és annak fedelét az 1,6 méter széles ajtókon a kápolna belsejébe minden nehézség nélkül be tudták juttatni. Elvileg a csapóajtón és előkamrán át is a helyére kerülhetett (kerülhetek), vagy oly módon, hogy ideiglenesen felszedték a kápolna padozatát.

Külső talajszint

Az épület egy déli irányban lejtő földhát nyugati részére épült. Az észak–déli lejtés az épület vonalában egy méter körüli. (Ezt a szintkülönbséget hidalja át a bejárati lépcső.) A lépcső előtti területen viszont hirtelen meredeken elkezdi lejtetni a felszín, valószínűsíthetően itt mesterséges felszínalakítás történt, lerészűzték az épület előtti területet, ezzel is kiemelték az a környezetéből. A kelet–nyugati lejtés minimális az épület két oldala között, mindössze 0,15-0,20 méter.

Az épület építési idejét a 380-as évek – 420-as évek közti időintervallumba tehetjük. Más temetői épületekkel összevetve méretbeli hasonlóságokat, szabályszerűségeket fedezhetünk fel: az apszisok íve megegyezik más, nagyobb temetői épületeknél megfigyelttel: a fő (északi) apszis átmérője azonos a másik cella trichora, a cella septichora és az úgynevezett Ókeresztény Mauzózeum főapsziséjának átmérőjével. Az oldalapszisok átmérője azonos a másik cella trichora és a cella septichora oldalapsziséjainak méretével. Megállapítható tehát, hogy a két cella trichora lényegében azonos tervrajz alapján készült (8. kép), de méretét tekintve az Ókeresztény Mauzó-

9. kép. Sopianae északi temetőjének késő római kori épületei

leum kápolnája is szinte teljesen egyezik a két háromapszisos épülettel, a különbség csak annyi, hogy utóbbinak nincsenek oldalsó apszisai. A Péter-Pál sírkamra pontosan beleilleszkedik a trichorák fő apszisába, déli vége pedig egy vonalba esik az oldalsó apszisok déli végével. Lényegében a temető nagyobb épületei egyetlen elméleti tervrajz különböző formában megvalósult variációi (9. kép).

A cella trichora mérete és felépítése folytán valószínűleg nem családi sírbolt volt, hanem a keresztény közösség szempontjából fontos személyek – püspök(ök), mártír(ok) – nyughelyeül szánhatták. Az írott forrásokból azonban sajnos nem ismerünk egyetlen Sopianaéhoz köthető püspököt sem, és azt is csak a nagyszámú és jelentős ókeresztény emlék alapján lehet valószínűsíteni, hogy egyáltalán püspöki székhely volt a település. Egyértelműen Sopiana településéhez köthető mártírt sem ismerünk.

A rómaiak távozását (430 körül) követő időszaktól használaton kívülé vált a temetői épület tetőszerkezete idővel megsemmisült, és a falak is pusztulásnak indultak. Bizonyossággal kijelenthető, hogy a római kori városi és temetői épületek egy része ha romosan is, de még állt őseink itteni megtelepedésekor. Legalább öt szakrális funkciót betöltő épülettel számolhatunk az írásos források alapján is: a 870 táján keletkezett *A bajorok és karantánok megtérése* (Conversio Bagoariorum et Carantanorum) című írásban szereplő *Quinque Basilicae* nevű helyet a kutatás Pécs városával azonosította. Ebből a névből származik a település középkori elnevezése is: *Quinqueecclesiae*. Mérete folytán az öt közül az egyik a Rózsakert területén megtalált cella trichora lehetett.

A kriptá belső terében apró kő- és tégladarabokból és habarcsmálladékból álló laza omladék jelentkezett, amelyben föld nem volt megfigyelhető. Ez ilyen formában bontási törmelék, tehát az épületet feltehetően elbontották, hogy kő- és téglanyagát újra felhasználják. Ennek ideje, a törmelékes anyagban talált néhány kerámiadarab alapján, az Árpád-kor időszaka (11–13. század).

Jegyzetek

- 1 Az első cella trichora a székesegyház délnyugati tornya előtt, részben a püspöki palota északkeleti sarka alatt helyezkedik el.
- 2 Az északi és nyugati provinciák késő római temetőiben általában nem volt jelentősebb mennyiségű, kőből épített temetkezőhely. Sopiana ezen temetőjének a sajátossága, hogy itt nagyszámú ilyen építmény koncentráldott. A város keleti temetőjéből még falazott oldalú téglasír sem ismert, közel sem általános a téglasírba temetkezés. A keleti temetőben mintegy 80% a földsírok aránya, a többi téglasír (Tóth Zsolt ásatása).
- 3 A kétrészes temetői épületek föld alatti része a kriptá, a tulajdonképpeni sírkamra (*cubiculum*), ahová az elhunytakat helyezték az oldalfalak mellé falazott téglasír(ok)ba vagy ritkábban kőszarkofágba. E főlé emlékkápolnát emeltek (*memoria*, *mausoleum*). Az ismert ilyen típusú emlék legtöbbje, alkalmazkodva a terepviszonyokhoz, észak–déli tájolású, déli bejáratú. Ez az építészeti meg-

Középkori épület (14–16. század)

A középkorban a székeskáptalani tulajdonban álló telken a cella trichora maradványait felhasználva egy kőfalazatú lakóház épült, amelynek csak nyugati része esett a római kori épület (és az ásatás) területére, ezért csak két helyiség részlete látott napvilágot. A kápolna egykori falait alapnak használták fel, és a kriptá területén a lakóépület északi helyisége alatt pincét alakítottak ki.

Az épület valamikor a késő középkor vagy a hódoltság kor időszakában leégett, ezt követően nem építették újjá, az idők folyamán a földfelszínig lepusztult.

Hódoltság kori gödrök (16–17. század)

A török hódoltság időszakában a cella trichora északi apszisát teljesen elbontották, a kőanyagot valószínűleg valamilyen építkezéskor használták fel. Ugyanekkor az apszis két szárának végében a középkori falszakaszokat is kiszedték. A későbbiekben a területen kisebb-nagyobb gödröket ástak, részben kincskeresési céllal: azt már korábban észlelték, hogy van valamilyen masszív kőépítmény a földben, és anélkül, hogy tisztában lettek volna, mit is találtak meg, kincs rejtékhelyének gondolhatták. A megtalált falszakaszok mellett leástak, és részben a falakat is szétverték. A legnagyobb gödör a kriptá területére esik. Ásáskor roncsolták a középkori és római falakat, valamint a kriptá terrazzo járósíntjét. A kriptá nyugati és részben az északi fala, valamint a nyugati apszis fala el van repedve. Ennek oka az, hogy a kriptá területéről indulva beástak a nyugati apszis alá, s a túl széles vájat miatt megrogytak a fölötte lévő római falak.

A feltárási területet a munkálatok befejezése után visszatemettük az előkerült régészeti emlékek állagának megóvása érdekében. A túlnyomórészt feltárt és részletesen dokumentált háromapszisos temetői épület nagyközönségnek való bemutatása a későbbiekben valósulhat meg, ha előteremtődik erre az anyagi fedezet.

- oldás a kisebb, családi temetkezőhelyekre jellemző. A korábról ismert, nagyobb temetői épületek közül egyedül az úgynevezett Ókeresztény Mauzóleum esetében figyelhető meg a kriptára és kápolnára tagolódó szerkezeti megoldás, tájolása viszont már nyugat–keleti. A cella septichora és az V. számú, nyolcszögletű temetői épület egyterű, belső terük részlegesen a természetes talajszintbe süllyesztett. A másik (1922-ben feltárt) cella trichora észak–déli tájolású, kápolnája alá nem építettek kriptát.
- 4 A különbségből adódóan a bejárat küszöbszintje nem a felső lépcsőfok felszínének a síkjában lehetett, hanem egy lépcsőfoknyival magasabban, azaz ezen megoldás esetén a szintkülönbséget három fokkal hidalták át. Mivel még így is meglehetősen magas lépcsőfokokkal lehetne számolni, valószínűbb az a megoldás, hogy a küszöbszintet a központi tér szintjéhez igazították, s az északi apszisban a szint meg volt emelve ehhez képest még egy-két lépcsőfoknyival.

Bibliográfia

- Fülep Ferenc 1959. „Újabb ásítások a pécsi cella trichorában”: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 75–89.
- Fülep Ferenc 1984. *Sopiana: the History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*. Archaeologia Hungarica 50. Budapest.
- Fülep Ferenc 1987. „A pécsi későrómai ókeresztény mauzóleum fel-tárásáról. (The Excavation of the Late Roman – Old Christian Mau-soleum in Pécs)”: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 32, 31–44.
- Fülep Ferenc – Bachmann Zoltán – Pintér Attila 1988. *Sopiana – Pécs ókeresztény emlékei*. Budapest.
- Fülep Ferenc – Bachmann Zoltán 1990. *Pécs ókeresztény mauzóleu-ma*. Budapest.
- Fülep Ferenc – Sz. Burger Alice 1979. „Baranya megye a római kor-ban”: Bándi G. (szerk.), *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Pécs, 223–328.
- Gábor Olivér 2009. „Sopiana temetői építményeinek számozása”: *Ripam omnem quaesivit. Ünnepi tanulmányok prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól*. Pécs–Paks, 67–80.
- Gosztonyi Gyula 1940. „A pécsi hétkaréjos temetői épület – Ein altchristliches Gebäude mit 7 Apsiden in Pécs”: *Archaeologiai Értesítő* 67, 56–62.
- Gosztonyi Gyula 1943. *A pécsi ókeresztény temető*. Pécs.
- Hudák Krisztina – Nagy Levente 2008. *Megfestett Mennyország. Ba-rangolás a pécsi ókeresztény temetőben*. Örökségi Füzetek 6. Pécs.
- Kárpáti Gábor – Gábor Olivér 2004. „The Buildings and Frescoes of the Early Christian Cemetery of Pécs”: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*. Situla 42. Ljubljana, 287–290.
- Kraft János 2006. *A pécsi ókeresztény temető geológiája és felszíné-nek fejlődése*. Örökségi Füzetek 5. Pécs.
- Pozsárkó Csaba – Tóth István Zsolt – Visy Zsolt 2007. „Sopiana: A cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005-2006. évi régé-szeti feltárásról”: *Ókor* 2007/3, 84–90.
- Pozsárkó Csaba – Tóth Zsolt 2011. *Pécs a római korban. Vezető a pécsi világörökség helyszíneihez*. Pécs.
- Szőnyi Ottó 1923–1926. „Ásítások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben”: *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* II. évfolyam, 172–195.
- Tóth Endre 1994. „Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhun-dert nach den archäologischen zeugnissen”: *Das Christentum im bairischen Raum*. Köln–Weimar–Wien, 241–272.
- Tóth Endre 2004a. „Sopiana a késő császárkorban”: *A pécsi világö-rökség*. Örökségi Füzetek 2. Pécs, 27–34.
- Tóth Endre 2004b. „A pécsi ókeresztény sírépületek eredete és jelké-peit”: *A pécsi világörökség*. Örökségi Füzetek 2. Pécs, 110–116.
- Tóth Endre 2006. „A pogány és keresztény Sopiana”: *Specimina Nova* XX, 49–102.
- Tóth Zsolt 2008. „Régészeti feltárás 2008-ban Pécsen, a Kossuth té-ren”: *Pécsi Szemle* ősz, 3–19.
- Tóth Zsolt 2010. „Római kori sírépítmény a pécsi Széchenyi téren”: *Ókor* 2010/1, 74–79.
- Tóth Zsolt 2011a. „A Cella Septichora Pécs első középkori székes-egyháza?»: *Pécsi Szemle* nyár, 3–13.
- Tóth Zsolt 2011b. „Régészeti kutatások a Rózsakertben 2010–2011”»: *Pécsi Szemle* tél, 2–13.
- Tóth Zsolt 2012. „Hány sírkamrát rejt a föld Sopiana északi temetőjében?»: *Pécsi Szemle* tavasz, 2–15.
- Visy Zsolt 2004. „Adatok Sopiana ókeresztény leletegyüttesének értékeléséhez”: *A pécsi világörökség*. Örökségi Füzetek 2. Pécs, 117–123.
- Visy Zsolt 2006. „Cella septichora. Előzetes beszámoló a Szent István téren, az ókeresztény temető területén folytatott régészeti kutatóso-król”: *Pécsi Szemle* nyár, 3–13.
- Visy Zsolt 2007. „Újabb adatok a pécsi ókeresztény sírépítmények szerkezeti felépítéséhez”: *Archaeologiai Értesítő* 132, 111–121.

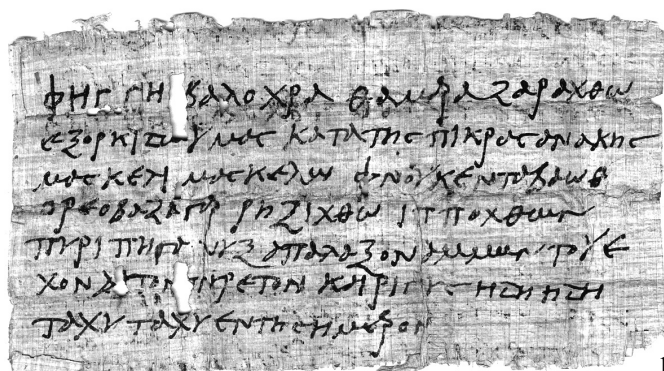
Amulettékszerek

Hagyományteremtő szándékkal indította útjára 2003 telén a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye „Az évszak műtár-gya” kamarakiállítás-sorozatát. A sorozat fő célja, hogy rendszeresen a közönség elé tárja a Gyűjteményben folyó munka eredményeit: egy-egy újonnan megszerzett, illetve restaurált művet, vagy olyanokat, amelyekről új és bemutatásra érdemes tudományos eredmények születtek.

Az évezredforduló egyik legnagyobb ókortudományi vitája vallás és mágia viszonyáról zajlott. A szokatlannul heves, horderejében a tudomány közvetlen határain jóval túlmutató disputa a Nagy Dichotómia körül folyt: vajon az ókori Mediterraneumban tényleg el tudjuk-e választani a mágiát a vallástól, amint ez a korábbi nemzedékek számára magától értődő volt. Fél évszázaddal ezelőtt egy nagyszerű kutató még az éltető táplálék és a romlott, mérgezővé váló étel példáján világította meg a két fogalom különbségét. A kérdés mára nyugvópontra jutott, olyannyira, hogy lassan már a felidézése is anakronisztikusnak tűnik: az ókori kultúrákban a mágia, mint a vallás ellentétének tekintett sötét erő egyáltalán nem volt univerzális fogalom. Egy rítusról önmagában nem mondható meg, „vallási”-e, vagy „mágikus”. Az *Ilias* első énekében például Apollón papja rontó imával fohászkodik istenéhez, aki erre dögvészt küld a Tróját ostromló görögökre. Ami az egyiknek varázslat volt, a másiknak istentisztelet. Az ókortudomány tehát mintegy csatlakozott napjaink közfelfogásához, amely számára a Nagy Dichotómia már rég elenyészett. Ma csupán a szó köznapi, általános értelmében beszélhetünk antik mágiáról.

A kiállított tárgyak jól példázzák, hogy a „mágia” mennyire természetes része volt a korabeli életnek: olyan ékszereket mutatunk be, amelyek egyúttal amulettként oltalmazták viselőjüket. Valamennyi kontextus nélküli, így csupán általánosan értelmezhető. Zömük aranyból készült. Számos ókori kultúrában tulajdonítottak varázserőt és gyógyító hatást ennek a nemesfémnek.

Az amulett, talizmán mágikus védőeszköz. Általában személyes tárgyakra szokták érteni, holott átfogó használata is jogos (Róma titkos nevére éppúgy, mint a trójai Athéna-szoborra, a Palladionra, amelytől a város sorsa függött). A görög és a latin nyelv bővelkedett 'talizmán' jelentésű szavakban – e tény már önmagában figyelmeztet használatuk általános voltára. A nevek utalhattak a viselés módjára (*periapton*: csukló vagy boka köré kötött szalag), az óvó szerepre (*phylaktérion*: védő tárgy), vagy épp a tárgy alakjá-

1

ra (*lunula*: félhold alakú függő). Számtalan formájú és anyagú talizmán készült – a legtöbbjük szerves anyagból, ezek emléket csupán az antik művészet és irodalom őrizte meg. Néhány

típus viszont tárgyként is fennmaradt: az arany amulettékszereket viselték, jól látható módon, nem rejtve. Amulett voltukra jellemző motívumaik vagy sajátos formájuk utal.

Az aranylemezből lencse, henger vagy szögletes formájúra és üregesre kialakított „kapszulák” különféle, a tulajdonosaik számára bajelhárító vagy gyógyhatásúnak vélt tárgyak foglalatoként szolgáltak a római császárkorban. Kerülhettek beléjük magvak, növénydarabkák, textildarab, de mágikus felirattal ellátott papirusz vagy fémlemez is. A kiállított, láz elűzésére szánt görög nyelvű papiruszt (1) a rajta látható hajtásnyomok alapján valószínűleg henger alakú kapszulában tarthatták. A lencse

2

3

4

formájú (2) és a négyszögletes, öt gömbre osztott (3) kapszulákban ma is benne van a tartalmuk: hangjuk alapján több apró, kemény tárgyat, talán magvakat zárnak magukba. Ezeket az ékszereket rövid nyakláncra fűzve viselték. A lencse alakú változat (*bulla*) a római hagyomány szerint etruszk eredetű, és szabadon született kisfiúk viselték. A császárkorban jóval általánosabbá vált a használata: példányai főleg női és gyereksírokból kerülnek elő. A kiállított darab feltehetően a 3. századra keltezhető.

5

6

Jellegzetes formájú amulett a lefelé szélesedő hengeres, a felületén három sorban csepp alakú filigrándróttokkal díszített függő is (4). A görög mitológia *par excellence* hērósának, az *alexikakos*, „bajtól megóvó” jelzővel is illetett Hēraklésnek a bunkósbotját idézi. Csepp alakú díszei a lecsontolt ágak helyét jelzik. Hasonló példányokat a császárkor második feléből ismerünk. Az ásatások tanúsága szerint a bunkó alakú csüngőket a császárkorban szintén főként nők és gyerekek viselték, nyakláncokon és fülbevalókon. A bunkó amulett-funkcióját írott források is igazolják, az egyes ékszerekről azonban szövegek híján nem mondható meg, használóik inkább díszként vagy

amulettként tekintették-e őket. Egyelőre éppen ez a bizonytalanság az antik ékszer-amulettek értelmezésének fő jellemzője.

Általánosan elterjedt képzet szerint egy csomó képes gúzsba kötni a rontást; szétbontása vagy megkötése varázslatos erejű. Az ókori amuletteken látható leggyakoribb változata a takács-csomó, amelyet szintén a görög hēróshoz kapcsoltak. Az ókorban is megkülönböztetett figyelem övezte, hiszen görögül és latinul is saját neve volt: *Hērakleion hamma*, *nodus Herculanus*. Oldás és kötés univerzális varázslata itt tehát a mitológia nyelvén fogalmazódott meg. Az antik képhagyomány szerint Hēraklés ilyen csomóba kötötte meg magán az általa

7

legyőzött nemei oroszlán bőrét, amin fegyver nem tudott áthatolni. Feltehetően ezért is tulajdoníthattak védő-bajelhárító funkciót ennek a csomónak. Egy ékszer motívumaként pedig a csomó bármikor felidézhetette ezt a védőfunkciót. Valószínűleg Makedóniában vált a görög aranyékszerek gyakori motívumává a Kr. e. 4. század második felétől, II. Philippos és Nagy Sándor korától. A hellénisztikus korban diadémakon, koszorúkon, gyűrűkön egyaránt előfordul, és sokszor oroszlánfejekkel együtt díszít nyakláncokat. Erre példa az itt bemutatott, a 4. század végére – 3. század első felére keltezhető nyaklánc-törredék: eredeti állapotában a Héraklés-csomóval díszített kapcsolótágot két oroszlánfej fogta közre (5). A római korban leginkább nyakláncok kedvelt díszítőmotívuma a Héraklés-csomó. A 2–3. században kedvelt volt lapos, kétdimenziós változata, amit kőgyöngyökkel váltogatva fűztek össze nyakláncná (6). A 3. század közepén – második felében a római birodalom nyugati területein több kincsleletben is elő-

8

10

9

fordulnak Héraklés-csomóval díszített nyakláncok. Pannónia területén Rábakovácsiban került elő egy arany nyaklánc, amelyet háromdimenziós Héraklés-csomó alakú elemekből és zöld kőgyöngyökből fűztek össze (7; a tárgyat a Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteménye őrzi). A nyakláncot függőként díszítő, az előlapjukon a császár portróját ábrázoló (az uralkodók képmása szintén lehetett amulett) arany pénzérmék alapján a 250-es évek második felében készülhetett. Tulajdonosa valószínűleg 260-ban rejtette el a Pannónián végigsöprő szarmata és kvád betörések során.

Az amulettek másik jellemző, bajelhárító motívuma a Gorgoneion, a Perseus által legyőzött Gorgó mindent kővé dermedtő arca. A Mediterraneum számos kultúrájában elterjedt szörnyalak görög és szintén mitikus történet révén értelmezett változata az antik képhagyomány egyik legelterjedtebb motívuma. Athéné istennő pajzsán éppúgy megtalálni, mint a templomok tetőzetét körbevevő, kúpcserepeket lezáró antefixeken

vagy használati tárgyakon. A Kr. e. 4. század második felében a pajzs alakú arany ruhatűző tűt készítő görög aranyműves Gorgófit illesztett a tű középebe (8). Aranylemezből domborított Gorgoneion az egymásba hurkolt láncszemekből álló rövid nyakláncok középeire is került a császárkorban, a 2–3. században. Ez a típus a korabeli egyiptomi festett múmiaportrékről is jól ismert. A láncszemek, a korongot közrefogó bordázott csövek és a korongon kivehető emberi arcvonások alapján valószínűleg ilyen nyakláncot visel a kiállított múmiaportrén ábrázolt nő is (9). A császárkorban nem csak a nők óvhatták magukat Gorgoneionnal. A győztes csaták után tartott diadalmenetekben katonák mellvértjére is kerülhetett, akár kitüntetésként is, ezüstből vagy bronzból domborított Gorgófit ábrázoló korong. A hajában tekerőző kígyókkal körbefont, rémisztő Gorgófit ábrázoló 1–2. századi ezüst lemez is (10) ilyen mellvért-dísz lehetett.

Dági Marianna – Nagy Árpád Miklós

Szakirodalmi tájékoztató

Az antik mágiáról:

Graf, F. 1996. *Gottesnähe und Schadenzauber. Die Magie in der griechisch-römischen Antike*. München (magyarul: *A mágia a görög-római világban*. Budapest, 2009).

Amulettekről:

Wolters, P. 1905. „Faden und Knoten als Amulett”: *Archiv für Religionswissenschaft* 8, 1–22.

Görög és római ékszerekről:

Despini, Aik. 1996. *Ancient Gold Jewellery*. Athén.

Deppert-Lippitz, B. 1985. *Griechischer Goldschmuck*. Mainz am Rhein.

Higgins, R. A. 1980. *Greek and Roman Jewellery*. London.

A rábakovácsi nyakláncról:

R. Alföldi M. 1954. „A rábakovácsi római ékszerlelet”: *Folia Archaeologica* 6, 62–73.

A varázspapiruszról:

Ritoók Zs. 1975. „Egy új, görög nyelvű varázspapirusz”: *Antik Tanulmányok* 22, 30–43.

<http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/9>

Az évszak műtárgya – 2011. tél

Szépművészeti Múzeum

Reneszánsz Csarnok

2011. december 12 – 2012. február 29.

A fényképeket Mátyus László készítette

Simon Zsolt, *Vorarbeiten zu einer hethitischen Demographie I. Die Einwohnerzahl des hethitischen Reiches anhand der schriftlichen Quellen.* István Hahn Lecturers 3, Eötvös Loránd University, Department of Ancient History, Budapest, 2011, 82 oldal, 1500 Ft.

Az eddigiek alapján évente jelentkező István Hahn Lecturers sorozat új köteteként nem klasszika-filológiai, hanem az ókori Kelet világából kikerülő dolgozatot tarthat kezében az olvasó. A Non omnis moriar Alapítvány díjának 2009-es győztese, Simon Zsolt – a hettitológia hazai kutatásának kiemelkedő képviselője – arra vállalkozott, hogy a ránk maradt írásos források alapján megbecsülje a Hettita Birodalom lélekszámát.

A munkát érthetően fokozott érdeklődés várta két szempontból is. Egyrészt az ókori – de főleg az ókori keleti – demográfia kérdéseiben rendkívül ritkán olvashatunk új eredményekről. Másrészt Simon Zsolt ismert és nemzetközileg is idézett kutatója a luvi nyelvészetnek, munkáit láthatóan megbecsüli az ókori Anatólia kutatásának tábora, és kivívta magának azt a tudományos elismerést, hogy tanulmányaira oda kell figyelni. Biztosak vagyunk abban, hogy sorozatindító munkája nem marad visszhang nélkül. Mivel a szerző maga is előtanulmánynak véli jelen munkáját, ezért bátorodunk a megszokottnál bővebb ismertetést adni.

A könyv öt fejezetből épül fel. Az első, bevezető rész (11–21. o.) a munka során alkalmazott módszertannal, valamint azokkal a speciális kérdésekkel – például a nomadizmus problematikájával – foglalkozik, amelyeket egy ilyen típusú vizsgálat során szükséges szem előtt tartani. A második fejezet során (22–31. o.) a gyakorlatban bontakozik ki a bevezetőben tárgyalt módszertan; ezt az eredmények összefoglalása, valamint a rendelkezésre álló adatok statisztikai alapú vizsgálata követi (32–35. o.). A dolgozat tartalmi részét terjedelmes irodalomjegyzék (36–44. o.) zárja; az utolsó, ötödik fejezetben pedig a vizsgálat során összeállított adatbázis is bemutatásra kerül (45–81. o.).

A szerző rögtön a bevezetőben megemlíti, hogy a szakirodalom eddig szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a népeség lélekszámára vonatkozó vizsgálatok

lehetőségét (11. o.). E téma kutatását jelentősen megnehezíti, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag jellemzően nem rendelkezik azokkal a szövegtípusokkal – terjedelmes adójegyzékek, ingatlan-összeírások vagy anyakönyvek –, amelyeket a történeti demográfia legfontosabb forrásainak tekint. Ezek hiányában Simon Zsolt olyan előfeltevéseket fogalmaz meg, amelyek segítségével a meglévő forrásanyagból vonhat le következtetéseket a Hettita Birodalom lélekszámát illetően. Tehát nem az írott források tartalmazta explicit adatokból, hanem az egyes város- és falunévek szöveges említéseinek számából indul ki, feltételezve ezeknek a települések jelentőségével – ezáltal nagyságával és lélekszámával – való *egyenes arányosságát* (vö. 12. o., 16. o., 32. o.; tehát Simon szerint minél többször fordul elő egy település neve a szövegekben, annak annál több lakója van). További forrásanyagként számba veszi a cenzusként interpretálható szövegeket, a régészetileg feltárt temetőket, a lakóházak számát, a mindenkori hadsereg létszámát, valamint a gabonafogyasztás mértékét is (17–21., 24–27. o.), ezeket azonban elsősorban a fenti elméletből származó eredmények kontrollcsoportjaként kezeli.

A címmel és a bevezetővel ellentétben, vizsgálatát végül csupán a hettita magterületre korlátozva (14. o.), a szerző a települések három szintjét különbözteti meg: a 21 vagy több dokumentum által említett városok tartoznak az első csoportba, ezt követik az 5–20, illetve az 1–4 alkalommal említett települések (22. o.). A Šariššában (Kuşaklı) feltárt gabonátároló űrtartalma (vö. 20. o., 43. jegyzet), valamint az egyes települések katonaállítási kötelezettségei és a lakosság-áttelepítések létszámadatai alapján arra a következtetésre jut, hogy az első csoportba tartozó települések esetében átlagosan 4000 főnyi lakossággal számolhatunk (vö. 4. o.).¹ Ennek alapján – a šariššai gabonarakthoz hasonló források hiányában – a másik két csoporthoz 400, illetve 40 főnyi átlagos lélekszámot rendel. Végül, az egyes csoportokba sorolt települések számát megszorozva a kategóriákhoz rendelt átlagos lélekszámmal, megállapítja, hogy a hettita magterület lakossága körülbelül 150 000 fő lehetett (27. o.); ezt később időben is pontosítja (27–30. o.).

A šariššai gabonátároló ismerete különösen szerencsés – írja a szerző (22. o.)

–, ez a város ugyanis nevének 21 említése által az első kategóriába esik, vagyis a legnépesebb települések egyikéről van szó; ennek alapján nyílik lehetősége a másik két csoport lélekszámának megbecslésére (400, ill. 40 fő, l. fent). Többől van azonban itt szó, mint szerencsés véletlenről. A függelékben (45–81. o.) közölt adatbázis alapján a húsz szövegben említett városokból négyet ismerünk (Kaštama, La(hu)wazantija, Tahurpa, Uta), a huszonegy említéssel rendelkezők közül csak egyet (Šarišša), a huszonkét hivatkozott települések közül kettőt (Hišašhapa, Tarhuntaša), majd a huszonnyolc vagy több alkalommal szóba kerülő városok következnek. Miért pont a húsz és huszonegy említéssel bíró települések között kell meghúzni az első és a második kategória határát? Nem „szerencsés” véletlenről van szó: Šarišša vélhetően azért került az első csoportba, mert amennyiben a kategóriahatárt 21 felett húzza meg a szerző, a második kategória már $91 \times 4000 = 364\,000$ lakost jelentett volna, ebben az esetben még nem is számolva az első csoportban maradó 19 településsel és 4000 főt jóval meghaladó átlagos lakosságukkal. A 150 000 főre becsült összlakosság tehát rögtön sokszorosára (kb. egymillió lakosra) változik, ha nem huszonegy szöveges említés alatt, hanem eggyel feljebb állapítjuk meg a legnépesebb városok alkotta csoport alsó határát!

Mindamellet, hogy önkényesnek és nehezen védhetőnek találjuk a szerző által meghatározott kategóriák határait, egy további probléma is felmerül. A szerző is elismeri, hogy Šariššan kívül a másik két csoportba sorolt települések lakosság-adatait nem tudja (még) leellenőrizni (22. o.). Ám ez aligha van így. A szerző által felállított beosztás alapján Lišipra település a 3. csoportba került a szövegkorpuszban mindössze két említésével (62. o.), és Simon kategóriái szerint a település lakossága megközelítőleg 40 fő. Azonban Alp² munkája nyomán a város lélekszáma 2400–3000 (!) főben³ határozható meg, ami 60–80-szoros eltérést mutat Simon statisztikájához képest, és kiválóan rávilágít arra a problémára, hogy egy település említésének gyakorisága nem feltétlenül arányos a település jelentőségével és a lakosság nagyságával. Elképzelhetőnek véljük, hogy a szerző vitatja ezt az adatot, vagy véletlen kiugrásnak tekinti a teljes szövegkor-

puszt tekintve, de ezekben az esetekben is hiányoljuk a probléma felvetését Lišipra településsel kapcsolatban.

Az önkényesen meghúzott kategória-határok mellett is szembeötlő, hogy a szerző nem kezeli külön kategóriaként Hattušát, a hettita fővárost, hanem azonos csoportba sorolja a 4000 főnyi átlagos lélekszámmal bíró városokkal. Ennek valószínű oka, hogy a Simon Zsolt által közölt adatbázis a *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* Giuseppe F. del Monte és Johann(!) Tischler által összeállított kötetein alapul, amelyek Hattuša esetében – az említések nagy számára való tekintettel – nem közlik az előfordulások jegyzékét. Ezek számának pontos ismerete nélkül pedig – legalábbis a dolgozatban alkalmazott módszerrel – a hattušai lakosság lélekszáma nem számszerűsíthető. A kutatásban azonban több kísérlet történt Hattuša lakosságának meghatározására, legutóbb Mielke érintette a problémát.⁴ Az általa idézett adatok 9000-11 000/15 000 fő között mozognak, de Mielke nem foglalt állást egyik adat mellett sem.⁵

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy nem teljesen világos, mennyire releváns egy adott város lélekszáma vonatkozóan az ott feltárt gabonátároló kapacitása. Hattuša esetében szükséges egy kérdésnek helyet adnunk. A szerző az első csoportba tartozó települések átlagos lélekszámát a šarišsai gabonátárolóra becsült adatokra alapozta, és a gabonátárolókra vonatkozóan teljesen jogosan támaszkodik Jürgen Seher és Dirk Paul Mielke munkáira.⁶ Utóbbinál azonban kiválóan látszik, hogy a gabonátároló kapacitása és a népességszám összefüggése mind Šarišša, Hattuša és Kaman-Kalehöyük esetében körülbelül 300 m³/1000 fő.⁷ Ez pedig – Šarišša példáját követve – azt jelentené, hogy Hattuša lakossága 23 000-32 000 fő lenne, ami – mint fentebb láttuk – nem egyezik meg a kutatásban feltételezett lélekszámmal. Mindamellett, hogy a szerző nem tér ki Hattuša lélekszámának tárgyalására, Simon úgy véli, hogy a Hattušában talált gabonátárolók többéves raktározás célját szolgálták (20. és 32. o.), és szorongatott időkben akár 6-8 az 1. csoportba sorolható város (egyenként 4000 lakossal) gabonakészletét tartalmazhatta (26. o.).⁸ Ez a kijelentés zavarba hozza az olvasót. Šarišša esetében a város gabonátárolójának nagyságából az adott telepü-

lés lélekszáma becsülhető meg. Hattuša gabonátárolójának nagysága más, az 1. csoportba tartozó városok lakosságára utalhatna. Két kérdés azonban így nyitva marad. Hattuša lakosságának gabonáját hol tárolják, illetve a hadjárati szezonon kívül valószínűleg Hattušában tartózkodó hettita hadsereg állandó egységeinek (UKU.UŠ, *šarikuwa-*) ellátmányát hol raktározzák?⁹

Az újasszír kori hivatali levelezésben világosan kimutatható, hogy a királyi nagy gabonaraktárak nem a lakosság ellátását szolgálják, hanem az adott útvonalon elhaladó hadsereg élelmezését hivatottak biztosítani.¹⁰ Nincs okunk továbbá azt feltételezni, hogy a városok és falvak lakosai – akik vélhetően nem mind „iparosok” voltak, hanem nagy számban akadtak közöttük földművelők is – nem saját birtokukon, hanem központi gabonaraktárakban halmozták volna fel a gabonakészleteiket. Egy ilyen szituáció csak a gabonatermesztés állami monopóliuma esetén volna elképzelhető, ez azonban – amellett, hogy nem tűnik életszerűnek – egyáltalán nem támasztható alá forrásokkal.

A királyfeliratokból származó számadatok kezelésében a szerző nem teljesen következetes: hitelesnek véli a qadeši csatában részt vett hettita sereg létszámát (47 500 fő, lásd 18. o.), de az áttelepítések kapcsán előkerülő létszámok javát már a királyi propaganda által felnagyított adatokként értelmezi (25–26. o.). A szakirodalomban komoly vita folyik a királyfeliratokban szereplő számadatok megbízhatóságáról,¹¹ mindazonáltal nem tűnik valószínűnek, hogy forrásaink csak az egyik esetben torzítanak, a másikban pedig pontos adatokat közöljenek. Felmerül azonban a kérdés: ha a hettita magterületen 150 000 lakossal számolunk, és vélhetően a birodalom teljes lakossága sem haladhatta (volna) meg a 300 000 főt, hogyan lett volna lehetséges a teljes népesség közel hatodát csatasorba állítani Egyiptom ellen?

A legnagyobb probléma azonban mégis az, hogy a dolgozat alapvető hipotézise – mely szerint a települések szöveges említéseinek számából következtethetünk a jelentőségükre, ezáltal pedig lélekszámukra is (vö. 12. o., 16. o., 32. o.) – csupán a legelemibb szinten érvényes. A mindenkori fővárosnak már a királyfeliratokból fakadóan is sokkal több szöveges említése ismert, mint

bármely más településnek. Általában a fontosabb kereskedelmi csomópontok és kultuszközpontok is számos alkalommal megjelennek a forrásokban, de ezen a szinten – és különösen az ez alatti szinteken – már a forrásanyag eredete a döntő. A mezopotámiai ékírásos szövegek korpuszon jól megfigyelhető, hogy azokból a régiókból ismerjük a legtöbb – és legjobban dokumentált – helységnevet, ahonnan jelentős szöveganyag került elő. Az ókori rommezőkön megtalált archívumok szövegei ráadásul annyi különböző szűrőn mennek keresztül a publikálásiig vezető úton,¹² hogy akkor sem lehetne őket reprezentatívnak tekinteni, ha eredetileg fennállt volna a szerző által elképzelt „ideális” állapot. Közismert továbbá, hogy a hettita szövegek túlnyomó része – több mint 90% – a fővárosból, Hattušából származik. Ennek fényében a szerző munkahipotézisként alkalmazott gondolata biztosan nem állja meg a helyét; a városok szöveges említéseinek száma nem mutathatja arányosan a települések jelentőségét, és nem képezheti a lakosság lélekszáma vonatkozó becslések alapját.

A szöveges említések számának csatlóka mivoltát – Lišipra település mellett – jól szemlélteti egy óbabilóni kori katonai támaszpont, Dür-Abī-ēšuh („Abī-ēšuh erődje”) példája is. Az óbabilóni kori szövegekben előforduló földrajzi nevek repertóriumában e városnak csupán egyetlen említése szerepel.¹³ Nemrég azonban előkerült egy szövegcsoporthoz, amely valószínűleg éppen Dür-Abī-ēšuhból származik; az e csoportból kiadott 89 szöveg¹⁴ közül 15 említi a települést, így a városnév szöveges említéseinek száma egy csapásra tizenhatszorosára emelkedett.

A dolgozatban használt jegyzetapparátus a szerzőtől általánosságban megszokott alaposságot tükrözi. Az egyetlen pontatlanságot a már említett *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* 6. kötetének *Supplementum*a jelenti; erre két helyen is Tischler munkájaként hivatkozik (14. o., 12. jegyzet, 45. o., 56. jegyzet), de az irodalomjegyzékben már – helyesen – del Monte neve alatt szerepel.

Simon Zsolt dolgozatának igazi értékét a függetlenül található adatbázis jelenti: ez (a hettita magterületre lokalizálható települések vonatkozásában) összesíti azokat az előfordulásokat, ame-

lyeket részben a topográfiai repertóriummok alapján, részben saját gyűjtéséből állított össze.¹⁵ Ez az adatbázis a további kutatások számára is komoly segítséget jelenthet. Mindazonáltal a települések száma sem a forrásanyag reprezentatív mivoltát tűnik alátámasztani; a mindössze egyetlen szöveges forrásból ismert települések magas száma (647, ez az összes település 65,8%-a) sokkal inkább arra utal, hogy jelenlegi ismereteink igencsak távol állnak a kimerítő teljességtől.

Összességében megállapítható: valószínűleg nem véletlen, hogy a szakirodalom egyelőre óvakodik a Hettita Birodalom demográfiai kérdéseinek vizsgálatától. A rendelkezésre álló írott források alapján ugyanis nem lehet meggyőző képet alkotni a hettita magterület lélekszámáról. A terepbejárásokból nyerhető régészeti anyag várhatóan több és megbízhatóbb eredménnyel fog szolgálni – minthogy a szerző ennek vizsgálatára is ígéretet tesz (14. o.), bizakodva várhatjuk a problémára vonatkozó új ismereteket.

Csabai Zoltán, Földi Zsombor
és Vér Ádám

- 1 E helyen hiányoljuk az érvelést, mi alapján döntött a szerző Dirk Paul Mielke („Die Grabungen an der Südspitze” [A. Müller-Karpe et al. „Untersuchungen in Kuşaklı 2000” tanulmány része], *MDOG* 133 [2001] 237–243) érvelésének elfogadása mellett, és miért nem számolt a Müller-Karpe által meghatározott lakosságszámmal (5000 fő): A. Müller-Karpe 2002. „Kuşaklı-Sarissa. Kultort im Obere Land”: T. Özgüç (szerk.), *Die Hittiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Bonn, 182.
- 2 Sedat Alp 1991. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*. Ankara, 119.
- 3 A nagyobb értékkel akkor számolhatunk, amennyiben egy-egy család átlagos létszámát 8 helyett 10 főnek fogadjuk el, lásd uo.
- 4 Dirk Paul Mielke 2011. „Hittite Cities. Looking for a Concept”: H. Genz – D. P. Mielke (szerk.), *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven–Paris–Walpole, 184.
- 5 Időben erősen változó 10 000 és 40 000 fő közötti lakosságszámot feltételez Trevor Bryce 2002. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford, 250.
- 6 J. Secher 2000. „Getreidelagerung in unterirdischen Grossspeichern. Zur Methode

und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. Am Beispiel der Befunde in Hattuša”: *SMEA* 42, 261–301; és D. P. Mielke (1. jegyzet).

- 7 Dirk Paul Mielke (1. jegyzet), 241.
- 8 Mivel Hattušából a megsegített városok felé a gabonaszállítást szinte bizonyosan nem oldhatták meg vízi úton, egy Simon által feltételezett szituációban számolnunk kell azzal, hogy a szárazföldi útonalakon történő áruszállítás a régiségben jóval drágább volt, mint a vízi úton történő mozgatás. Diocletianus *Edictuma* alapján számolva állapítja meg Arnold H. M. Jones, hogy a vízi szállítás körülbelül hatvanszor volt olcsóbb a szárazföldi szállításhoz (*The Decline of the Ancient World*. London, 1966, 311). A szárazföldi gabonaszállítás esetén további probléma, hogy az igavonó állatok néhány nap alatt tulajdonképpen takarmányként felélik az általuk szállított gabonát, tehát a szárazföldi gabonaszállítás hatósugara az ókorban meglehetősen limitált volt.
- 9 Jürgen Lorenz – Ingo Schrakamp 2011. „Hittite Military and Warfare”: H. Genz – D. P. Mielke (szerk.), *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven–Paris–Walpole, 142. Ugyanerre utal a kiképzést tekintve Bryce is: Trevor Bryce 2010. „The Hittites at War”: J. Vidal (szerk.), *Studies on War in the Ancient Near East. Collected Essays on Military History*. AOAT 372. Münster, 75.
- 10 A királyi raktárakból (*bīt karmi ša šarri*) történő hadiélmezéshez: SAA I 181; a tartományi helytartó raktározott gabonából látja el csapatait (SAA V 126), a hadjáratra gyülekező sereg számára fenntartott raktárkészletekről pontos adatokat szolgáltat az SAA V 250 (egy hónapra a hadsereg és a lovak kiegészítő ellátására kb. 8500 m³ gabonát említ a szöveg). A szövegrészhez lásd A. Fuchs 2005. „War das Neuassyrische Reich ein Militärstaat?”: B. Meißner et al. (szerk.), *Krieg – Gesellschaft – Institutionen. Beiträge zu einer vergleichenden Kriegsgeschichte*. Berlin, 41–42.
- 11 Főleg az újasszír királyfeliratok alapján tárgyalja a kérdést A. Millard 1991. „Large Numbers in the Assyrian Royal Inscriptions”: M. Cogan – I. Eph’al (szerk.), *Ah Assyria ¼ Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. Scripta Hierosolymitana 33. Jerusalem, 213–222; és D. M. Fouts 1994. „Another Look at Large Numbers in Assyrian Royal Inscriptions”: *JNES* 53, 205–211.
- 12 E szűrőkhöz – a magánarchívumok vizsgálatában – jó áttekintést nyújt Heather D. Baker 2004. *The Archive of the Nappāhu Family*. AfO, Beiheft 30. Wien, 5–6.

13 Brigitte Groneberg 1980. *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit*. RGTC 3. Wiesbaden, 57.

- 14 A szövegekhez lásd K. Van Lerberghe – G. Voet 2009. *A Late Old Babylonian Temple Archive from Dūr-Abi-ešuh*. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 8. Bethesda, Maryland.
- 15 A szerző azonban nem említi más, szintén fontos gyűjtéseket, mint Hayri Ertem 1973. *Boğazköy metinlerinde geçen coğrafya adları dizini* [A boğazköyi szövegekben előforduló földrajzi nevek listája]. Ankara; illetve Pierre Cornil 1990. „Liste des noms géographiques des textes Hittites: KBo XXIII–XXX, XXXIII, KUB XLV–LVII.”: *Hethitica* 10, 7–108. A *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* vonatkozó kötetéről megjelent recenziók (pl. Harry A. Hoffner 1980. *JAOS* 100, 192–194, ill. Itamar Singer 1997. *JAOS* 117, 733–734) szintén fontos adalékokkal szolgálnak.

Németh György – Kovács Péter, Bevezetés a görög és a római felirattanba, Gondolat, Budapest, 2011, 96 oldal, 1800 Ft.

Az ókortudománnyal foglalkozók számára elkerülhetetlen, hogy előbb vagy utóbb ne találkozzanak feliratos dokumentumokkal, hiszen az ókorról szerzett, az ásatások és kutatások révén napjainkban is egyre gyarapodó ismereteink jelentős részét ezeknek a forrásoknak köszönhetjük. Ennél fogva nélkülözhetetlen az ókor iránt érdeklődők számára, hogy bizonyos epigráfiai ismeretekre szert tegyenek, melyek birtokában megnyílhat előttük a feliratok világának kapuja. Ezt a célt szolgálja Németh György és Kovács Péter 2011-ben megjelent műve, amely korszerű tankönyve lehet az egyetemi hallgatóknak, ugyanakkor az érdeklődő olvasókat is megismerteti a görög és latin felirattan alapjaival. A kötet az *Electa* sorozat hagyományait folytatva már a külső megjelenésével, esztétikusan megtervezett borítójával (a borító tervét Kismarty-Lechner Zita készítette) is felhívja magára a szélesebb közönség figyelmét. A most kezünkben tartott mű a szerzők szerint hiánypótló a maga nemében, mivel az e tárgykörben

korábban magyar nyelven megjelent művek vagy nehezen hozzáférhetőek vagy az újabb kutatások eredményeinek köszönhetően aktualitásukat veszítették.

A fenti állításnak némileg ellentmondani látszik, hogy a *Görög epigraphika* című rész Németh György tollából gyakorlatilag megegyezik a szerző 1996-ban a *Bevezetés az ókortudományba* első kötetében megjelent, hasonló című írásával,¹ igaz, az eredeti munka a jelen kötetben kiegészült néhány új elemmel, így például *A feliratok csoportosítása tartalmuk szerint* című fejezetben az athéni néphatározat szükséges formai elemeinek felsorolásával. Emellett újdonság gyanánt említésre kerül a hangjegyek jelölése is, ti. a görögök erre is a betűket használták, mégpedig módosított formában: hol elforgatták a jeleket 90, 180 vagy 270 fokos szögben, hol pedig tükrözték vagy megfelezték azokat (33. o.). A munka legnagyobb erénye az eredeti 1996-os íráshoz viszonyítva az, hogy gazdagon el van látva olyan illusztrációkkal, amelyek segítséget nyújtanak a görög feliratokon való eligazodásban, továbbá hogy az érdeklődők, akik jobban meg szeretnék ismerni a görög feliratokkal, a bibliográfia (37–44. o.) jóvoltából bőséges forrás birtokába juthatnak mind a feliratgyűjteményeket, mind pedig a szakirodalmat illetően, nemcsak könyv formában, hanem az internetes tájékoztató pontoknak köszönhetően a világhálón is.

A *Római epigraphika* című rész Kovács Péternek a nagyszombati egyetem klasszika-archeológiai tanszékén 2006 óta tartott kurzusainak magyar nyelvű változata (rövidebb formában szlovákul már megjelent 2009-ben *Latinská epigraphika* címen). Ebből a részből megtudhatjuk, hogy a történetírók már az ókorban forrásként használták a feliratokat, melyeket a 15. századtól gyűjtötték rendszeresen. Az első nyomtatott feliratgyűjteményt Petrus Apianus adta ki 1534-ben Ingolstadtban (46. o.), de nem a könyvben szereplő *Inscriptiones totius fere urbis* (Feliratok csaknem az egész város területéről) címmel, hanem *Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis* (Régi szent feliratok nemcsak Róma területéről, hanem szinte a világ minden tájáról) címmel. A felirattal a 19. században vált modern tudománnyá: ekkor indult Böckh vállalkozása, a minden fel-

iratot összegyűjteni szándékozó *Corpus Inscriptionum Graecarum*, amelynek mintájára hozta létre Theodor Mommsen a *Corpus Inscriptionum Latinarumot* (47–48. o.). Ezek a gyűjtemények a napjainkban is folyamatosan bővülő anyagokkal a felirattal alapvető forrásai.

A rómaiak a saját ábécéjüket etruszk közvetítéssel a nyugati görögöktől vették át. Az etruszk közvetítést támasztja alá többek közt az is, hogy a „görögben ismeretlen, de az etruszkban és a latinban meglévő [f] labiodentális zöngétlen réshang jelölésére mind a korai etruszk, mind az archaikus latin írás az FH betűkapcsolatot alkalmazta.”² A nyugati görög digamma F folytatója az etruszk ábécében a [w] hangértékkel bíró F, amihez zöngétlenítő jelként kapcsolták a [h] hangértékű H betűt az [f] jelölésére. Tehát a digamma nem sajátos római használatának megfelelően lett F (49. o.), hanem etruszk hatásra. A legkorábbi archaikus latinságban a [w]-t is F jelölte, pl. *Fotum = votum*.

Az ábécé kialakulását és a számnevek jelölését követően Kovács Péter jóvoltából megismerkedhetünk a római feliratkészítés folyamatával, valamint a római korban használt írásmódokkal (*scriptura quadrata, scriptura actuaria* stb.).

A rómaiaknál jellemző egyes felirat-típusokat (sírfeliratok, vallási, megtisztelő, építési, hivatalos, jogi, feliratok, használati tárgyakon található feliratok) a szerző külön-külön fejezetekben tárgyalja, részletesen ismertetve a feliratállítás apropóját, motivációját, kultúrtörténeti hátterét, az egyes felirattípusokon leggyakrabban előforduló adatokat, valamint magukat a felirathordozókat (miként is nézett ki egy római sír vagy éppen egy fogadalmi oltár). A szerző minden esetben kitér arra, hogy az adott felirat-típust miként, milyen jellegzetességeivel ismerhetjük Pannónia területéről.

Külön fejezet foglalkozik a római névvel (84–89. o.), mely hagyományosan három tagból állt (*praenomen, nomen gentile, cognomen*) és ez alapján lehetett megkülönböztetni a római polgárokat a nem római polgároktól és a rabszolgáktól (akiknek két, illetve egy nevük volt). A szerző szintén külön fejezetet szentel a *cursus honorum* (a tisztségek egymás utáni sorrendje) és a császári *titulatura* (a császár által viselt tisztségek és a császár különböző jelzői alkotják) ismertetésére. A munka végén, de még a bibliográ-

fia előtt kaptak helyet a diakritikai jelek, valamint a feliratokon található legfontosabb rövidítések, feloldásukkal együtt. Előbbiek segítséget nyújtanak az érdeklődők számára a feliratgyűjteményekben használt jelek megértéséhez, utóbbiak pedig a feliratok értelmezéséhez.

A bibliográfiában feltüntetett források között találunk az egyes római provinciák feliratait tartalmazó feliratgyűjteményeket (külön összegyűjtve a Pannóniára vonatkozókat) és az interneten keresztül elérhető feliratos adatbázisokat, valamint könyveket és folyóiratokat is a szakirodalom köréből. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ez a bibliográfia terjedelmében alulmúlja a görög rész után található, és a rendelkezésünkre álló latin feliratgyűjteményeknek csupán töredékét tartalmazza (pl. a galliai vagy a germániai feliratokat illetően a CIL-en kívül nem találunk más forrást). Ez a hiányosság azonban nem kisebbíti a mű érdemeit.

Összességében leszögezhetjük, hogy akár tankönyvként, akár ismeretterjesztő munkaként kívánják is forgatni, bátran ajánlom ezt a könyvet mindazoknak, akik az ókori epigraphia tudománya iránt érdeklődnek.

Fodor Krisztina

- 1 Németh György 1998. „A görög epigraphika”: Havas László (szerk.), *Bevezetés az ókortudományba* I. Debrecen, 129–146.
- 2 Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története*. Argumentum, Budapest, 116–117.

Adamik Béla, *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*, Apollo Könyvtár 30, Argumentum Kiadó, Budapest, 2009, 282 oldal, 2240 Ft.

Adamik Béla monográfiája kilenc fejezetben mutatja be a latin nyelv történetét az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. A korszakolás kérdéskörét bemutató 1. fejezet után öt fejezet (2–6. fejezet) foglalkozik a latin nyelv őstörténeti korszakaival, azaz az indoeurópai alapnyelvi korrallal és az ezt követő átmeneti, illetve köztes alapnyelvi fázisokkal. A mű második fele (7–9. fejezet) a latin nyelv történeti korának egyes szakaszait tárgyalja. A könyvet fényképmellékletek, részletes bibliográfia, valamint név- és tárgymutató zárja.

A nyelvtörténeti áttekintés kezdő- és végpontjának megválasztása rövid magyarázatot igényel. A végpont megválasztását a szerző azzal indokolja, hogy Herman József *Vulgáris latin* című munkája (Bp., 2003) alaposan tárgyalja a klasszikus latin utáni korszakokat, így a két munka lényegében együtt fedik le a latin nyelv teljes történetét. A kezdőponttal kapcsolatban arra a körülményre kell utalnunk, hogy bizonyos nyelvtörténeti munkák egy nyelv történetét attól az időponttól számítják, amikor elkülönült rokonaitól, vagyis amikortól kezdve vele mint önálló nyelvvel számolhatunk. Így például a legújabb magyar nyelvtörténet is azt a felfogást vallja, hogy „magyar... nyelv csak azóta és csak addig van, amióta s ameddig nem azonos mással” (Kiss Jenő – Pusztai Ferenc [szerk.], *Magyar nyelvtörténet*, Bp., 2003, 17), következésképpen nem tárgyalja az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvi korszakokat. Bár ez egyfelől valóban logikus és védhető álláspont, az indogermanisztikában hagyományosan az egyes nyelvek rekonstrukciós módszerrel megragadható ős- vagy előtörténetét is valamilyen mélységben tárgyalni szokták, így Adamik Béla helyesen jár el, amikor könyvében ezeket a korszakokat is bemutatja.

Az alapnyelvvvel és őshazával kapcsolatos fejtegetésekből (2. fejezet) elsősorban azt a fontos tényt emelem ki, hogy tudtommal ez az első olyan, a témával foglalkozó magyar nyelvű monográfia, amely szakítva a korábbi hazai tudományos vélekedéssel (28–29. o.) és összhangban a nemzetközi konszenzussal,

elsősorban a nyelvészeti paleontológia érvrendszerére (32–35. o.) alapozva a neolitikus őshaza mellett foglal állást. Ennek értelmében az indoeurópai alapnyelv felbomlása nem következhetett be hamarabb, mint a Kr. e. 4. évezred (45. o.). Remélhetőleg ez a felfogás Adamik Béla munkája révén a jelenleginél szélesebb körben ismertté válik. A fejezet módszertani részéből kiemelendő még az alapnyelvi rekonstruálhatóság kritériumainak tömör bemutatása Meillet, Neumann, Thieme és Schmitt nyomán (34–35. o.).

Elismeréssel kell szólni arról, hogy a korábbi magyar nyelvű munkákból is ismerős itáliko-kelta (4. fejezet), itálikus (5. fejezet) és latin-falisk (6. fejezet) átmeneti fázisokon túl a szerző részletesen elemzi a hazai szakirodalomban mellőzött, de újabban a nemzetközi tudományosságban nagy hangsúllyal szereplő ún. északnyugat-indogermán nyelvrokonság problémakörét is (3. fejezet). Ezek az őstörténeti fejezetek részletesen tárgyalják a latin és az érintett rokon nyelvek közötti, kizárólagos közös újtásként értelmezhető fonológiai és morfológiai izoglosszákat, hiszen a nyelveket ezek alapján lehet közelebbi rokonságba hozni, szemben az ún. megőrzött archaizmusokkal (48–50. o.). Adamik Béla az egyes izoglosszáknál bemutatja a szakirodalomban fellelhető legfontosabb nézeteket, majd állást foglal a legvalószínűbb interpretáció mellett. Helyeselemző, hogy az 5–6. fejezetben a szerző a latinon kívüli legfontosabb itálikus nyelveket példaszövegek közlésével és elemzésével is bemutatja, hiányoltam ugyanakkor azt, hogy az északnyugat-indogermán és az itáliko-kelta fejezetekben az egyes nyelvi ágak (balti, szláv, germán, kelta, ill. itálikus) pusztá megnevezésén túl (50., 57–58. o.) még csak vázlatos áttekintést sem kapunk az ide tartozó nyelvekről (vagy minimálisan a kelta nyelvekről).

Jelentős eredmény és újdonságot jelent a latin nyelv történeti korának a szerző által javasolt korszakolása is. A külföldi szakirodalomban ugyanis rendszerint olyan korszakolásokkal találkozunk (18–23. o.), amelyek elsődűen vagy legalábbis részben történelmi, irodalom- és stílustörténeti szempontokon alapulnak (vagy éppenséggel bizonyos nyelvmélekek elavult keltezését veszik figyelembe). Mindezekkel szem-

ben a szerző olyan új korszakolást állít fel (23–27. o.), amely kizárólag nyelvrokonszerbeli, illetve szociolingvisztikai érveken nyugszik.

A latin nyelv történeti korával foglalkozó fejezetekben az egyes fonológiai és morfológiai változások bemutatása és a fejezeteket nyitó írástörténeti áttekintés mellett a legnagyobb szerepet az egyes nyelvmélekek és részletes elemzésük kapja. Ez egyedül a klasszikus latin korszak esetében (9. fejezet) nincs így, de ez teljesen érthető, hiszen senki nem várhatja el, hogy a monográfia részletekbe menően nyelviileg elemezze azt a hatalmas szövegtömeget, amely ebből a Kr. e. 2. század végétől a Kr. u. 2. század végéig tartó időszakból ránk maradt, így csupán egy rövid illusztráló részletet olvashatunk Augustus *Res gestae*-jéből (195–196. o.). Kitétetett helyet foglal el azonban e fejezetben a nyelvi normalizációnak, a klasszikus latin normanyelv kiépülésének a bemutatása (196–213. o.), és a korszakban megfigyelhető nyelvi változások is elsősorban ebbe a normalizációs folyamatba simulnak bele (213–234. o.). Ha ki lehet emelni egy fejezetet a könyvből, akkor talán ez az egész monográfia legsikerültebb része, ami nem véletlen, hiszen a latin történeti szociolingvisztika az, amelyik Adamik Béla legfőbb kutatási területének mondható.

A klasszikus korhoz képest sokkal gazdagabb az archaikus (119–135. o.) és ólatin (154–162. o.) nyelvmélekek bemutatása. A szerző itt elsősorban a feliratokra koncentrálna (mindkét korszakból nyolc-nyolc felirat elemzését olvashatjuk), hiszen nyelvtörténeti szempontból ezek a legfontosabb forrásaink. Ugyan az ólatin korból (amely kb. a Kr. e. 3. sz. elejétől a 2. sz. második feléig/végéig tartott) a feliratok mellett számos kézirati hagyományozású irodalmi szövegemlék is van, ezek éppen a kézirati hagyományozódásból kifolyólag bizonyíthatóan vagy legalábbis nem kizárhatóan nyelvi modernizáción estek át a szövegek egymást követő másolása során, így nyelvtörténeti forrásértékük sok szempontból korlátozott (161–162. o.). A Kr. e. 4. század végéig tartó archaikus korból azonban szükséges volt, hogy a feliratok mellett két kézirati hagyományozású forrás is szóba kerüljön: az ún. *Carmen Arvale* (130–134. o.) és a tizenkét táblás törvények néhány töredéke (134–135. o.).

Mivel a könyvnek nem célja, hogy feliratgyűjtemény legyen, ezért nem vehető a szerző szemére, hogy bizonyos feliratokat nem válogatott be az elemzendő nyelvemlékek közé, főként ha rögtön hozzátesszük, hogy az egyes korszakok hangtani és morfoszintaktikai jellemzőinek bemutatása során számos egyéb forrásra, felírra történik hivatkozás. Segítségét jelentenek a feliratoknál a fényképmellékletek, hiszen így az olvasó maga is ellenőrizheti (már amennyire az ilyen reprodukciók ezt megengedik) a vitás olvasatú helyeket. Adamik Béla nem elemzi a tárgyalt feliratok minden egyes szavát, hanem válogat belőlük, és azokra összpontosít, amelyek nyelvtörténeti szempontból érdekesekek: amelyek felbukkanása újdonságot jelent a korábbi korszakokhoz képest, illetve amelyek a későbbi korszakokban megváltoznak vagy éppen kivesznek a latin nyelvből. Ezek kiemelésével a kommentár lehetőséget ad az olvasó számára ahhoz, hogy szinte a szeme előtt lássa lepörögni a latin nyelvet alakító változásokat, a nyelv történetét magát. Minthogy az elemzéseket filológiai alaposág és a legfrissebb szakirodalomra támaszkodó modern szemlélet jellemzi, a könyv megkerülhetetlen munka lesz azok számára is, akik az archaikus és ólatin feliratok iránt érdeklődnek.

Az alábbiakban a könyv tartalmát illető kritikái észrevételeim közül, amelyeket e recenzió egy másik folyóiratban közlendő bővebb változatában fogok kifejteni, csak egyet emelek ki, mégpedig azt, amelyik egy általános és több fejezeten végigvonuló kérdéssel kapcsolatos. Némileg ellentmondásos és legalábbis részben vitatható kép rajzolódik ki ugyanis a monográfia különböző utalásaiból a nyelvi változásokról (elsősorban a hangváltozásokról) és keletkezésükről. Ez a kérdéskör számos alkalommal előkerül, mégpedig az ólatin korszak (8. fejezet) és kisebb mértékben a klasszikus latin (9. fejezet) tárgyalásakor, amikor már egyre több pontosan datálható nyelvemlékkel rendelkezünk. Adamik Béla több megjegyzéséből is bontakozik ki, hogy – egy alapvetően újgrammatikus háttérű felfogást követve – úgy véli, a nyelvben minden beszélőnél, minden érintett szóban és fonetikai környezetben egyszerre következik be egy adott nyelvi változás. Csak így értelmezhetők ugyanis az olyan megjegyzések, hogy egy adott változást

mutató alak első előfordulása egy nyelvemlékben a változás „bekövetkeztét” (154. o.) mutatja, és azt, hogy „a változás már biztosan lezajlott” (166. o.). Ez azt is jelenti, hogy a szerző szerint a pontosan datálható nyelvemlékek (és a szintén viszonylag pontos keltezését lehetővé tevő metalingvisztikai források) segítségével egy-egy nyelvi változás bekövetkeztéhez pontos *terminus ante quem*-et nyerünk (vö. pl. 148. o.).

Mivel azonban a változásról tanúskodó alakok mellett gyakran tartalmaznak korábbi formákat egykorú, de akár jóval későbbi nyelvemlékek is, Adamik Béla azt a következtetést vonja le, hogy ezek egytől egyig archaizálással magyarázhatók (pl. 154–155., 174., 177., 183. o.). Pontosabban néha archaizmusnak, néha archaizálásnak nevezi ezeket az eseteket, de láthatólag valamilyen tudatos régiesnek látszani akarást ért rajta (pl. 155. o.: „régiesebbnek akar tűnni, azaz archaizál”). Szerinte ezek a régies alakok nem a korabeli nyelvi valóságot tükrözik (pl. 166. o.: „archaizmusok takarják el a nyelvi valóságnak megfelelő alakokat előlünk”). Ugyanakkor bizonyos helyeken az derül ki, hogy ez az archaizálás valójában csak ortográfiai jellegű lenne (pl. 163. o.: „a helyesírás tradicionalizmusából fakadóan számos olyan nyelvi formával lehet a korabeli szövegekben találkozni, melyek e változás bekövetkeztét nem jelenítik meg”; „régies írásmóddal magyarázandó”; „a későbbi *ou*-s írásmódok ... archaizálással magyarázandók”).

A hagyományos értelemben vett nyelvi változások azonban nyilvánvalóan nem egyik pillanatról a másikra játszódnak le, és nem egyszerre érintik az egész beszélőközösséget. Léteznek az újításokra fogékonyabb nyelvhasználók, és léteznek konzervatívabb nyelvi attitűddel rendelkezők, akik a változásokat lassabban veszik át. Még akár egy beszélő nyelvhasználatán belül is lehetnek ingadozások: bizonyos szavakban, bizonyos hangtani környezetben vagy éppen bizonyos szociolingvisztikai szituációban az illető már az újító alakot használja, másfelől még a korábbi. Vagyis a változás fokozatosan, ingadozásokon keresztül terjed szét a nyelvben (ún. lexikai diffúzió), ami természetéből fakadóan hosszabb időt vesz igénybe.

Természetesen igaz, hogy az írásbeliségben, a feliratokon a nyelvi, ezen belül a hangtani változások következ-

ménye bizonyos „fáziskéséssel” jelenik meg (vö. 159. o.: „a... változásnak nincs még nyoma, legalábbis írásban még nem tükröződik”), de egy változást mutató alak első előfordulása akkor is legfeljebb csak a változás beindulását mutatja (vö. pl. 158. o.: „a felirat nem származhat a magánhangzó-gyöngülés ... *beindulása* előtti időből” [kiem. I. M.]), rögtön a bekövetkeztét vagy teljes térnyerését aligha. A változás beindulását követően ugyanis egy ideig a régi és az új formák egymás mellett élnek, és amint fentebb említettem, egy beszélőközösségen belül, de akár egy beszélő nyelvhasználatában is ingadozást mutatnak. Ebben az átmeneti időszakban a régebbi, archaikusabb alakok éppúgy a nyelvi valósághoz tartoznak, mint a fokozatosan elterjedő újabb formák (kivételesen ebben a szellemenben fogat a felsőfokú melléknevek *-umus* ~ *-imus* változatokat mutató képzőjének bemutatása a 214. oldalon).

Érdeemes lett volna tisztázni archaizmus (éppen kiszorulóban levő régies forma) és archaizálás (szándékosan régies[ebb]nek látszani akaró nyelvi viselkedés) különbségét is. Az, hogy a kettő közül éppen melyikről van szó, gyakran nehezen dönthető el. Nyilván nagyobb az esély arra, hogy százötven vagy akár kétszáz évvel egy változás beindulását követően a régebbi alak már csak archaizálás miatt jelentkezik, de az újító nyelvi forma első előfordulásával párhuzamosan vagy csak valamivel később adatolt archaikus formákat nehéz lenne kategorikusan a nyelvi valóságot eltakaró tudatos archaizálás termékének tartani.

Mindez távolról sem jelenti azt, hogy a latin nyelvemlékeken, különösen az ólatin vagy klasszikus latin kori feliratokon ne kellene tudatos archaizálással számolnunk: ennek ténye kétségbevonhatatlan, és ahogy haladunk előre az időben, nyilvánvalóan egyre több ilyen esetet találkozzunk. Azt sem mondhatjuk, hogy az egyes nyelvi változások Adamik Béla által megadott keltezése alapvetően téves lenne. Pusztán arra akartam rámutatni, hogy a változások datálása, bármilyen pontosan keltezhető is a vizsgálatba bevont források, nem lehet olyan pontos, mint ahogy azt a könyv sugallja: az újító alakok első előfordulása legfeljebb a változás *beindulásának*, nem pedig bekövetkeztének vagy lezárultának – az írásbeliség miatt valamennyivel

késleltetett – *terminus ante quem*jét jelentheti.

Végezetül nem hagyhatom említés nélkül azt a sajnálatos benyomást, hogy a könyv szövege mind a szerző, mind a szerkesztő részéről nélkülözi az utolsó simításokat. A műben számos kisebb-nagyobb fogalmazás- és jelölésbeli következetlenséggel, pongyolasággal találkozunk. Rendezetlenné teszi a könyv külalakját a legalább háromféle görög fontkészlet használata is. Nem vitás,

hogy egy ilyen nehéz, rövidítésekkel, különféle jelölésekkel és idézetekkel teli szövegben óhatatlanul is becsúsznak helyesírási hibák és elírások, de a könyvben ezek száma jóval meghaladja a várható (és elvárható). A helyesírási hibák különösen rosszul hatnak egy nyelvészeti tárgyú munkában.

Minthogy kétség sem fér hozzá, hogy Adamik Béla a hazai klasszika-filológia és történeti nyelvészet régi adósságát törlesztette e korszerű magyar nyelvű latin

nyelvtörténet megírásával, amely nemcsak tankönyv és tudományos szakmunka, hanem bárki számára érdekesítő és izgalmas olvasmány is, ezért minden latin nyelv iránt érdeklődő olvasó könyvespolcán helyet kell kapnia, mégpedig egy remélhetőleg mihamarabb megjelenő, az imént említett, elsősorban formai hibáktól mentes új kiadásban.

Ittész Máté

